

ISSN 2413-6433

Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

науково-практичний журнал

Випуск 1–2 (46–47)

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

Гетьман А.П., доктор юридичних наук, професор, лауреат Державної премії, заслужений діяч науки та техніки України, ректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, академік Національної академії правових наук України (заступник Голови Редакційної ради);

Горбань А.В., кандидат історичних наук, доцент, Голова Вченої Ради, Перший проректор Державного університету інфраструктури і технологій (заступник Голови Редакційної ради);

Карольчак Казимир, доктор історичних наук, професор, Голова Наглядової Ради Поморської Академії в Слупську (Республіка Польща);

Костицький В.В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії права і держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений юрист України, академік Національної академії правових наук України, президент Асоціації українських правників;

Скрипнюк О.В., доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, директор Інституту держави і права НАН України (Голова Редакційної ради);

Швець Д.В., доктор юридичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України, ректор Одеського державного університету внутрішніх справ.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Костицький В.В., доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, (головний редактор);

Наливайко Л.Р., доктор юридичних наук, професор, проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, віце-президент Асоціації українських правників (відповідальний редактор);

Новицька Н.Б., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник (заступник головного редактора).

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Бернгард Шлоер, доктор юридичних наук (ФРН-Україна); **Бєлов Д.М.**, доктор юридичних наук, професор; **Бобровник С.В.**, доктор юридичних наук, професор; **Бондар О.Г.**, доктор юридичних наук, доцент; **Вереша Р.В.**, доктор юридичних наук, професор; **Волошин Ю.О.**, доктор юридичних наук, професор; **Дідич Т.О.**, доктор юридичних наук, доцент; **Зайчук О.В.**, доктор юридичних наук, професор; **Єрмоленко В.М.**, доктор юридичних наук, професор; **Корнієнко М.В.**, доктор юридичних наук, професор; **Костицька І.О.**, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник; **Кушнір С.М.**, доктор юридичних наук, доцент; **Піскорський Юстин**, доктор юридичних наук, професор (Республіка Польща); **Оніщенко Н.М.**, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України; **Піхляк Мацей**, доктор юридичних наук (Республіка Польща); **Сидор В.Д.**, доктор юридичних наук, професор; **Стефанчук М.О.**, кандидат юридичних наук, доцент; **Суходольська А.А.**, кандидат юридичних наук, старший викладач; **Тильчик В.В.**, кандидат юридичних наук, доцент; **Чубік Павло**, доктор юридичних наук, професор (Республіка Польща); **Шемшученко Ю.С.**, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України.

Редакція англomовних текстів – С. Костицька

Редакція журналу не завжди поділяє позиції авторів з приводу висловлюваних проблем і не несе відповідальності за зміст авторських публікацій.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Журнал рекомендовано до друку Рішенням Вченої ради Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи (протокол № 2 від 12 лютого 2024 р.).

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. (додаток 4) журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі юридичних наук (081 «Право»).

Журнал зареєстрований Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію серії КВ № 20487-10287 ПР від 24.12.2013).

Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи
01034, м. Київ, вул. Паторжинського, 4, оф. 8, тел./факс 278-50-12

© Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2024

© Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2024

© Оформлення «Видавничий дім «Гельветика», 2024

ISSN 2413-6433

V.M. KORETSKY INSTITUTE OF STATE AND LAW OF THE NAS OF UKRAINE
INSTITUTE OF LEGISLATIVE PREDICTIONS AND LEGAL EXPERTISE

SOCIOLOGY OF LAW

---

scientific and practical journal

Issue 1–2 (46–47)

Publishing House
"Helvetica"
2024

EDITORIAL COUNCIL:

Hetman Anatolii, Doctor of Legal Sciences, Professor, Laureate of the State Prize, Honored Figure of Science and Technology of Ukraine, Rector of Yaroslav Mudryi National Law University, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Deputy Head of the Editorial Council);

Horban Anatolii, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Academic Board, First Vice Rector, State University of Infrastructure and Technologies (Deputy Head of the Editorial Council);

Karolchak Kazymyr, Dr. habil., Professor, Chairman of the Supervisory Board of the Pomeranian University in Słupsk (Poland);

Kostytskyi Vasyl, Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor at the Department of Theory and History of Law and State of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Honored Lawyer of Ukraine, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, President of the Association of Ukrainian Lawyers;

Skrypniuk Oleksandr, Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Director of the Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine (Head of the Editorial Council);

Shvets Dmytro, Doctor of Legal Sciences, Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Rector of Odesa State University of Internal Affairs.

EDITORIAL BOARD:

Kostytskyi Vasyl, Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Editor-in-Chief);

Nalyvaiko Larysa, Doctor of Legal Sciences, Professor, Vice Rector of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Vice President of Ukrainian Bar Association (Executive Editor);

Novytska Nataliia, Doctor of Legal Sciences, Senior Scientific Associate (Deputy Editor-in-Chief);

Onishchenko Nataliia, Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, 1 Vice President of Ukrainian Bar Association (Deputy Editor-in-Chief).

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Bernhard Schloer, Doctor of Legal Sciences (FRG-Ukraine); **Bielov Dmytro**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Bobrovnyk Svitlana**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Bondar Oleksandr**, Doctor of Legal Sciences, Associate Professor; **Veresha Roman**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Voloshyn Yurii**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Didych Taras**, Doctor of Legal Sciences, Associate Professor; **Zaichuk Oleh**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Yermolenko Volodymyr**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Korniienko Maksym**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Kostytska Iryna**, Doctor of Legal Sciences, Senior Research Fellow; **Kushnir Serhii**, Doctor of Legal Sciences, Associate Professor; **Justyn Piskorski**, Doctor of Legal Sciences, Professor (Poland); **Pihlyak Maciej**, Doctor of Legal Sciences (Poland); **Sydor Viktoriia**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Stefanchuk Mykola**, Ph.D. in Law, Associate Professor; **Sukhodolska Anastasia**, Ph.D. in Law, Senior Lecturer; **Tylchyk Viacheslav**, Ph.D. in Law, Associate Professor; **Chubik Pavlo**, Doctor of Legal Sciences, Professor (Poland); **Shemshuchenko Yurii**, Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine.

Proofreading of English manuscripts – Sofia Kostytska

The Editorial Board may not share the authors' opinion and assumes no responsibility for the content of manuscripts.

The articles were checked for plagiarism using the software StrikePlagiarism.com developed by the Polish company Plagiat.pl.

The journal is recommended for printing by the Academic Council of the Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise (Minutes № 2 dated February 12, 2024).

Based on the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 886 of 02.07.2020 (Annex 4) the journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine of category "B" in the field of legal sciences (081 "Law").

The journal is registered by the Ministry of Justice of Ukraine (Certificate of state registration of the KV series № 20487-10287 PR dated 24.12.2013).

**Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise
01034, Kyiv, 4, Patorzhynskoho St., office 8, phone/fax 278-50-12**

© V.M. Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine, 2024
© Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise, 2024
© Design made by Publishing House "Helvetica", 2024

ISSN 2413-6433

ЗМІСТ

Балацька О. Р., Колос М. І. ІСТОРИЧНІ НАРИСИ ПЕРВИСНИХ ЕЛЕМЕНТІВ СУДОЧИНСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (РАННЬОДЕРЖАВНИЙ ПЕРІОД ТА ЧАСИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ).....	9
Балишев М. В. АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ.....	15
Білоричий Г. О. ВЗАЄМОДІЯ ЗАХІДНОЇ ТА СХІДНОЇ ТРАДИЦІЙ ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМУ В ЕВОЛЮЦІЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА.....	19
Григорчук М. В. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЩОДО ЗДІЙСНЕННЯ МИТНОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ.....	23
Ємець І. О. УЧАСТЬ ЗАКОННОГО ПРЕДСТАВНИКА НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПОТЕРПІЛОГО У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ	27
Єфанова Є. В. ФІЛОСОФСЬКІ, ПСИХОЛОГІЧНІ, ПСИХІАТРИЧНІ, ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОСУДНОСТІ ТА НЕОСУДНОСТІ.....	32
Ісланкін С. М. КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНА ФОРМА: ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	36
Коломойцев М. М. СУЧАСНИЙ КОНЦЕПТ ОСМИСЛЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПРАВНИЧА ДОПОМОГА» У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ.....	41
Костицький В. В., Кобан О. Г. ДЕЯКІ СОЦІОЛОГО-ПРАВОВІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ОБМЕЖЕННЯ У ПРАВІ.....	47
Максименко Т. В. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ НАРОДОВЛАДДЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ.....	51
Ніщимна С. О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОГО НАГЛЯДУ (КОНТРОЛЮ) У СФЕРІ ТЕХНОГЕННОЇ ТА ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ В СВІТЛІ ПРИЙНЯТТЯ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО АДМІНІСТРАТИВНУ ПРОЦЕДУРУ».....	56
Полуніна Л. В. ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОГО ЗАЙНЯТТЯ ГРАЛЬНИМ БІЗНЕСОМ.....	61
Рябокоть Є. О. ДОГОВІР ФАКТОРИНГУ ЯК ПІДСТАВА ПЕРЕХОДУ ПРАВ КРЕДИТОРА ДО ІНШОЇ ОСОБИ.....	67
Сенько В. В. ЗАХИСТ СТАТЕВОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ У МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ.....	73
Сластьоненко О. О., Полохович І. І. ОСОБЛИВІСТЬ ВПЛИВУ ПОДАТКОВОГО КОНТРОЛЮ НА ФІНАНСОВУ БЕЗПЕКУ ДЕРЖАВИ.....	78
Суходольська А. А. ПРАВО НА ЖИТТЯ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНЕ У СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВА РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВ БІЖЕНЦІВ.....	83
Tomasz Grzegorz Grosse CHALLENGES FOR UKRAINE'S ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION.....	87
Ткаченко В. В. ДЖЕРЕЛА КОЛІЗІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКОВИХ ВІДНОСИН.....	94
Тюленев С. А. РЕЙДЕРСТВО В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ ТА УМОВИ, ЩО СПРИЯЮТЬ УЧИНЕННЮ.....	98

Філатова Є. В.

РОЗВИТОК СИСТЕМ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я НА РОЗВИТОК ТРАНСПЛАНТОЛОГІЇ.

ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД КРАЇН АЗІЇ 103

Хорошун Д. В.

ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ПОТЕРПІЛОГО У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ:

МОЖЛИВОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ.....109

CONTENTS

Balatska O. R., Kolos M. I. HISTORICAL SKETCHES OF THE ORIGINAL ELEMENTS OF THE JUDICIARY IN UKRAINIAN LANDS (THE EARLY STATE PERIOD AND THE TIMES OF KYIVAN RUS).....	9
Balyshev M. V. ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY FOR OFFENSES IN THE FIELD OF TAXATION.....	15
Bilorytskyi H. O. THE INTERACTION OF WESTERN AND EASTERN TRADITIONS OF ANTHROPOCENTRISM IN THE EVOLUTION OF THE PHILOSOPHY OF LAW.....	19
Hryhorchuk M. V. CURRENT ISSUES REGARDING IMPLEMENTATION OF CUSTOMS CONTROL IN UKRAINE.....	23
Yemets I. O. THE LEGAL REPRESENTATIVE PARTICIPATION OF A MINOR VICTIM IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	27
Yefanova Ye. V. PHILOSOPHICAL, PSYCHOLOGICAL, PSYCHIATRIC, LEGAL ASPECTS OF SANITY AND SANITY.....	32
Islankin S. M. CRIMINAL PROCEDURAL FORM: CONCEPT AND SIGNIFICANCE IN CRIMINAL PROCEDURE.....	36
Kolomoitsev M. M. THE MODERN CONCEPT OF LEGAL ASSISTANCE IN THE CRIMINAL PROCESS UKRAINE.....	41
Kostytskyi V. V., Koban O. H. SOME SOCIOLOGICAL-LEGAL AND THEORETICAL PROBLEMS OF LIMITATIONS IN LAW.....	47
Maksymenko T. V. THE MAIN PRINCIPLES OF A PEOPLE'S GOVERNMENT: THEORETICAL AND LEGAL BASIS AS WELL AS IMPLEMENTATION FEATURES.....	51
Nishchymna S. O. LEGAL REGULATION OF STATE SUPERVISION (OVERSIGHT) IN THE FIELD OF MAN-MADE AND FIRE SAFETY IN THE LIGHT OF ADOPTION OF THE LAW OF UKRAINE "ON ADMINISTRATIVE PROCEDURE".....	56
Polunina L. V. FEATURES OF CONDUCT OF INDIVIDUAL INVESTIGATORS (SEARCH) ACTIONS DURING THE INVESTIGATION OF ILLEGAL GAMING BUSINESS.....	61
Riabokon Ye. O. FACTORING AGREEMENT AS A BASIS FOR THE TRANSFER OF CREDITOR'S RIGHTS TO ANOTHER PERSON.....	67
Senko V. V. PROTECTION OF SEXUAL INTEGRITY OF MINORS ON THE INTERNET.....	73
Slastonenko O. O., Poliukhovych I. I. A FEATURE OF THE INFLUENCE OF TAX CONTROL ON THE FINANCIAL SECURITY OF THE STATE.....	78
Sukhodolska A. A. THE RIGHT TO LIFE AS A DETERMINING FACTOR IN THE HUMAN RIGHTS SYSTEM AND THE BASIS FOR REGULATING THE RIGHTS OF REFUGEES.....	83
Tomasz Grzegorz Grosse ВИКЛИКИ ДО ВСТУПУ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	87
Tkachenko V. V. THE CONFLICT REGULATION SOURCES OF INHERITANCE RELATIONS.....	94

Tiulieniev S. A. RAIDING IN UKRAINE: CAUSES AND CONDITIONS OF ITS EMERGENCE.....	98
Filatova Ye. V. DEVELOPMENT OF HEALTH CARE SYSTEMS FOR THE DEVELOPMENT OF TRANSPLANTOLOGY. ABROAD EXPERIENCE OF ASIA COUNTRIES.....	103
Khoroshun D. V. PSYCHOLOGICAL EXAMINATION OF THE VICTIM IN CRIMINAL PROCEEDINGS: POSSIBILITIES AND FEATURES OF THE APPOINTMENT.....	109

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.1>**Балацька О. Р.,**

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, директор

*Навчально-наукового Інституту права ім. І. Малиновського**Національного університету «Острозька академія»*

ORCID: 0000-0001-6439-5927

Колос М. І.,

доктор юридичних наук, доцент,

доцент кафедри кримінально-правових дисциплін

*Навчально-наукового Інституту права ім. І. Малиновського**Національного університету «Острозька академія»*

ORCID: 0009-0002-2357-8406

ІСТОРИЧНІ НАРИСИ ПЕРВІСНИХ ЕЛЕМЕНТІВ СУДОЧИНСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (РАННЬОДЕРЖАВНИЙ ПЕРІОД ТА ЧАСИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ)

HISTORICAL SKETCHES OF THE ORIGINAL ELEMENTS OF THE JUDICIARY IN UKRAINIAN LANDS (THE EARLY STATE PERIOD AND THE TIMES OF KYIVAN RUS)

У статті автори розглядають історико-правові основи зародження, походження, та історичних етапів розвитку елементів доступу до суду як правового явища на теренах України від найдавніших часів до часів Київської Русі. Проаналізовано первісні риси судочинства та правосуддя на етнічній території українського народу, які сформувались у період існування східних слов'ян, їх об'єднаннях у Скіфії, Північному Причорномор'ї, зокрема правові звичаї родової общини, які можна знайти в найдавніших пам'ятках писаного права. Першим судом в усіх народів включаючи й східних слов'ян, був самосуд, а першим кримінальним процесом – саморозправа, які трансформувались у общинні суди, та в подальшому – у вервене, громадське, народне судочинство. Встановлено, що судочинство вже в цей період можна розмежувати на державне (царське) – для розгляду судових справ за державною формою судового процесу, якому були притаманні обвинувальні риси судочинства, та громадське (народне), для розгляду судових справ за приватною змагальною формою судового процесу, яке було представлено общинними судами східних слов'ян. Судова система Київської Русі зазнала змін, зокрема розгалуження та розподілу судочинства на світське та церковне, общинні суди продовжували діяти, однак їх компетенція була звужена. У структурі судової системи періоду Київської Русі діяли князівські, вічові та громадські судові органи. Водночас існувала тенденція до домінування ролі князівських судів у монархічній державі з ознаками військової демократії, що полягали у ролі віче, врахуванні думки дружини та бояр під час ухвалення рішень.

Ключові слова: *доступ до правосуддя, общинний суд, покарання, правовий звичай, судові рішення, судочинство.*

In the article, the authors examine the historical and legal foundations of the origin and historical stages of development of the elements of access to court as a legal phenomenon in Ukraine from ancient times to the times of Kyiv Rus. The authors analyze the initial features of judicial proceedings and justice on the ethnic territory of the Ukrainian people, which were formed during the existence of the Eastern Slavs, their associations in Scythia and the Northern Black Sea, in particular, the legal customs of the tribal community, which can be found in the oldest monuments of written law. The first court of all peoples, including the Eastern Slavs, was a lynching, and the first criminal trial was a lynching, which transformed into community courts, and later – into the vernacular, public, and popular proceedings. The author establishes that the judicial system in this period can be divided into state (tsarist) – for consideration of court cases under the state form of judicial process, which was characterised by accusatory features of judicial proceedings, and public (folk) – for consideration of court cases under the private adversarial form of judicial process, which was represented by the community courts of the Eastern Slavs. The judicial system of Kyiv Rus underwent changes, in particular, the branching and division of judicial proceedings into secular and ecclesiastical, community courts continued to operate, but their competence was narrowed. The structure of the judicial system of the period of Kievan Rus included princely, veche and public judicial bodies. At the same time, there was a tendency for the role of princely courts to dominate in a monarchical state with signs of military democracy, such as the role of the veche, and the consideration of the opinions of the wife and boyars in decision-making.

Key words: *access to justice, community court, punishment, legal custom, court decision, legal proceedings.*

Для забезпечення різностороннього вивчення питання доступу до правосуддя у кримінальному провадженні надзвичайно цінним є дослідження історико-правових основ судочинства, зокрема пізнання коріння, зародження, походження, та історичних етапів розвитку елементів цього правового явища на теренах України від найдавніших часів до сьогодні. Адже «ми не знаємо багато речей, які не були б настільки незрозумілі для нас, якби нам було знайоме читання прадавніх» [11, с. 7] Відтак на становлення судової влади значний вплив мають історичні процеси, які відбувалися на території сучасної України, а також ментальність, правова культура, релігія, звичаї і традиції українського народу, який упродовж багатьох століть боровся за власну державність.

Формування елементів судочинства та поява правосуддя на етнічній території українського народу відбулось у період існування слов'янських племінних союзів. Водночас плеяда українських дослідників історико-правових основ судової влади в Україні точкою її відліку позначають час виникнення Київської Русі, див., наприклад, В. Т. Маляренко [12, с. 3] Наприклад, Камінська І. В. вважає, що дохристиянський період є «білою плямою», оскільки історичний аспект східнослов'янського права за доби язичництва є малодослідженим у сучасній правовій науці на відміну від суспільного, державного і правового життя християнської Київської Русі [7, с. 144]. Така ситуація пояснюється відсутністю у той час писемних джерел та пам'яток права, панування правового звичаю у регулюванні правовідносин, тому витоки та згадки про життя, побут слов'ян є надбання істориків, археологів та дослідницьких свідчень грецьких та римських філософів, наприклад, Геродота, Арістотеля.

Та все ж у багатьох правових наукових дослідженнях з питань українського судочинства та організації судоустрою констатується, що суд в Україні, як і багато інших інститутів, має багатовікову історію, яка сягає десятків тисячоліть до н.е., виник на ранніх етапах розвитку суспільства, задовго до появи писаного права і державних механізмів в традиційному розумінні. [4; 7; 8] Професор В. О. Попелюшко зауважував, що доісторичні відомості про суд та судочинство наших предків розкриваються через правові звичаї східних слов'ян. Водночас науковець висловив слушну думку, що «правові ж звичаї є надзвичайно стійкими «уламками», «залишками» минулого», які супроводжують сьогодення. З огляду на зазначені відомості науковець проаналізував низку джерел права, в яких містяться ці звичаї: збірки першого писаного (позитивного) права юридичних норм часів Київської Русі – договори київських, і не тільки київських князів, з греками, німцями, церковні статuti та, особливо, Руська Правда; повісті, оповіді, сказання древньоруських літописців, у яких відображено

їх сприйняття не лише тогочасності, а й переказів про давніші події з доісторичного життя східнослов'янських народів, їх взаємні відносини, побут, звичаї тощо; пам'ятки права Древньої Греції та Древнього Риму, пам'ятки права західних і південних слов'ян та західноєвропейських варварських держав, твори тогочасних іноземних письменників, зокрема візантійських та мусульманських (арабських), які безпосередньо спостерігали життя східних слов'ян і описували його у своїх джерелах і творах, що збереглися до наших часів; повчання та послання духовенства, які з'явилися після прийняття на Русі християнства та піддавали критиці язичницькі правові звичаї; пізніші закони та інші нормативні акти державних утворень східнослов'янських народів як правонаступників Київської Русі, такі як Псковська та Новгородська судні грамоти, Судебник Казимира, перші московські Судебники, Литовські Статuti, Уложення царя Олексія Михайловича, привілеї королів містам, землям, окремим особам тощо [15, с. 1–4]. Отже, поява правових конфліктів, первісних форм права, та елементів судочинства відбувались одночасно та еволюційно, що підтверджується найдавнішими пам'ятками писаного права.

Слід звернути увагу, що основною соціальною формою спільності та об'єднання людей у найдавніший період була родова община. Той час знаменувався домінуванням звичаєвого права як основного джерела правових норм, яким керувався український народ від найдавніших часів. В основі общинного права та судочинства були звичаї і традиції, які були святими, а їх порушення вважалось найважчим злочином. Варто зазначити, що навіть на подальших віхах історичного розвитку права, закон, тобто норми, які виходили від князя чи віче, відігравали другорядну роль, оскільки мали на меті вияснити звичаєве право. У разі їх невиконання до порушників вживали заходів громадського впливу, аж до вигнання з роду (племіні). Тому судові органи формувались у зв'язку з необхідністю забезпечувати родові і племінні правові звичаї. Завдання прототипу судочинства було пов'язано із встановленням або відновленням «божественної справедливості», «божого милості». Судові функції, як правило, здійснювали жерці, визначну роль виконували старійшини (люди похилого віку), а судові рішення часто проголошувалися від імені богів. У Велесовій Книзі зазначено: «Здавна правимось родами і староотцове всякого роду йдуть судити родичів біля Перунових дерев». Звідси слідує, що первісному судочинству та суду були притаманні такі релігійні риси як священність, символізм, божественне походження. В.С. Бігун називає цей період розвитку судової влади України протодержавним, зважаючи на значну кількість характерних рис, притаманних судовим системам у соціумах на протодержавному щаблі

розвитку таких як інститут присяги або клятви, ордалії, кровна помста та інші [17, с. 38]. Також І. Малиновський переконливо довів, що першим судом у глибоку давнину в усіх народів, включаючи східних слов'ян, був самосуд, а його різновидом кровна (кровава) помста. Кожен був суддею у власній справі. Ображений сам постановляв вирок і сам приводив його до виконання, або за нього мстилися його родичі, одноплемінники. Притаманний людській природі інстинкт помсти з часом набуває характеру звичаю, морального та релігійного обов'язку [16, с. 16].

Судова функція у найдавніших державах на території України може бути відтворена на прикладі об'єднань східних слов'ян у Скіфії, Північному Причорномор'ї найдавніших держав на території України про які збереглися письмові відомості. Наприклад, скіфські звичаї дозволяють виявити ознаки змагального судового процесу та розшукового суду. Правитель Скіфії – цар – очолював військо, був верховним суддею, але влада його не була абсолютною. Народні збори – Рада скіфів – розглядали найважливіші державні питання і могли навіть вирішувати долю царів. [3, с. 6]. Найнебезпечнішими у скіфів вважались злочини проти царя: замах на життя правителя шляхом чаклування, непокора царському наказу, неправдиве заприсягання богам царської домівки, а також порушення звичаїв і відхід від віри богів, що тягли за собою смертну кару винного [18, Т1, с. 16]. Щодо найнебезпечніших злочинів провадився розшуковий процес.

Під злочинном, насамперед, розумілося завдання шкоди окремій особі, тому до тяжких злочинів належали завдання особі тілесних ушкоджень, образа, зокрема образа дією. Найбільша кількість справ, які розглядалися скіфськими судами, стосувалася майнових суперечок. Справи про злочини, які не порушували основ царської влади та інтересів держави розглядалися у порядку змагального процесу. До ознак змагальності можна віднести використання в якості доказів судових поєдинків, свідчень ворожбитів, які здійснювали гадання за допомогою вербових лозин або липової кори. За оповіддю Геродота, в разі, коли родичі «посвяряться» через виникнення між ними цивільно-правової суперечки або через образу, вони мають битися «перед лицем царя».

Отже, обвинувальний риси судочинства були притаманні для розгляду судових справ за державною формою судового процесу, а змагальні – приватною. В античних державах-полісах Північного Причорномор'я південної України судочинству притаманним були риси, які розрізняли процесуальні особливості державного та приватного процесу, з розмежуванням цивільних і кримінальних справ, та стадійністю процедур процесу. Наприклад, найвідомішою пам'яткою права полісів Північного Причорномор'я, в якій відбилися особливості організації місцевої

судової влади, а також деякі риси судочинства, є присяга громадян Херсонеса (кінець IV – початок III ст. до н. е.). Зокрема у ній було закріплено перелік найважливіших, з погляду херсонеської громади, обов'язків і правил поведінки громадян, наприклад, проголошувався обов'язок громадян «по справедливості» подавати свій голос у суді за допомогою камінців [6, с. 21]. Дослідники зауважують, що у античних державах Північного Причорномор'я (Ольвії, Херсонесі, Тірі й Боспорі) судова влада та норми процесуального характеру були більш розвиненими, оскільки тут склалася система судових органів, подібна до судових систем більшості держав еллінської ойкумени, та традицій античної культури. Юрисдикційний процес мав яскраво виражений змагальний характер і складався з кількох стадій: порушення справи, просклесії, анакрісії, стадії судочинства та стадії виконання судового рішення.

Важливим складником найдавнішої судової системи окрім державного (царського) було громадське (народне) судочинство, яке було представлено обцинними судами східних слов'ян, які в подальшому трансформувались у вервні суди Київської Русі та Галицько-Волинської держави, а згодом – копні суди. Також зважаючи на прямий характер демократії у полісах, судова влада первісно належала громаді. Суд був важливим елементом гарантування українського місцевого самоврядування, а його найістотнішою ознакою був органічний зв'язок з територіальною громадою. І. Франко висловив слушну думку, що дослідження таких відомих науковців, як М. Іванишева, І. Новицького, В. Антоновича та інших вказують на те, що українська громада відрізняється від російської общини, адже вона була наділена незвичайно широкою автономією і судовою компетенцією. [19, с. 488] Тому не випадково Л. М. Москвич дійшла висновку, що судова функція, перш ніж перейти в руки держави, здійснювалася як інститут соціальний [14, с. 73] та вона полягала не лише у вирішенні конфлікту, а у встановленні справедливості серед рівних членів суспільства.

Відтак, у дослідженнях М. Бедрій зазначається, що саме обцинні суди були історично першими та єдиними судовими органами на українських землях в епоху становлення української державності. Родовим общинам належало монопольне право здійснювати судочинство, оскільки вони були визначальними структурними одиницями додержавного суспільства. Характерними рисами обцинних судів були наступні: колективне ухвалення остаточних рішень старшими роду, оскільки до їх складу входили найповажніші члени общини («судні мужі», «добрі люди»); обвинувально-змагальний процес у формі «слова проти слова» з судом у ролі посередника між сторонами під час судових дебатів; публічний розгляд справ у присутності

всієї родової общини; юрисдикція суду поширювалася на усі справи, які виникали на території общини [1, с. 77–78].

Український історик А. Яковлів звертав увагу, що визначальна роль в общинному судочинстві належала потерпілому, яким спочатку була родина, а потім окрема особа. Злочин щодо потерпілого супроводжувався актами кровної помсти та призводив до боротьби та знищення цілих родин. Так, В.О. Попелюшко зауважив, що науковці, зокрема американський дослідник – Л. Моган, англійський – Дж. Леббок, німецькому – Вільд, російські – О. Кістяківський, Н. Зогоскін, В. Сергієвич, В. Ключевський, М. Володимирський-Буданов, І. Малиновський, М. Д'яков, Ф. Леонтович та деякі інші, дійшли висновку, що першим судом в усіх народів включаючи й східних слов'ян, був самосуд, а першим кримінальним процесом – саморозправа [15, с. 4].

Це зумовило появу обмежувальних та контролюючих помсту норм, які почали регламентувати дії потерпілого, який шукав свого кривдника і мстився йому. Відтак давні пам'ятки права приділяли велику увагу встановленню правил розшуку злочинця та компенсації шкоди потерпілому. «Звід», «гоніння сліду», «сочіння» – це засоби, за допомогою яких потерпілий шукав злочинця, крадену річ, «лице». Надзвичайний обсяг повноважень потерпілого передбачав можливість надання ним доказів, приведення кривдника до суду та застосування сили потерпілим [4, с. 7-8].

З постановня у східних слов'ян об'єднання у формі держави Русі влада вождів та жерців набуває публічного характеру і трансформується у світську, князівську владу. Деякі науковці та історики зазначають, що для усіх монархічних держав цього періоду притаманним було те, що судова влада в цю добу не відокремлювалася від влади монархічної [17, с. 73]. Судова система Київської Русі зазнала змін, зокрема розгалуження та розподілу судочинства на світське та церковне, що мало наслідком звуження широкої компетенції общинних судів. Норми звичаєвого права продовжували діяти поряд з писаним правом, що фіксувало регуляторні норми в офіційних документах, наприклад, таких джерел як русько-грецькі, русько-візантійські договори 911, 944, 971 рр. З них слідує, що давньоруський судовий процес не був хаотичним нагромадженням суперечних один одному процесуальних дій, оскільки в його основі були правові ідеї змагальності, презумпції невинуватості, рівноправності сторін, обов'язковості судових рішень, відповідності покарання суспільній небезпечності злочину тощо. Звісно зміст принципів відповідав розвитку доби і вони відображали розуміння тогочасного суспільства східних слов'ян.

Починаючи від Рюриківичів князі на Русі у зв'язку з їх належністю до княжого роду були наділені вищою владою. На думку І. Марочкіна,

розвиток права та інституту суду в цей період пов'язані з об'єднанням двох політичних центрів Київського і Новгородського князівств. З цього моменту значно зросла юрисдикція київського князя, до якого перейшли не лише законодавча та виконавча влада, а й судова. Установлені князем норми були втіленням правди або справедливої суду, відтак влада князя поєднувала виконання ним обов'язку і повноважень вищого судді [4, с. 13].

Спочатку князь судив сам, а в XI–XII ст. цим також займалися уповноважені ним люди, наприклад, намісники (посадники) на визначених місцях або урядовці для розгляду конкретної справи. М. Ф. Володимирський-Буданов зазначав, що незважаючи на наявність намісників, князі досить часто об'їжджали містечка та волості особисто, наглядаючи і здійснюючи суд (так званий об'їзний суд). Судові рішення приймалися в усній формі і виконувалися різними княжими агентами, вірниками, мечниками та ін. [12, с. 7] Камінська І. В. зауважує, що державний суд, ставши частиною публічної влади, набув негативних рис влади, зокрема примусу, став інструментом впливу на суспільство і певною мірою був позбавлений ознак гуманності та соціальної справедливості. Можливо, саме тому суд в подальшому почав сприйматися як інструмент покарання людини державою [7, с. 146].

Водночас найважливіші політичні рішення великий князь приймав лише після ради з дружиною чи боярами, що свідчить про елемент військової демократії, що глибоко вкоринився в Русі. Якщо запропоновані князем шляхи розв'язання тієї чи іншої проблеми не знаходили підтримки на раді, він виносив її на всенародне обговорення (віче), що виключало абсолютність влади князя [9, с. 26]. Крім того, підтримка громади і визнання правління князя громадою, головним провідником інтересів якої виступало віче, – шлях посідання столу і гарантування владарювання на Русі.

Також суд як інститут публічної влади князя став передумовою формування активної громадянської позиції та реалізації потреби представників народу брати участь у здійсненні судочинства. Заміною судів родових общин стали вервні суди, які вели справи про різноманітні порушення в общині, що не потребували втручання князівського суду. Назва «вервні суди» виникла від давньоруського слова «верв», термін «верв» походить від шнурка – «вірвовки», яким вимірювали ділянку землі, зайняту членами верві (територіальної (сільської) громади). Общинні суди як суспільні інституції, суди територіальних громад у виді «вервних судів» діяли поряд з державними, церковними та вотчинними судами.

Обов'язок здійснювати гоніння сліду «Руська правда» покладала на верв, зокрема давньоруська громада брала участь у розшуку зло-

чинця та несла відповідальність за невивід сліду. У «Руській правді» міститься згадка про вервний суд як «суд 12 мужів», що складався з найавторитетніших членів територіальної громади. Суд очолював виборний голова (староста), судді в Київській Русі називали термінами «мужі», «добрі люди», «обчі старці». Діяльність вервного суду базувалась на звичаях і законі («Руська правда») зі збереженням демократичних засад судочинства. Вервні суди розглядали більшість судових справ із правовідносин, які відбувалися в Київській Русі, зокрема часто розглядали земельні спори між селянами. Верв та вервний суд виступали гарантом захисту права власності селян у Київській Русі. До вервного суду люди звертались за допомогою шляхом заклику або заповіді на торгу про челядина-втікача чи вкрадену річ. Ф. Леонтович, характеризуючи вервне судочинство, наголошував, що «суд по верві перед 12 мужами або з чужими людьми та послухами істотно відрізнявся від князівського суду» [10, с. 186–187]. У Руській правді містяться свідчення про відносини сторін і суду, зокрема процедури «звід» (порядок провадження, метод знайдення відповідача за допомогою «заклича»), «гоніння сліду» (гонитва за злодієм по залишених ним слідах).

З огляду на зазначене вище, можна стверджувати, що у структурі судової системи періоду Київської Русі діяли князівські, вічові та громадські судові органи. Водночас порівняно з державним (князівським) судочинством громадське (вервне) було менш формалізованим, більш динамічним, а відтак живим і демократичним.

Релігійна реформа Володимира в Русі вплинула на розмежування світського (княжого), церковного та громадського судочинства. З при-

йняттям християнства у Київській Русі на території України з'являються церковні закони, які були систематизовані і стали відомі під назвою Устава Володимира, а також церковне судочинство. Церковні (духовні) суди існували в єпископствах, їхня юрисдикція поширювалась на духовенство, їх родини, церковну обслугу, християн-віруючих, справами яких опікувалася церква. Завданням церковного суду було карати за здійснення язичницьких обрядів, він розглядав справи про неосвячений церковно шлюб, розлучення, майнові спори, побиття батька або матері, а також справи, що стосуються церковного ладу [14, с. 74]. Судочинство здійснювалось при монастирях на основі церковних актів.

З огляду на зазначене вище, можна стверджувати про домінування приватно-правових засад в общинному судочинстві на українських землях в період становлення первісного кримінального процесу у формі самосуду та кровної помсти. Процес історичного розвитку первісного судочинства на українських землях характеризувався громадською формою судочинства, представленого общинними судами східних слов'ян (до IX ст.) та в подальшому вервними судами Київської Русі (IX–XII ст.), які передували становленню українських копних судів. Суди територіальних громад були носіями споконвічних правових звичаїв українського народу, в тому числі демократичного, публічного, доступного для кожного судочинства. На засіданні громадських судів кожен житель українських земель мав змогу захистити свої права, в тому числі завдяки вживанню українських народних обрядів у судочинстві. Оскільки ці суди були альтернативою щодо свавілля державних судів, зберігали незалежність і дистанціювались від органів державної влади.

Список використаних джерел:

1. Бедрій М.М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження: монографія. Львів: Галицький друкар, 2014. 264 с.
2. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Львів: Видавн. Центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
3. Брати Капранови. Мальована історія Незалежності України. Київ. Гамазин, 2020. 80 с.
4. Булкат М. С. До питання про історичний поступ судочинства на теренах України (додержавний період, періоди ранніх державних утворень і Київської Русі та входження українських земель до складу Польщі та Великого князівства Литовського). Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2017. № 30. Том 1. С. 12–15.
5. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Москва. Издательский дом «Территория будущего», 2005. 800 с.
6. Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.): Монографія. Харків. 2006. С. 21, 202, 203.
7. Камінська І. В. Генеза інституту незалежності суду на теренах України / І. В. Камінська. Часопис цивільного і кримінального судочинства. 2016. № 4 (31). С. 143–154.
8. Квасневська Н. Адміністративно-правове забезпечення реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів в Україні: автореф. дис. докт. юрид. наук: 12.00.07. ДНДІ МВС України. Київ, 2016. 41 с.
9. Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави і права України. 2-е вид. доповнене. Київ, Україна, 2002. 448 с.
10. Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права. Антологія української юридичної думки. Т. 2: Історія держави і права України: Руська правда. Голова редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ, 2002.

11. Лилак Д.Д. Мудрість прадавніх про право, закон, владу, правосуддя. Київ. Оріяни, 2000. 144 с.
12. Малярєнко В. Т. Становлення і розвиток кримінально-процесуального права на різних етапах історії України. *Право України*. 2004. № 8. С. 3.
13. Марочкін І. Становлення інституту кандидата на посаду судді в Україні. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. 2011. № 1. С. 7.
14. Москвич Л. М. Становлення та розвиток судових систем. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2010. № 3. С. 73–81.
15. Попелюшко В.О. Первісний кримінальний суд та перша форма кримінального процесу у східних слов'ян. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2015. № 1(11): [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles /2015/n1/15pvouss.pdf>.
16. Попелюшко В. О. Становлення суду і судочинства на теренах України в роботах проф. І. Малиновського та сучасність. *Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції [«Малиновські читання»], (м. Острог, 14-15 листопада 2014 р.)*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. 302 с. (С. 16–22).
17. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку. *Наукове видання*. В. С. Бігун, І. Й. Бойко, Т. І. Бондарук, К. А. Віслобоков, О. А. Гавриленко, Л. О. Зайцев, А. Ю. Іванова, О. О. Малишев, І. В. Музика, В. Т. Окіпнюк, Є. В. Ромінський, О. О. Самойленко, М. І. Сірій, І. Б. Усенко (кер. кол.), М. Д. Ходаківський, Л. В. Худояр, О. Н. Ярмиш. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Міжнародна асоціація істориків права. Київ. 2014. 503 с.
18. *Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т.* В. Я. Тацій (гол. редкол. вид.); Академія правових наук України. Харків. Право, 2008.
19. Франко І. «Громада» і «задруга» серед українського народу в Галичині і на Буковині. *Іван Франко. Збір. Тв.* У 50 т. Т. 44, кн. 1. Київ, Наук. Думка, 1984.
20. Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні. *Життя і право*. Львів, 1928. Ч. 2 С. 7.

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.2>

Балишев М. В.,
здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
Пенітенціарної академії України
ORCID: 0009-0000-6880-0205

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ

ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY FOR OFFENSES IN THE FIELD OF TAXATION

Стаття присвячена актуальним питанням адміністративної відповідальності, яка застосовується за податкові правопорушення. Наголошено на тому, що запровадження адміністративної відповідальності за податкові делікти є одним з елементів реформування податкової системи України та забезпечення її прозорості та конкурентоспроможності.

Встановлення адміністративної відповідальності за незначні правопорушення у сфері оподаткування знаходиться під увагою Європейського Співтовариства, який був та залишається важливим торговельним партнером України та вимагає від країн-членів дотримання певних стандартів у сфері оподаткування.

Встановлення адміністративних санкцій за податкові правопорушення є складовим елементом політики боротьби із корупцією та підвищення рівня довіри з боку населення та бізнесу до контролюючих органів. Склади адміністративних деліктів у сфері податків та податкового адміністрування містяться в Главі 12 КУпАП «Адміністративні правопорушення в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, в галузі фінансів і підприємницькій діяльності». Норми, які стосуються порушень правил сплати податків та зборів, порушень правил обліку та звітності перед податковими органами, а також норми, які передбачають відповідальність за неправильне визначення об'єкта оподаткування, неправильний розрахунок податків та зборів, невиконання податкових зобов'язань, неправильну подачу податкової звітності – це група норм, що за родовою ознакою належить до сфери оподаткування.

Складність адміністративного деліктного регулювання податкової сфери полягає і в тому, що деякі правопорушення фіскальної природи не розглядають і не протоколюють податкові органи або спеціальні правоохоронні органи.

Представлені наукові погляди окремих науковців на зміст та сутність адміністративної відповідальності за податкові правопорушення.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, податкове правопорушення, делікт, оподаткування, податкове законодавство, юридична особа; відповідальність юридичних осіб.

The article is devoted to topical issues of administrative responsibility, which is applied for tax offenses. It was emphasized that the introduction of administrative liability for tax offenses is one of the elements of reforming the tax system of Ukraine and ensuring its transparency and competitiveness.

Establishing administrative responsibility for minor offenses in the field of taxation is under the attention of the European Community, which was and remains an important trade partner of Ukraine and requires member states to comply with certain standards in the field of taxation.

Establishing administrative sanctions for tax offenses is an integral element of the anti-corruption policy and increasing the level of trust on the part of the population and businesses in the control bodies. The composition of administrative offenses in the field of taxes and tax administration is contained in Chapter 12 of the Code of Ukraine on administrative offenses "Administrative offenses in the field of trade, catering, services, finance and business activities". Norms relating to violations of the rules of payment of taxes and fees, violations of the rules of accounting and reporting to tax authorities, as well as norms that provide for responsibility for incorrect identification of the object of taxation, incorrect calculation of taxes and fees, non-fulfillment of tax obligations, incorrect submission of a tax return reporting is a group of norms that belongs to the field of taxation.

The complexity of the administrative tort regulation of the tax sphere lies in the fact that some offenses of a fiscal nature are not considered and recorded by tax authorities or special law enforcement agencies.

The scientific views of individual scientists on the content and essence of administrative responsibility for tax offenses are presented.

Key words: administrative liability, tax offense, tort, taxation, tax legislation, legal entity; liability of legal entities.

Постановка проблеми. Впровадженню адміністративної відповідальності за податкові правопорушення в Україні передувала низка чинників ще на етапі становлення розвитку податкового законодавства та правової держави в Україні загалом. Це було обумовлено, передусім, необхідністю забезпечення більш ефективного контролю за виконанням податкового законодавства та попередження податкових правопорушень. Крім того, встановлення адміністративної відповідальності за незначні правопорушення у сфері оподаткування знаходиться під увагою Європейського Співтовариства, який був та залишається важливим торговельним партнером України та вимагає від країн-членів дотримання певних стандартів у сфері оподаткування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що питання адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері оподаткування неодноразово привертало увагу вітчизняних науковців. Зокрема: Є. Гоцуляк, Д. Кривенко, С. Попова, К. Прохоров, М. Сакали, Л. Шестак та ін.

Мета статті. Метою статті є дослідження проблемних аспектів адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері оподаткування з точки зору чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Запровадження адміністративної відповідальності за податкові правопорушення є одним з елементів реформування податкової системи України та забезпечення її прозорості та конкурентоспроможності. Встановлення адміністративних санкцій за податкові правопорушення є складовим елементом політики боротьби із корупцією та підвищення рівня довіри з боку населення та бізнесу до контролюючих органів.

Згідно із п. 111.1 ст. 111 Податкового кодексу України за порушення законодавства з питань оподаткування, контроль за дотриманням якого покладено на уповноважені органи, застосовуються такі види юридичної відповідальності: фінансова; адміністративна; кримінальна [1]. Джерелом адміністративної відповідальності за податкові делікти є Кодекс України про адміністративні правопорушення.

У науковій доктрині досить різноманітні погляди на зміст та сутність адміністративної відповідальності за податкові правопорушення.

На думку С. М. Попової, відповідальність за порушення податкового законодавства об'єднує дві різні моделі юридичної відповідальності: правовідновлювальну (компенсаційну) та штрафну (каральну). Компенсаційна складова такої відповідальності полягає в необхідності відшкодування державі платниками податків та/або їх посадовими особами збитків, що виникли внаслідок недоотримання надходжень бюджетами всіх рівнів від податків і зборів. А види каральних санкцій (стягнень та покарань) визнача-

ються вже Кодексом України про адміністративні правопорушення та Кримінальним кодексом України. Саме це підкреслює стаття 112 Податкового кодексу України [1], в якій зазначено, що притягнення до фінансової відповідальності платників податків з метою відшкодування збитків державі за порушення законів з питань оподаткування не звільняє їх посадових осіб за наявності відповідних підстав від притягнення до адміністративної або кримінальної відповідальності [2, с.180].

В той же час М. Я. Сакали вважає, що особливостями заходів адміністративної відповідальності за порушення податкового законодавства є: відсутність тяжких правових наслідків; застосування відносно менш тяжких податкових правопорушень (провини); адміністративні санкції не спричиняють судимості, на відмінну від кримінальних [3, с. 94].

Влучно зауважує К. О. Прохоров про те, що адміністративна відповідальність за податкові правопорушення виконує особливі завдання, а саме: 1) упорядковує суспільні відносини у податковій сфері та припинення й виправлення неналежної поведінки суб'єктів у вказаній сфері (підвищує рівень законності, дисциплінованості, соціальної відповідальності тощо); 2) охороняє чинний конституційний лад й публічний порядок, забезпечує законність й захист інтересів держави та суспільства («публічного інтересу») стосовно належного перебігу суспільних відносин у податковій сфері; 3) забезпечує принцип невідворотності відповідальності винних у вчиненні адміністративного правопорушення в податковій сфері та запобігає аналогічним правопорушенням у майбутньому [4].

Шестак Л. В. та Сергієнко К. В. доходять висновку, що систематизація адміністративних правопорушень у сфері оподаткування є доволі складною, оскільки на їх погляд такі порушення виходять за межі КУпАП, а тому автори пропонують визначити склади адміністративних правопорушень у сфері оподаткування в межах Кодексу України про адміністративні правопорушення. Це дозволить не тільки уніфікувати процедуру притягнення до адміністративної відповідальності за їх вчинення, але й на належному рівні систематизувати адміністративні санкції, а також не розпорошувати норми про відповідальність в різних актах законодавства [5, с. 176].

Положення щодо меж адміністративної відповідальності посадових осіб знайшли своє відображення у ст. 14 КУпАП, де посадові особи підлягають адміністративній відповідальності за адміністративні правопорушення, зв'язані з недодержанням установлених правил у сфері охорони порядку управління, державного і громадського порядку, природи, здоров'я населення та інших правил, забезпечення виконання яких входить до їх службових обов'язків [6].

Автори науково-практичного коментаря до КУпАП зауважують, що включення посадових осіб до суб'єктів конкретних складів правопорушень є безумовним правом законодавця, який не зв'язаний ані нормою цієї статті, ані будь-якими іншими формально-юридичними обмеженнями [7].

Склади адміністративних деліктів у сфері податків та податкового адміністрування містяться в Главі 12 КУпАП «Адміністративні правопорушення в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, в галузі фінансів і підприємницькій діяльності» [6]. Зазначений розділ КУпАП охороняє суспільні відносини в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, фінансів та підприємницької діяльності. Норми, які стосуються порушень правил сплати податків та зборів, порушень правил обліку та звітності перед податковими органами, а також норми, які передбачають відповідальність за неправильне визначення об'єкта оподаткування, неправильний розрахунок податків та зборів, невиконання податкових зобов'язань, неправильну подачу податкової звітності – це група норм, що за родовою ознакою належить до сфери оподаткування.

Загалом досить складно виокремити конкретні правопорушення, які за своїм об'єктом посягають виключно на несплату податків, зборів та платежів, що включаються в систему оподаткування. На наш погляд, у даному випадку слід застосувати системний підхід та віднести усі адміністративні делікти до сфери оподаткування, якщо вони посягають на:

- законну діяльність контролюючих (податкових) органів та інших посадових осіб, які забезпечують реалізацію державної податкової політики;

- забезпечення точності, повноти неухильності сплати податкових платежів;

- виконання положень щодо державної реєстраційної та облікової політики у сфері оподаткування та суміжних сферах, які забезпечують дієвість податкової системи;

- конкурентність ринку, створюючи незаконні переваги для недобросовісних учасників (наприклад, продаж підакцизної продукції в тіньовий спосіб без сплати акцизних та інших податків);

- неправомірне використання платіжних засобів, які породжують фіскальні наслідки для суб'єктів податкових відносин.

За результатами узагальнення адміністративної відповідальності посадових осіб юридичних осіб у сфері оподаткування можна запропонувати наступний підхід до класифікації податкових адміністративних деліктів:

- адміністративні правопорушення, розгляд і накладання стягнень щодо яких здійснюється

уповноваженими посадовими особами контролюючих органів у сфері оподаткування;

- адміністративні правопорушення, протоколи про які мають право складати уповноважені посадові особи контролюючих органів у сфері оподаткування;

- адміністративні правопорушення у сфері оподаткування, розгляд чи протоколювання яких здійснюють посадові особи інших органів державної влади.

Складність адміністративного деліктного регулювання податкової сфери полягає і в тому, що деякі правопорушення фіскальної природи не розглядають і не протоколюють податкові органи або спеціальні правоохоронні органи. Отже, можемо говорити про певну групу адміністративно-податкових деліктів, які можна охарактеризувати як адміністративні правопорушення у сфері оподаткування, розгляд чи протоколювання яких здійснюють посадові особи інших органів державної влади. Наприклад, ст. 164 КУпАП «Порушення порядку провадження господарської діяльності» встановлює відповідальність за провадження господарської діяльності без державної реєстрації як суб'єкта господарювання або без подання повідомлення про початок здійснення господарської діяльності, якщо обов'язковість подання такого повідомлення передбачена законом, або без отримання ліцензії на провадження виду господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню відповідно до закону, або у період зупинення дії ліцензії [6]. Ч. 3 ст. 164 КУпАП має кваліфікуючі ознаки із матеріальним складом, а саме, передбачає відповідальність за дії, передбачені ч.1 цієї статті, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за таке саме правопорушення, або пов'язані з отриманням доходу у великих розмірах. Отримання доходу у великих розмірах у розумінні КУпАП має місце, коли його сума у 1000 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян [6]. Зазначена діяльність за будь-яких обставин передбачатиме наявність складу окремого правопорушення, яке пов'язане із сплатою податкових платежів (в тому числі не виключено, що і кримінально-караного). Із цього цілком слушним є віднесення усіх адміністративних деліктів із матеріальним складом до таких які опосередковано завдають шкоди публічному фіскальному інтересу.

Висновки. Отже, адміністративна відповідальність за порушення податкового законодавства полягає у застосуванні адміністративно-правових норм з метою впливу на порушників податкових правовідносин.

Список використаних джерел:

1. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2755-17> (дата звернення: 12.03.2024).
2. Попова С.М. Розширення адміністративної відповідальності за податкові правопорушення. *Адміністративне право України: сучасний стан та шляхи розвитку*: Матеріали науково-практичної конференції (Харків, 27 квітня 2012 р.) 2012. С. 179–182. Харків : ХНУВС, 2012. 256 с.
3. Сакали М. Я. Правова природа юридичної відповідальності за вчинення податкових правопорушень. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. № 56. С. 91–97.
4. Прохоров, К. О. Адміністративні делікти в податковій сфері. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. ч. 3. С. 3–5. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2019/4/part_3/3.pdf (дата звернення: 12.03.2024).
5. Сергієнко К. В.; Шестак Л. В. Проблема визначення заходів адміністративної відповідальності за податкові правопорушення. *Правове регулювання суспільних відносин в умовах сталого розвитку: матеріали X Міжнародної наук.-практ. конф.(м. Київ 10 грудня 2021 р.)*. Упоряд: Бевз С.І., Бирса Н.О., Серебрякова Ю.О. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського. 2021. 566 с.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1 – 212-24) : Кодекс України; Закон, Кодекс від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 12.03.2024).
7. Науково-практичний коментар до статті 14 Кодексу України про адміністративні правопорушення. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/КК007325> (дата звернення: 12.03.2024).

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.3>

Білоричський Г. О.,
кандидат юридичних наук, завідувач відділу
Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи
ORCID: 0000-0003-0261-7568

ВЗАЄМОДІЯ ЗАХІДНОЇ ТА СХІДНОЇ ТРАДИЦІЙ ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМУ В ЕВОЛЮЦІЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

THE INTERACTION OF WESTERN AND EASTERN TRADITIONS OF ANTHROPOCENTRISM IN THE EVOLUTION OF THE PHILOSOPHY OF LAW

Сьогоднішній світ розвивається у протиборстві ідей людиноцентризму і демократії та тиранії і деспотизму, що обумовлює потребу в дослідженнях генези людиноцентризму. Людиноцентризм передбачає вивіщення ролі людського чинника у суспільних процесах, людина визнається найвищою суспільною цінністю, а її права і свободи – основними критеріями успішності функціонування держави, діяльність якої має бути спрямована на гарантії реалізації прав особи. Ідея людиноцентризму історично зумовлена, відображається наступність знань про цей феномен, відображає розвиток теоретичної думки в науці та політико-правовій практиці. Права і свободи людини характеризують історію всієї європейської цивілізації, індивідуальна свобода протягом останніх століть є певним загальноновизнаним правилом справедливості держави і суспільства, визначальною як потужний чинник розвитку права Західного світу традицією права, яка включає такі взаємопов'язані компоненти, як раціоналізм, політичність, свобода, громадянське суспільство, правова держава, закон, природні права людини. На сьогодні ключовим маркером розмежування західної та східної цивілізацій якраз є західна та східна правові традиції. Східна традиція права у народів, груп, етносів, що належать до східних (юдейської, китайської, арабо-мусульманської, індійської та японської), характеризується тлумаченням права в морально-релігійному контексті, домінування сакральних елементів над секулярними, підпорядкованістю юриспруденції релігійним потребам, акцентуванням уваги не на правах, а на обов'язках учасників правовідносин. Якщо для західної правової традиції її зв'язок із християнством є історичним, таким, що є в минулому і виступає здебільшого елементом спадщини, то в східній правовій традиції такий зв'язок, навіть будучи елементом традиції, залишається актуальним і в останні роки особливо значимим системотвірним елементом усєї традиції.

Ключові слова: людиноцентризм, права і свободи людини і громадянина, традиція в праві, філософія права, західна традиція права, східна традиція права.

Today's world is developing in the struggle between the ideas of people-centrism and democracy and tyranny and despotism, which determines the need for research into the genesis of people-centrism. Human-centrism assumes the exaltation of the role of the human factor in social processes, a person is recognized as the highest social value, and his rights and freedoms are the main criteria for the successful functioning of the state, whose activities should be aimed at guaranteeing the realization of individual rights. The idea of human-centrism is historically determined, reflects the continuity of knowledge about this phenomenon, reflects the development of theoretical thought in science and political and legal practice. Human rights and freedoms characterize the history of the entire European civilization, individual freedom during the last centuries is a certain universally recognized rule of justice of the state and society, determining as a powerful factor in the development of the law of the Western world the legal tradition, which includes such interconnected components as rationalism, politics, freedom, civil society, rule of law, law, natural human rights. Today, the key marker of the distinction between Western and Eastern civilizations is precisely the Western and Eastern legal traditions. The Eastern tradition of law among nations, groups, and ethnic groups belonging to the East (Jewish, Chinese, Arab-Muslim, Indian, and Japanese) is characterized by the interpretation of law in a moral and religious context, the dominance of sacred elements over secular ones, the subordination of jurisprudence to religious needs, and the emphasis on not on the rights, but on the obligations of the participants in the legal relationship. If for the Western legal tradition its connection with Christianity is historical, such that it is in the past and acts mostly as an element of heritage, then in the Eastern legal tradition such a connection, even being an element of the tradition, remains relevant and in recent years has been particularly significant system-believing an element of the whole tradition.

Key words: human-centeredness, human and citizen rights and freedoms, tradition in law, philosophy of law, Western tradition of law, Eastern tradition of law.

У суспільних науках останніх десятиліть поняття людиноцентризму позначає здебільшого їхню принципову орієнтацію на вивчення ролі особистісного (людського) чинника у суспільних процесах, відображає «антропологічний» поворот у цих науках [1; 2], а також відповідну стратегію дослідження суспільних явищ, процесів та їх результатів, своєрідним аксіологічним «мірилом» яких є людина як самостійний, творчий суб'єкт, який протистоїть будь-яким спробам вихолощення ролі особистісного чинника в їх виникненні, функціонуванні й розвитку. В основі такого підходу лежить принцип людиноцентризму, відповідно до якого людина визначається найвищою суспільною цінністю; права і свободи кожної людини та міра їх реалізації є основними критеріями успішності функціонування держави у цілому [3; 4]; діяльність держави має бути спрямованою на задоволення інтересів і потреб людини; держава визнається відповідальною перед людиною за характер своєї діяльності та її наслідки [5; 6].

Цей принцип передбачає обдумане та справедливе ведення усіх людських справ; за нього істотно змінюється характер взаємодії правової сфери з політичною, економічною та духовно-моральною сферами; позитивне право має стати основою розвитку всіх інших сфер людського життя; для цього право, його зміст, межі та напрям дії повинні бути істотно збагачені, відповідно до сучасних потреб суспільного розвитку [7]. Зазначений принцип також указує на визнання людини, а не норми, правового припису, суспільства або держави центром правової реальності, навколо потреб та системи комунікацій якої обертається світ правових явищ. Згідно із зазначеним принципом вираження та задоволення розумних потреб людини мають виступати основним критерієм оцінки ефективності дії права та діяльності держави. Буття людини в праві полягає в тому, що, окрім традиційних суб'єктивних прав, юридичних обов'язків та законних інтересів, якими наділені суб'єкти права і які конкретизуються в індивідуальних правових актах, людина з її почуттями, волею, свідомістю індивідуалізує себе в праві шляхом оцінки та легітимізації правових норм, державної влади, правового порядку. У зв'язку з цим, буття людини у праві є більш яскравим, різноманітним, багатим, ніж суто правові відносини та акти правової поведінки, які людині «пропонує» нормоцентристський підхід до права [8]. Зрештою, людиноцентризм також передбачає, що право вбачається не так регулятором суспільних відносин, як способом створення максимально сприятливих умов для життя людини в суспільстві [9].

Це, так би мовити, сучасний контекст розгляду людиноцентризму. Проте поряд із ним, людиноцентризм властива й глибока історична традиція. Адже, як було відзначено в попередньому

підрозділі цього дослідження, людиноцентризм як елемент філософської думки становить її невід'ємну частину принаймні з античної доби, поступально розвиваючись в епохи Середньовіччя, Відродження, Нового та новітнього часу. Відтак, укоріненість людиноцентризму має глибинний історичний характер, в якому чітко відображається спадковість, наступність знань і уявлень про цей феномен, що транслюється протягом розвитку теоретичної думки, збагачується, переосмислюється та видозмінюється протягом історичного розвитку.

Уявлення про людину «як міру всіх речей» (згідно з давньогрецьким філософом-софістом Протагором Абдерським), транслюване до сьогодення з античної філософії, не лише позначає співвідношення світу речей та людини, але й окреслює парадигму осмислення комплексу взаємовідносин людини і суспільства, людини і влади, людини і природи, людини і управління [10]. Усі ці відносини, як відомо, так чи інакше опосередковуються, регулюються й охороняються системою норм права. Тож природно, що людиноцентризм властивий правовий вимір, де типізуються, формалізуються й опосередковуються правом як ключовим сучасним соціальним регулятором найбільш істотні, важливі, з точки зору суспільства та його цінностей, закономірності з визначення й фіксації ролі та місця людини в суспільних відносинах, окреслених вище. Найбільшою мірою поняття людиноцентризму пов'язане з категорією «людина права» тобто ідеал особистості як суб'єкта права, «*homo juridicus*» [12].

Загалом, європейський конституціоналізм, який визнається своєрідною інституційною та ціннісною «матрицею» для конституційного проектування та влаштування суспільних відносин в Україні, склався в якості системи, яка надає індивідам якнайширшу свободу творчого самовираження. І хоча право формально уособлює в собі лише свободу зовнішню, проте внутрішня неформальна свобода індивіда є можливою лише за умови існування зовнішньої правової свободи. Відтак, саме індивідуальна свобода уможливила розвиток всієї європейської цивілізації та європейського конституціоналізму. Завдяки індивідуальній свободі пересічній європейській протягом кількох останніх століть добре при звичайся керуватися у своїх повсякденних діях і вчинках певними загально визнаними правилами справедливості, а не примусом і зовнішніми командами [13]. Таке «призвичаєння», втім, охопило не одне століття правового розвитку та уможливило становлення відповідної тривалої правової традиції, підсумки вираження якої позначаються в конституційних актах мало не всіх держав Західної Європи.

На сьогодні ключовим цивілізаційним маркером є розмежування західної та східної цивілізацій, у межах яких відповідно виокремлюються

західна та східна правові традиції. Як справедливо відзначає український дослідник Т. Герасимів, «у всіх класифікаціях світових цивілізацій завжди виокремлюють Схід і Захід, які породжені відповідними мегакультурами. Східний і західний типи культури визначають дві цивілізаційні моделі особистості – західну і східну» [14]. При цьому стосовно західної правової традиції існує доволі багата наукова література, а ключові аспекти цієї правової традиції докладно висвітлені у класичних працях Е. Аннерса, Г. Дж. Бермана, П. Гленна, Р. Давида, Ш. Н. Ейзенштадта, Д. Р. Келлі, П. Сандевуара, а також у низці праць українських авторів (Х. Бехруза, Д. Вовка, В. Дудченко, Д. Лук'янова, В. Костицького, Ю. Оборотова, Є. Харитоновна, О. Харитонової). Проте, попри певні напрацювання, цього не можна сказати про східну традицію [15–17; 24], правові константи якої потребують уточнення, зокрема в аспекті висвітлення ролі і місця людини в ній, щоб відповісти на питання щодо можливості ствердної відповіді на питання про наявність у східній правовій традиції власного концепту чи концептів людиноцентризму, що досі ставляться значною кількістю вчених під сумнів.

Так, західна традиція права інтерпретується як, перш за все, європейська традиція, яка має у своїй основі християнські начала і християнське вчення, виступає і продовжує виступати потужним чинником формування і функціонування права Західного світу [18]. За спостереженням відомого ізраїльського соціолога Ш. Н. Ейзенштадта, ця традиція виникла на ґрунті синтезу юдеохристиянської, грецької, римської традицій, що поєдналися із численними племінними різновидами упродовж ранньоевропейської історії [19].

Проведений відомим британським ученим Г. Дж. Берманом ґрунтовний аналіз західної традиції права привів його до висновку, що в цілому домінантами цієї традиції є такі взаємопов'язані компоненти, як раціоналізм, політичність, свобода, громадянське суспільство, правова держава, закон, природні права людини. При цьому такій традиції притаманні відносно чітка межа між правовими та іншими інституціями, управління правовими інституціями спеціальним корпусом професіоналів, які мають спеціальну юридичну освіту, сприйняття закону як цілісної системи, що розвивається у часі, через століття і покоління, впевненість суспільства у довговічному характері права, наявність у права своєї власної історії, усвідомлення переваги права над політичною владою, існування і змагання різних юрисдикцій, що робить переваги закону необхідними і можливими [20–22].

Натомість під східною традицією права слід мати на увазі генезу формування і розвитку права у народів, груп, етносів, що належать до східних (юдейської, китайської, арабо-мусульманської, індійської та японської) локальних

цивілізацій [23]; тих, які є спадкоємцями релігійних традицій юдаїзму, конфуціанства, індуїзму, буддизму та ісламу. Якщо для західної правової традиції її зв'язок із християнством є історичним, таким, що є в минулому і виступає здебільшого елементом спадщини, то в східній правовій традиції такий зв'язок, навіть будучи елементом традиції, залишається актуальним і в останні роки особливо значимим системотвірним елементом усієї традиції – її своєрідними світоглядними «скобами».

Головні риси східної традиції права визначають у сучасній літературі по-різному. Проте узагальнюючи запропоновані у літературі провідні наукові підходи, доходимо висновку про такі ключові її риси, це обмеженість світоглядного підґрунтя права релігійним ученням; тлумачення феномену права в морально-релігійному контексті, здебільшого як волевиявлення Бога; домінування сакральних елементів над секулярними; підпорядкованість юриспруденції релігійним потребам; відсутність чіткого розмежування між правовими та релігійними інститутами; акцентування увагини на правах, а на обов'язках учасників правовідносин.

Поряд із цим, не можна не відзначити структурне різноманіття східної традиції, яка репрезентована юдейськими, індійськими, мусульманськими, китайськими та японськими елементами (тут перелічені найвідоміші, найяскравіші явища філософської та правової традицій Сходу). Вчені звертають увагу на те, що попри відмінності, всі вони характеризуються тривалістю існування, поєднанням звичаєвого та писаного права, сакральних та секулярних елементів у правовому регулюванні суспільних відносин, які не виключають одна одну, а навпаки, навзаєм доповнюють одна одну, поєднанням динамізму та стабільності, домінуванням соціетальних цінностей, спрямованих на підтримання соціального миру в суспільстві (принципи сердечної любові, соціальної солідарності, милосердя, взаємоповаги, взаємодопомоги та ін.). До цих висновків вітчизняний учений-правознавець Д. Лук'янов додає: «якщо західна теорія права відшукує корені права в природі людини і вважає природні права людини джерелом позитивного права, то принциповою рисою релігійних правових систем є обґрунтування прав і свобод людини через звернення до «божественного закону» [11]. На відміну від західної ліберальної концепції, яка вбачає основний смисл закріплення прав людини в їх захисті від посягань з боку держави, релігійні системи розглядають владу як інститут, зв'язаний божественним законом і такий, що відіграє головну роль у втіленні його приписів, у тому числі й відносно прав і свобод людини» [11].

За такого вельми умовного розмежування цих двох – західної і східної – традицій права люди-

ноцентризм в його сучасному стані часто стає предметом заслуженої критики через настанову на його європоцентричність: нібито ця філософська парадигма властива виключно західній цивілізації і аж ніяк – не східній [18].

Отже, людиноцентризм найчастіше пов'язується винятково із західною традицією права, натомість із східною традицією права найчастіше ототожнюють різноманітні соціоцентричні варіанти філософствування та ідеології прав людини (в основі яких лежать домінуючі колек-

тивістські цінності й настанови). Фактично мова йде про застосування бінарної опозиції розмежування двох правових традицій, що диференціюються залежно від цивілізаційного розламу за лінією «Європа (умовний «Захід») – не-Європа (умовний «Схід»)». Найголовнішим є те, що лінія такого розлому проводиться за принципом бінарної контрастності або протиставлення набору одних цінностей, що нібито лежать в основі однієї цивілізаційної традиції, іншому наборові цінностей.

Список використаних джерел:

1. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса) : у 2 т. Т. 1 / відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса : Юридична література, 2016. С. 45–47.
2. Хірсін А.В. Гуманістична доміюанта в сучасному праві та «антропологічний поворот» у методології його обґрунтування. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 485–495.
3. Костицький В.В. Теолого-соціологічне розуміння права: Конституція України / В.В. Костицький// Liber Amigozum до 55-річчя О.Л. Копиленка : [монографія] / авт. кол.; за ред. д.ю.н. О.О. Гріненко. Київ; Одеса : Фенікс, 2016. С. 329–339.
4. Костицький В.В., Кобан О.Г. Обмеження правом законодавчої та судової влади: монографія / В.В. Костицький, О.Г. Кобан. К.: «Видавничий дім «АртЕк», 2017. 228 с.
5. Kostytsky Wasył. Podział władzy w kontekście teologiczno-sociologicznego rozumienia prawa (eseje z sociologii prawa) / W. Kostytsky. Warszawa: Wydawca: Trybunał Konstytucyjny, 2023. 196 s.
6. Каріх І.В. Інституційно-правові засади політики національної безпеки в гуманітарній сфері : дис. ... канд. політ. наук : 21.01.01 – основи національної безпеки держави (політичні науки). Сумський державний університет; Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2018. С. 86.
7. Баран А.В. Межі буття і дії позитивного права: теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України. Львів, 2020. С. 1.
8. Завальнюк В.В. Принципи антропологічної парадигми права. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), В.М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю.П. Аленін [та ін.] ; МОНмолодьспорт України, НУ «ОЮА». Одеса : Юрид. л-ра, 2012. Вип. 66. С. 475.
9. Гараджаєв Джейхун Ясин оглы. Конституционный Суд Азербайджанской Республики : теория и практика : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Национальный университет «Одесская юридическая академия». Одесса, 2017. С. 26.
10. Соснін О.В., Воронкова В.Г., Постол О.Є. Сучасні міжнародні системи та глобальний розвиток (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри) : Навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2015. С. 283.
11. Лук'янов Д.В. Ісламська правова система під впливом глобалізації. Право і громадянське суспільство. 2015. № 1. С. 4–13 [Електрон. ресурс]. Режим доступу: <http://lcslaw.knu.ua>.
12. Велика українська юридична енциклопедія. У 20-т. Т. 2. Філософія права. Харків : Право, 2017. С. 426.
13. Речицький В.В. Конституціоналізм. Коротка версія. Читанка з конституціоналізму для зацікавлених. Харків : Харківська правозахисна група, Права людини, 2014. С. 30.
14. Гарасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини : філософсько-правовий вимір : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 197.
15. Eisenstadt S.N. Tradition, Change and Modernity. N.Y. ^ Wiley-Interscience, 1973. 368 p.
16. Hobsbawm E. Introduction : Inventing Tradition. The Invention of Tradition. Cambridge, 1983. P. 1–14.
17. Washbrook D.A. Orients and Occidents : Colonial Discourse Theory and the Historiography of the British Empire. The Oxford History of the British Empire : In 5 vol. Vol. 5. Historiography / Robin Winks (edit.). Oxford : Oxford University, 1999. P. 604–611.
18. Колиба М.М. Свобода віросповідання : філософсько-правовий вимір : дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 081 – Право. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2020. С. 70.
19. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Пер. с англ. А.В. Гордона под ред. Б.С. Ерасова. Москва : Аспект Пресс, 1999. С. 193.
20. Оборотов Ю. Традиції та новації у правовому розвитку. Психологія і суспільство. 2004. № 1. С. 26–27.
21. Харитонов О.І., Харитонов С.О. Порівняльне право Європи. Основи порівняльного правознавства : Європейські традиції. Вид. 2-е, доповнене. Харків : Одісей, 2006. С. 47–48, 268–27.
22. Берман Г.Дж. Западная традиция права : эпоха формирования / Пер. с англ. 2-е изд. Москва : Изд-во МГУ: Издательская группа ИНФРА-М – НОРМА, 1998. С. 25–33, 501–513;
23. Мартинов А. Исторична компаративістика досліджень імперій і цивілізацій: теоретичні підходи й концепції. Міжнародні зв'язки України : наукові пошуки і знахідки. 2019. Вип. 28. С. 299–317.
24. Said E.W. Orientalism. N.Y. : Pantheon Books, 1978. 368 p.

УДК 336.221

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.4>

Григорчук М. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри адміністративного права, процесу та митної безпеки
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-0523-030X

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЩОДО ЗДІЙСНЕННЯ МИТНОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ

CURRENT ISSUES REGARDING IMPLEMENTATION OF CUSTOMS CONTROL IN UKRAINE

Питання дотримання законності при здійсненні митних процедур в Україні ніколи не втрачали своєї актуальності через значну корупційну враженість цієї сфери. Доказами до сказаного є виявлені непоодинокі факти невинуватого матеріального збагачення посадовців Державної митної служби всіх рівнів, а також факти реєстрації ними дороговартісного майна на близьких родичів чи афілійованих осіб.

Дослідження нормативно-правового забезпечення діяльності митних органів, яке, відбуваючись у межах встановлених вимог і правил, демонструє значну невідповідність фактичному стану справ, оскільки чинне законодавство некримінального характеру значно відстає від реалій, в яких здійснюються зовнішньоекономічні операції. Це означає, що вітчизняне законодавство не в повній мірі реагує на зміни ситуації на митницях. Особливої гостроти ця проблема набуває в часи героїчного протистояння українського народу неоголошеній загарбницькій війні росії проти України.

Аналогічний стан справ спостерігається в діяльності виконавчих і контролюючих органів, які не завжди своєчасно виявляють і припиняють тіньові схеми переміщення товарів через митний кордон України, чим завдаються значні збитки державному бюджету через ненадходження в повному обсязі митних зборів. У цьому зв'язку опрацьовано відомий науковий доробок з проблем правового регулювання митної справи, а також упорядкування взаємодії митних органів із зацікавленими суб'єктами, дотичними до питань протидії корупційним проявам та тінізації економіки.

Проаналізований масив законодавчих актів різної юридичної сили зумовив виведення авторсько-го бачення шляхів вирішення проблем, пов'язаних із зловживаннями працівників митних та інших контролюючих органів під час виконання ними посадових обов'язків. Основний акцент спрямовано на необхідність забезпечення якісного відбору працівників для провадження професійної діяльності на напрямках первинного контролю з оцінювання вартості товарів, які переміщуються через митний кордон України, на предмет коректного нарахування митних та інших, передбачених законом платежів.

Ключові слова: митна справа, правове регулювання, корупційні ризики, митні органи, правоохоронні органи, контролюючі органи, євроінтеграція, митні процедури.

The issue of compliance with the legality of customs procedures in Ukraine has never lost its relevance due to significant corruption in this area. The proofs of the above are the revealed facts of unjustified material enrichment of officials of the State Customs Service at all levels, as well as the facts of their registration of valuable property to close relatives or affiliated persons.

The study of regulatory and legal support for the activities of customs authorities, which, taking place within the limits of the established requirements and rules, demonstrates a significant discrepancy with the actual state of affairs, since the current legislation of a non-criminal nature lags far behind the realities in which foreign economic transactions are carried out. This means that domestic legislation does not fully respond to changes in the customs situation. This problem becomes especially acute during the heroic resistance of the Ukrainian people to Russia's undeclared war of aggression against Ukraine.

A similar state of affairs is observed in the activities of executive and control bodies, which do not always timely detect and stop shady schemes for the movement of goods across the customs border of Ukraine, causing significant losses to the state budget due to non-payment of customs duties in full. In this connection, a well-known scientific work on the problems of legal regulation of customs affairs, as well as the regulation of the interaction of customs authorities with interested subjects related to the issues of countering corruption and the shadowing of the economy, was elaborated.

The analyzed array of legislative acts of different legal force led to the derivation of the author's vision of ways to solve problems related to the abuses of employees of customs and other control bodies during the performance of their official duties. The main emphasis is on the need to ensure the quality selection of employees for the implementation of professional activities in the areas of primary control of assessing the value of goods moving across the customs border of Ukraine, for the purpose of correct calculation of customs and other payments provided for by law.

Key words: customs affairs, legal regulation, corruption risks, customs authorities, law enforcement authorities, control authorities, European integration, customs procedures.

Стан наукової розробленості. О. М. Бандурка, А. М. Блоха, В. М. Бойко, Г. Вдовіна, О. А. Гащицький, Н. І. Дідик, Ю. Т. Кравець, Я. П. Павлович-Сенета, М. Слатвінська, В. Ю. Фабіянська, О. В. Шереметинська та ін.

Метою статті є визначення проблемних питань у здійсненні митного контролю та надання пропозицій щодо удосконалення митних процедур шляхом мінімізації впливу людського фактора на стан і процеси нарахування митних платежів.

Вступ. Процеси, що супроводжують реалізацію курсу України щодо вступу до Європейського Союзу, породжують нові виклики у різних сферах суспільного життя. Особливого значення в ході виконання завдань Угоди про асоціацію між Україною та ЄС набуває стан правового забезпечення митної справи, оскільки значна частина бюджетних надходжень формується при первинному контролі з боку митних органів при переміщенні товарно-матеріальних цінностей через державний кордон України.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап євроінтеграційних процесів в Україні вимагає, окрім іншого, докорінного реформування митної системи, оскільки пункти легального переміщення товарно-матеріальних цінностей через державний кордон були і залишаються зонами підвищених корупційних ризиків. За таких умов виникає необхідність осучаснення і приведення вітчизняної сфери митної діяльності у відповідність з найкращими зразками, які напрацьовані країнами Європейського Союзу. Водночас цей процес не має виглядати як кампанійщина, неприпустимим також є неадаптоване до українських правових реалій перенесення шаблонів зі здійснення митних процедур окремими державами на митну діяльність в Україні навіть при умові, що вони демонструють високі показники з наповнення бюджету у своїх країнах та забезпечують дотримання митного законодавства.

Як зазначає О. А. Гащицький, сьогодні значення митної діяльності держави значно розширилось. Важко перелічити ті сфери суспільного і державного життя, на які має вплив митна діяльність: це і економіка, і внутрішня та зовнішня політика, екологія, соціальна сфера, військова безпека тощо. Розглядаючи проблему просторового буття держави необхідно зазначити, що воно порушує межі державних кордонів. Якщо йдеться про геополітичні інтереси, про сфери впливу, про гуманітарну допомогу, то ці напрями діяльності публічної адміністрації виходять далеко за межі території окремої держави. Так само як і абсолютно неможливо чітко обмежувати окремі сфери державної діяльності суто внутрішньою або зовнішньою спрямованістю [1, с. 11–12].

Слід зазначити, що в Україні на системній основі здійснюються комплексні заходи щодо

удосконалення митної справи. Так, з метою приведення у відповідність до сучасних вимог та у відповідь на міжнародні виклики в економічній та іншій сферах, здійснено реформу Державної фіскальної служби, в результаті чого розділено сфери контролюючого впливу та нормативного регулювання податкової та митної діяльності. Як наслідок, утворено Державну податкову і Державну митну служби України. Згідно з відомостями в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань 16 липня 2019 року зареєстровано Державну митну службу, якій з 8 грудня 2019 року делеговано повноваження Державної фіскальної служби у сфері реалізації державної митної політики, державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями при застосуванні законодавства з питань провадження митної справи.

Я. П. Павлович-Сенета та Н. І. Дідик, досліджуючи стан правового регулювання митної діяльності, дійшли висновку, що воно охоплює правові норми різної галузевої приналежності (власне, тому митне право і називають комплексною галуззю права). Часто здійснення державної митної справи виходить за межі компетенції самих митних органів [2, с. 188].

Доцільність проведеної часткової реформи підтверджується бюджетоутворюючим значенням митної діяльності як складової економічної безпеки, а саме тим, що митними органами забезпечується щорічних надходжень до бюджету в розмірі понад 40% від загальної суми акумульованих платежів. І це при тому, що митні органи працюють в умовах, коли понад третина товарно-грошових потоків приховуються від офіційного декларування, а стан внутрішнього ринку, насамперед в частині оптово-роздрібною торгівлі, значною мірою залежить від імпортованих товарів, завезених до України за тіншовими схемами. Проте, у цій ситуації неможливо все списувати на знеособлені чинники, оскільки питома вага правопорушень і злочинів, скоєних працівниками митних органів не тільки не зменшується, а перебуває в динаміці, яка загрожує національним інтересам і безпеці України.

Як вбачається з вищесказаного, сфера митної діяльності охоплює значне коло суспільних відносин і процедура внесення якісних широкомасштабних змін на цьому напрямку вимагає вироблення дієвих підходів у площині законодавчого регулювання, удосконалення і прийняття необхідних підзаконних нормативно-правових актів, проведення організаційно-штатних змін, посилення інформаційного забезпечення, зміцнення кадрового потенціалу як керівної ланки, так і структурних підрозділів митних органів. Беззаперечним досягненням, яке однозначно покращило ситуацію щодо контролю за виконанням посадових повноважень персоналом митниць, стало, наприклад, впровадження

митного калькулятора для розмитнення автомобілів, ввезених з-за кордону, а також те, що на постійній основі функціонують кол-центри та телефони довіри, куди можна повідомити про протиправну діяльність та корупцію з боку працівників митних органів усіх рівнів. За таких умов можна стверджувати, що запроваджені превентивні заходи щодо мінімізації корупційних та інших протиправних проявів з боку повноважних представників митних органів здійснюються в рамках конституційних гарантій щодо дотримання принципу верховенства права та забезпечення належного рівня правового захисту всіх учасників суспільних відносин, а саме відповідають положенням статті 19 Конституції України (органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України) [3].

Аналітико-правове дослідження Митного кодексу України показало, що при провадженні зовнішньоекономічної діяльності, якою у розумінні Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» [4] є діяльність суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, а також діяльність державних замовників з оборонного замовлення у випадках, визначених законами України, побудована на взаємовідносинах між ними, що має місце як на території України, так і за її межами, учасники господарської сфери зобов'язані дотримуватися певних правил, встановлених Митним кодексом України. Так, згідно з п. 28 частини 1 статті 4 Митного кодексу митні правила – встановлений цим Кодексом та іншими актами законодавства України порядок переміщення товарів, транспортних засобів комерційного призначення через митний кордон України, пред'явлення їх митним органам для проведення митного контролю та митного оформлення, а також здійснення операцій з товарами, що перебувають під митним контролем, або контроль за якими покладено на митні органи цим Кодексом та іншими законами України [5].

Авторське дослідження причин і умов, що прямо чи опосередковано впливають на стан виконання працівниками митних органів покладених на них посадових обов'язків, засвідчує, що у цьому процесі, окрім повноважних осіб органів державної влади, місцевого самоврядування, правоохоронних та контролюючих органів, беруть активну участь науковці. Так, Г. Вдовіна та М. Слатвінська у статті «Проблеми та перспективи здійснення митного контролю в Україні» вказують на те, що в науковій літературі здійснюється систематизація видів правопорушень у сфері митного регулювання зовнішньоекономічної діяльності, визначаються мотиви вчинення суб'єктами зовнішньо-

економічної діяльності митних правопорушень, докладно розглядаються форми митного контролю, досліджуються способи попередження та виявлення порушення митних правил, наводиться перелік товарів групи ризику залежно від напрямку переміщення товарів [6, с. 82].

Водночас наукові розвідки проводяться у сферах нормативно-правового регулювання митного контролю, надання пропозицій щодо адаптації національного митного законодавства до європейських норм і стандартів [7]. Також предметом наукового інтересу залишаються проблеми, пов'язані з аудиторською перевіркою правильності проведення деклараційних процедур та їх інформаційної достовірності при здійсненні зовнішньоекономічних операцій, а також надаються пропозиції щодо подолання існуючих неузгодженостей та вдосконалення чинних механізмів митного контролю [8].

У зв'язку з вищенаведеним необхідно звернути увагу на особливості здійснення митних процедур у період дії в Україні воєнного стану. Так, згідно з повідомленням Державної митної служби України, на період дії воєнного стану зупинено перебіг строків давності, визначених податковим законодавством. Це означає, що період воєнного стану не враховується при розрахунку строків давності для цілей притягнення платника податків до відповідальності, якщо він порушив законодавство. За період квітень – серпень поточного року митницями Держмитслужби за наявними матеріалами виявлено майже 1270 фактів, які мають ознаки порушень митного законодавства в частині законності надання (отримання) пільг і звільнення від оподаткування, правильності визначення бази оподаткування імпортованих товарів, порушення правил класифікації згідно з УКТ ЗЕД, недотримання вимог митних режимів та інші. Загальна сума митних платежів за результатами виявлених порушень становить майже 645 млн. гривень [9]. Як вбачається з вищенаведеного, державна влада забезпечує достатньо ефективний і різноплановий відомчий і позавідомчий контроль за цією важливою складовою в структурі цілісного процесу забезпечення національної безпеки України.

Висновки. З огляду на вищевказане можна стверджувати, що рівень правового регулювання митної діяльності в Україні потребує суттєвого вдосконалення, а окремі законодавчі акти, насамперед Митний кодекс України, потребує кардинального переформатування у контексті європейської інтеграції України. На сучасному етапі слід більш вимогливо і фахово підходити до кадрових призначень на всі посади у підрозділах державної митної служби, оскільки посадові особи працюють в умовах значних корупційних ризиків і дуже складно протистояти спокусі отримати легкі гроші, навіть за умови зловживання службовим становищем.

Список використаних джерел:

1. Гащицький О. А. Концепція механізму адаптації митної політики України в умовах лібералізації міжнародної торгівлі. *Зовнішня торгівля: право та економіка*. 2014. № 3. С. 10–17.
2. Павлович-Сенета Я. П., Дідик Н. І. Політико-правові підходи до характеристики державної митної справи в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, 2018. № 3. С. 185–193.
3. Конституція України. Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.
4. Про зовнішньоекономічну діяльність. Закон України. Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 29, ст. 377.
5. Митний кодекс України : Закон, Кодекс України № 4495-VI від 13.03.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text> (дата звернення: 10.05.2024).
6. Вдовіна Г., Слатвінська М. Проблеми та перспективи здійснення митного контролю в Україні. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету* № 1–2 (274–275), 2020. С. 80–92.
7. Фабіянська В. Ю., Блоха А. М. Український митний пост-аудит, наближення до європейських норм та стандартів. *Ефективна економіка*. 2015. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3988> (дата звернення: 13.05.2024).
8. Шереметинська О. В., Кравець Ю. Т. Особливості проведення митного пост-аудиту в Україні. *Ефективна економіка*. 2016. № 3. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4829> (дата звернення: 13.05.2024).
9. Митний аудит в умовах воєнного стану. URL : <https://customs.gov.ua/news/zagalne-20/post/mitnii-audit-v-umovakh-voennogo-stanu-948> (дата звернення: 13.05.2024).

УДК 343.13 (477)

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.5>**Ємець І. О.,**

кандидат юридичних наук, приватний нотаріус, докторант
Національного наукового центру «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України
ORCID: 0009-0003-9056-5346

УЧАСТЬ ЗАКОННОГО ПРЕДСТАВНИКА НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПОТЕРПІЛОГО У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

THE LEGAL REPRESENTATIVE PARTICIPATION OF A MINOR VICTIM IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Предметом цього дослідження стали питання участі законного представника неповнолітнього потерпілого у кримінальному провадженні, зокрема особливості його правового статусу та практичні механізми реалізації гарантованих неповнолітньому потерпілому прав. Для вирішення питання щодо охарактеризування означених аспектів проведено аналіз джерел кримінального процесуального права і теоретичних підходів щодо гарантування прав потерпілого і можливостей їх реалізації законним представником неповнолітнього потерпілого. Констатовано, що законний представник неповнолітнього потерпілого наділений похідним статусом. Це, зокрема, зумовлено тим фактом, що представник не може користуватися тими правами, реалізація яких безпосередньо покладається на потерпілого. Водночас констатовано, що статуси законних представників неповнолітнього підозрюваного та потерпілого у сутнісному аспекті не є рівнозначними, адже межі правосуб'єктності означених учасників кримінального провадження є різним. З'ясовано, що чинне законодавство вимагає внесення відповідних змін, зокрема, у частині: забезпечення вручення пам'ятки потерпілого та роз'яснення прав і обов'язків потерпілого як неповнолітньому потерпілому, так і його законному представнику; впровадження принципу недопущення повторної віктимізації неповнолітнього потерпілого, зокрема, шляхом погодження слідчим, дізнавачем або прокурором із законним представником неповнолітнього потерпілого його участі в окремих слідчих (розшукових) діях; розширення переліку рішень, дій і бездіяльності уповноважених осіб на стадії досудового розслідування, котрі можуть оскаржуватися потерпілим, його представником і законним представником. Наголошено на тому, що досліджувана проблематика потребує подальших досліджень, адже все частіше діти стають потерпілими від учинення різного роду кримінальних правопорушень, що в цілому негативно позначається на умовах розвитку майбутнього суспільства.

Ключові слова: кримінальне провадження, сторона обвинувачення, потерпілий, представництво, законний представник, неповнолітній, правова засада.

The subject of this study was the participation of the legal representative of a minor victim in criminal proceedings, in particular the peculiarities of his legal status and practical mechanisms for the implementation of the rights guaranteed to a minor victim. To resolve the issue of characterizing the specified aspects, an analysis of the sources of criminal procedural law and theoretical approaches to ensuring the rights of the victim and the possibilities of their realization by the legal representative of the minor victim was carried out. It has been established that the legal representative of the minor victim is granted derivative status. This, in particular, is because the representative cannot use those rights, the implementation of which directly depends on the victim. At the same time, it was established that the statuses of the legal representatives of the minor suspect and the victim are essentially not equivalent, because the limits of the legal personality of the specified participants in the criminal proceedings are different. It was found that the current legislation requires the introduction of appropriate changes, in particular, in terms of: 1) ensuring the delivery of a memorial to the victim and clarifying the rights and obligations of the victim to both the minor victim and his legal representative; 2) implementation of the principle of preventing the re-victimization of a minor victim, in particular, through the agreement of the investigator, inquirer or prosecutor with the legal representative of the minor victim on his participation in certain investigative (search) actions; 3) expansion of the list of decisions, actions and inactions of authorized persons at the stage of pre-trial investigation, which the victim can appeal, his representative and legal representative. It is emphasized that the investigated issues require further research, because more and more often children become victims of committing various types of criminal offenses, which in general negatively affects the conditions of the future development of society.

Key words: criminal proceedings, prosecution, victim, representation, legal representative, minor, legal basis.

Постановка проблеми. Неповнолітні учасники кримінального провадження наділені додатковими гарантіями щодо реалізації гарантованих їм кримінальним процесуальним законодавством прав і законних інтересів. Одним із таких є право на участь у провадженні законного представника, котре гарантується і неповнолітньому підозрюваному, і неповнолітньому потерпілому. З огляду на те, що від багатьох кримінальних правопорушень, серед яких, зокрема, домашнє насильство, булінг, невиконання батьками обов'язків щодо виховання дітей, торгівля людьми, сексуальне насильство, експлуатація дітей, втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність та інших, стають діти, тобто неповнолітні особи, актуалізовано питання належного захисту та повноцінної реалізації їх правового статусу, що досягається за рахунок участі в провадженні їхніх законних представників. Тому вважаємо, що задля забезпечення впровадження у правозастосовну практику України міжнародних стандартів у сфері правосуддя дружнього до дитини, виконання завдань кримінального провадження, слід зважати на особливості участі законних представників неповнолітніх потерпілих, визначати проблемні аспекти, що негативно позначаються на можливостях реалізації гарантованих їм кримінальним процесуальним законодавством прав, визначати ефективні шляхи вирішення цих проблем, адже саме вони діють в інтересах і від імені неповнолітніх потерпілих.

Стан опрацювання. Вагомий внесок у визначення правових засад і процесуальних аспектів здійснення кримінального провадження за участю неповнолітніх, зокрема і потерпілих, здійснили Є. М. Гідулянова [1], В. В. Романюк [2], О. Ф. Вакулєнко [3], О. Л. Камінська [4], К. О. Юсупова [5] та ін. Автори на комплексному монографічному рівні дослідили важливі теоретичні питання та навели авторське бачення щодо вирішення деяких проблем, котрі виникають у практичній діяльності щодо розслідування тих злочинів і кримінальних проступків, які вчинено неповнолітніми або потерпілими від яких стали представники означеної вікової групи.

Щодо теоретичної розробки окремих аспектів законного представництва у кримінальному провадженні, то цим аспектам присвячені монографічні праці В. В. Самолюка [6], В. Г. Пожар [7] та ін. Водночас процесуальні гарантії прав потерпілих, питання різновидів представництва потерпілих висвітлено в роботах С. Є. Абламського [8], М. Л. Грібова, В. В. Червінського [9], І. В. Ракіпової та К. В. Черноморченко [10], О. В. Щиголя [11] та багатьох інших. Разом із тим, вченими не приділено достатньої уваги питанням реалізації правового статусу представника неповнолітнього потерпілого, що засвідчує актуальність цієї проблематики.

Метою статті є визначення правових засад участі законного представника неповноліт-

нього потерпілого у кримінальному провадженні та проблемні аспекти реалізації його правового статусу.

Виклад основного матеріалу. Гарантована положеннями Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України обов'язкова участь законного представника неповнолітнього потерпілого у кримінальному провадженні (ст. 59) [12], спрямована на посилення гарантій захисту його прав, свобод і законних інтересів.

Щодо основоположних засад, котрі визначають статус законного представника неповнолітнього потерпілого, то перш за все слід зважати на той факт, що він разом із потерпілим належить до сторони обвинувачення, тобто згідно із засадами змагального процесу, на його стороні діють ще слідчий, дізнавач, прокурор. Попри те, що таке положення може засвідчувати номінальну участь законного представника неповнолітнього потерпілого в кримінальному провадженні, ми так не тлумачено означену правову засаду. У деяких категоріях справ і ситуаціях, що формуються під час досудового розслідування участь означених учасників є надважливою. Адже саме він має бути гарантом дотримання процесуальних прав та інтересів неповнолітнього, формування довкола нього позитивного клімату під час його взаємодії із представниками правоохоронних і судових органів. Тим паче, у потерпілого не має виникнути повторної віктимізації через негативний досвід комунікації із представниками правоохоронних органів. Також, законний представник неповнолітнього потерпілого, розуміючи особливості індивідуального психологічного розвитку особи, зможе забезпечити формування довірливих відносин між потерпілим і слідчим, котрий здійснює кримінальне провадження та сприяти вирішенню інших завдань у процесі розслідування. Тобто участь означеного суб'єкта у кримінальному провадженні щодо неповнолітньої особи інколи стає надважливою.

Відповідно до положень ч. 2 ст. 59 КПК України «питання участі законного представника потерпілого у кримінальному провадженні регулюється згідно із положеннями статті 44 цього Кодексу» [12]. Статтею 44 КПК України врегульовано правові засади участі в кримінальному провадженні законного представника підозрюваного, обвинуваченого. З огляду на ці положення можемо небезпідставно зауважити, що законодавцем наділено законних представників неповнолітніх підозрюваного та потерпілого однаковими правовими статусами у кримінальному процесі України, проте в сутнісному аспекті це звісно не так, адже обсяг прав потерпілого і підозрюваного в кримінальному провадженні, способи їх реалізації є все ж таки різними.

На підставі текстуального аналізу положень ст. 44 КПК України можемо зауважити, що законний представник неповнолітнього потерпілого

користується його процесуальними правами, окрім тих, реалізація яких повинна здійснюватися виключно самим потерпілим [12]. Тобто такі права як надання потерпілим показань, безпосередня участь особи у слідчих (розшукових) діях, таких як пред'явлення для впізнання, слідчий експеримент та ін. Щодо процесуальних гарантій прав потерпілого (у т.ч. неповнолітнього потерпілого), а отже, і його законного представника, як зазначають у спеціальній літературі, належать такі: 1) право потерпілого на інформацію; 2) право потерпілого на збирання та подання доказів; 3) право потерпілого на участь у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях, гарантовані йому права під час проведення таких дій; 4) право потерпілого на оскарження рішень, дій і бездіяльності уповноважених осіб на стадії досудового розслідування; 5) право потерпілого на професійну правничу допомогу [13, с. 117–172]. Вважаємо за потрібне визначити, як і яким чином означені гарантії поширюються на законних представників неповнолітніх потерпілих.

Щодо права потерпілого на інформацію, то його визначають як загальноновизнаний міжнародний стандарт. Він знайшов своє закріплення в Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою [14], а також у Рекомендаціях R (85) 11 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо положення потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу від 28 червня 1985 року. Національне кримінальне процесуальне законодавство такого права потерпілого окремо не закріплює. Водночас воно знаходить свій прояв у тих процесуальних положеннях, котрі зобов'язують слідчого, дізнавача чи прокурора роз'яснювати учаснику слідчої (розшукової) та іншої процесуальної дії його права й обов'язки. Так, у контексті дослідження правового статусу потерпілого важливе місце займає процесуальна пам'ятка про права й обов'язки потерпілого. Поряд із формальним врученням особі роздруківки прав та обов'язків потерпілого у кримінальному провадженні, особа, яка її вручає, зобов'язана ще й роз'яснити їх їй, однак таке роз'яснення у практичній діяльності слідчих, дізнавачів і тим паче оперативних підрозділів зустрічається рідко. Це інколи призводить до того, що потерпілі, усвідомлюючи власну необізнаність у питаннях здійснення кримінального провадження, вимушені звертатися за правничою допомогою, зокрема, для отримання консультацій, а подекуди – навіть для отримання відповідних послуг з представництва у кримінальному провадженні до адвоката. Водночас з огляду на процесуальні гарантії також незрозуміло, якщо потерпілим є неповнолітня особа, як має вчинити слідчий: 1) вручити пам'ятку та роз'яснити права й обов'язки потерпілого у кримінальному провадженні неповнолітньому

потерпілому; 2) здійснити такі дії виключно щодо його законного представника; 3) учинити окреслені дії щодо обох категорій осіб. На практиці мають місце всі три окреслені підходи. Ми вважаємо, що вірним є саме третій. У контексті визначення механізмів реалізації права на інформацію щодо проведення слідчих (розшукових) дій важливо зауважити, що неповнолітній потерпілий і його законний представник наділені різними межами правосуб'єктності, отож права й обов'язки останніх мають бути роз'яснені окремо кожному із означених суб'єктів.

Також погоджуємося з позицією О. В. Щиголя, що окрім передбачених КПК України прав і обов'язків, додатковому роз'ясненню неповнолітньому потерпілому та його законному представнику підлягають ще й положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року та протоколів до неї [13, с. 122–123].

Виглядає декілька сумнівним, з огляду на процесуальні механізми його реалізації, право потерпілого на збирання та подання доказів (п. 3 ч. 1 ст. 56 КПК України) [12]. Очевидно, що у досліджуваних нами справах його реалізація повністю покладається на законного представника неповнолітнього потерпілого, хоча й для цього учасника кримінального провадження механізмів майже не існує, адже фактично все зводиться до того, що він просто звертається із клопотанням до слідчого, дізнавача, прокурора щодо проведення окремих слідчих (розшукових) та процесуальних дій, адже самостійно ініціювати у кримінальному провадженні призначення судової експертизи ані потерпілий, ані його законний представник не може. Це ж саме стосується і багатьох інших справ. Фактично є два відпрацьовані механізми: 1) потерпілі звертаються із клопотанням до сторони обвинувачення щодо проведення відповідних дій, спрямованих на збирання доказів, котре розглядає відповідний суб'єкт, керуючись власним баченням та усвідомлення того, який алгоритм має бути застосовано у відповідній ситуації; 2) із відповідними клопотаннями звертається адвокат, якого, як представника залучив законний представник неповнолітнього потерпілого, а той уже може звертатися із адвокатським запитом до відповідних органів, підприємств, установ, організацій в порядку, передбаченому Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Щодо права потерпілого на участь у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях, його права під час проведення таких дій, то тут вважаємо за потрібне зупинитися на тому, що окремі процесуальні дії недоцільно проводити із неповнолітнім потерпілим, адже це може призвести до його вторинної віктимізації. Вважаємо, що у КПК України має бути передбачено обов'язок слідчого, прокурора, дізнавача узгоджувати із законним представником факт

проведення окремих слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього потерпілого. Недоцільним може стати, зокрема, проведення за участю неповнолітнього потерпілого пред'явлення особи або трупа чи предметів, таких як знаряддя злочину, одночасних допитів, що здійснюються у конфліктній обстановці або ж слідчих експериментів. Недопустимо, щоб законний представник неповнолітнього потерпілого залишався у такій ситуації в ролі стороннього спостерігача, адже саме він, знаючи особливості психіки своєї дитини, усиновленої дитини або підопічної, може передбачити, що стане для неї травматичним чи іншим чином збентежить потерпілу особу.

Право потерпілого на оскарження рішень, дій і бездіяльності уповноважених осіб на стадії досудового розслідування регламентоване ст. ст. 303–310 КПК України. Згідно із останніми перелік рішень, дій чи бездіяльності слідчого, дізнавача або прокурора, котрі можуть оскаржуватися є вичерпними. Тому ми підтримуємо позицію Н. В. Нестор, що ч. 1 ст. 303 КПК України слід доповнити пунктом 12, яким передбачити можливість оскарження: «процесуальні дії та процесуальні рішення слідчого, дізнавача, прокурора, які порушують права і законні інтереси потерпілого, – потерпілим, представником потерпілого, законним представником потерпілого» [15, с. 129–130, 132]. Ми підтримуємо таку пропозицію, адже вона є обґрунтованою та виваженою, тим паче з огляду на пропозицію оскарження її представником потерпілого та законним представником.

Пропонують у юридичній літературі забезпечити обов'язкову можливість безоплатного залучення представника потерпілій стороні, тобто адвоката [13, с. 156; 16, с. 311; 17, с. 122; 18, с. 62; 19, с. 133]. Ми також підтримуємо таку позицію, однак до того, чи стосується це всіх кримінальних проваджень слід підходити виважено. Зараз виключний перелік осіб, які мають на право на отримання безоплатної вторинної правничої допомоги визначено ч. 1 ст. 14 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу». З огляду на мету нашого дослідження вважаємо необхідним наголосити, що діти, наділені правом на отримання таких різновидів правничих послуг, як здійснення представництва їх інтересів у судах, інших державних органах, органах

місцевого самоврядування, перед іншими особами [20]. Таким чином законний представник неповнолітнього потерпілого може самостійно вирішувати: чи залучати безоплатного адвоката з регіонального центру надання безоплатної вторинної правничої допомоги або ж звернутися до того адвоката, професійний рівень і досвід якого імпонує законному представнику та який здійснюватиме представництво неповнолітнього на підставі відповідного договору.

Висновки. З огляду на проведений аналіз нормативних положень і теоретичних підходів щодо гарантування прав потерпілого та можливостей їх реалізації законним представником неповнолітнього потерпілого важливо зауважити, що представник наділений похідним статусом. Це, зокрема, зумовлено тим фактом, що представник не може користуватися тими правами, реалізація яких безпосередньо покладається на потерпілого. Водночас і ті, що гарантовані законодавцем, а також положеннями міжнародних правових договорів, не забезпечені належними механізмами їх практичної реалізації. З огляду на це вважаємо, що чинне законодавство вимагає внесення відповідних змін, зокрема, у частині:

– забезпечення вручення пам'ятки потерпілого та роз'яснення прав і обов'язків потерпілого, котрі передбачені чинним законодавством і положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року та протоколами до неї, як неповнолітньому потерпілому, так і його законному представнику;

– впровадження принципу недопущення вторинної віктимізації неповнолітнього потерпілого, зокрема, шляхом погодження слідчим, дізнавачем або прокурором із законним представником неповнолітнього потерпілого його участі в окремих слідчих (розшукових) діях;

– розширення переліку рішень, дій і бездіяльності уповноважених осіб на стадії досудового розслідування, котрі можуть оскаржуватися потерпілим, його представником і законним представником.

Вважаємо, що окреслена нами проблематика потребує подальших досліджень, адже все частіше діти стають потерпілими від учинення різного роду кримінальних правопорушень, що в цілому негативно позначається на умовах розвитку майбутнього суспільства.

Список використаних джерел:

1. Гідулянова Є. М. Кримінальне провадження у справах малолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2008. 18 с.
2. Романюк В. В. Кримінальне провадження щодо неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2015. 23 с.
3. Вакулєнко О. Ф. Досудове розслідування кримінальних проваджень щодо неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 20 с.
4. Камінська О. Л. Дізнання щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Київ, 2022. 247 с.

5. Юсупова К. О. Кримінальні процесуальні та криміналістичні основи участі захисника в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Київ, 2023. 282 с.
6. Самолюк В. В. Законне представництво у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2005. 20 с.
7. Пожар В. Г. Інститут представництва в кримінальному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2010. 22 с.
8. Абламський С. Є. Захист прав і законних інтересів потерпілого у кримінальному провадженні: монографія / за заг. ред. О. О. Юхна. Харків: Панов, 2019. 240 с.
9. Грібов М. Л., Червінський В. В. Представництво потерпілого у кримінальному провадженні: поняття, зміст, проблеми та шляхи їх вирішення. *Вісник кримінального судочинства*. 2021. № 3–4. С. 8–21. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2021.3-4/8-21>.
10. Ракіпова І. В., Черноморченко К. В. Неповнолітній потерпілий у кримінальному провадженні: забезпечення права на представництво та комунікацію. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. Вип. 74. Ч. 2. С. 124–129.
11. Щиголь О. Нова концепція процесуального становища потерпілого та його представників у кримінальному провадженні з урахуванням засади процесуального віктимцентризму. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 177–185.
12. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 12.04.2012 № 4651-VI. *БД «Законодавство України»*. *ВР України*. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 19.04.2024).
13. Щиголь О. В. Гарантії прав потерпілого на досудовому розслідуванні: дис. ... д-ра філософії 081 Право. Київ, 2024. 358 с.
14. The Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power of 29 November 1985. URL: <https://undocs.org/en/A/RES/40/34> (дата звернення: 13 листопада 2023 р.).
15. Нестор Н.В. Забезпечення прав і законних інтересів потерпілого в кримінальному провадженні України. *Криміналістика і судова експертиза*. 2022. Вип. 67. С. 124–136.
16. Шибіко В.П. Проблема забезпечення прав потерпілого за новим КПК України 2012 року. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 307–313.
17. Кравчун Ю. А., Степанов П. Л. Окремі проблемні питання інституту потерпілого в кримінальному процесі. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 3. Том 3. С. 120–123.
18. Кавун Д. Ю. Кримінальний процесуальний механізм забезпечення прав потерпілого (фізичної особи) у досудовому розслідуванні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2016. 214 с.
19. Боняк В.О., Коломoeць Ю.О. Проблема збалансованості процесуальноправового статусу потерпілого в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 130134.
20. Про безоплатну правничу допомогу: Закон України від Закон 02 червня 2011 р. № 3460VI. *БД «Законодавство України»*. *ВР України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text> (дата звернення: 15.04.2024).

Єфанова Є. В.,

аспірантка кафедри теорії та історії права та держави

Інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-0417-816X

**ФІЛОСОФСЬКІ, ПСИХОЛОГІЧНІ, ПСИХІАТРИЧНІ,
ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОСУДНОСТІ ТА НЕОСУДНОСТІ****PHILOSOPHICAL, PSYCHOLOGICAL, PSYCHIATRIC,
LEGAL ASPECTS OF SANITY AND SANITY**

У статті досліджено філософські, психологічні, психіатричні та правові аспекти осудності та неосудності, зосередившись на невизначеності, що виникає при оцінці психічного стану особи в момент скоєння злочину. В дослідженні розглянуто, як ця проблематика впливає на можливість точної діагностики осудності та неосудності, особливо в контексті, коли особа може імітувати душевне хвилювання для уникнення покарання.

В роботі проаналізовано резонансний випадок, що відбувся у 1961 році в Техасі, який піднімає питання осудності винного та викликає суперечки щодо того, чи можна це вбивство розглядати як таке з філософської точки зору. Авторка також визначає основні поняття, пов'язані з винною поведінкою, включаючи умисел, мету та мотиви злочину, розглядаючи їх через призму психологічного стану особи.

Досліджено важливість концепції «тимчасового божевілля» та її застосування в юридичній практиці, а також особливості психопатії та соціопатії в контексті їх впливу на осудність особи. Авторка обговорює складність психічних розладів та їх класифікацію в правовій сфері, підкреслюючи потребу в диференційованому підході до оцінки осудності та неосудності.

У дослідженні також звертається увага на вплив культурно-історичних контекстів на розуміння осудності та неосудності. Авторка розглядає, як різні юридичні системи і традиції впливають на трактування та оцінку поведінки особи, яка скоїла злочин.

Крім того, авторка пропонує розглядати поняття осудності та неосудності не лише як юридичні категорії, а й як складні психологічні і соціальні явища. Вона стверджує, що для ефективного вирішення питань осудності важливим є не лише визначення юридичних рамок, а й глибоке розуміння людської психіки, мотивацій та соціального контексту, в якому відбувається злочинна поведінка.

У висновку роботи наголошено на складності та багатогранності поняття осудності та неосудності, вказано на необхідність індивідуального підходу до кожного випадку, з огляду на психічний стан особи, що скоїла злочин.

Ключові слова: осудність, неосудність, психіатрична оцінка, правові аспекти, психологічний аналіз, філософські погляди, психічні розлади, умисел і мотивація, кримінальне право, судово-медична експертиза.

The article examines the philosophical, psychological, psychiatric and legal aspects of sanity and insanity, focusing on the uncertainty that arises when assessing a person's mental state at the time of committing a crime. The research questions how this problem affects the ability to accurately diagnose sanity and insanity, especially in a context where a person may feign emotional distress to avoid punishment.

The paper analyzes a high-profile case that took place in 1961 in Texas, which raises the question of the sanity of the culprit and caused complaints that this murder can be viewed as such from a philosophical point of view. The author also defines the main concepts related to guilty behavior, including the intention, purpose and motives of the crime, considering them through the prism of the psychological state of the person.

The importance of the concept of "temporary insanity" and its application in legal practice, as well as the peculiarities of psychopathy and sociopathy in the context of their influence on a person's sanity, were studied. The author discusses the complexity of mental disorders and their classification in the legal sphere, emphasizing the need for a differentiated approach to the assessment of sanity and insanity.

The study also draws attention to the influence of cultural and historical contexts on understanding sanity and insanity. The author examines how legal systems and traditions affect the attraction and assessment of the behavior of a person who has committed a crime.

In addition, the author proposes to consider the concepts of sanity and insanity not only as legal categories, but also as complex psychological and social phenomena. She argues that for the effective resolution of domestic justice issues, it is not only the definition of the legal framework, but also a deep understanding of the human psyche, motivation and social context in which criminal behavior is carried out.

The conclusion of the work emphasizes the complexity and multifacetedness of the concept of sanity and insanity, indicates the mandatory individual approach to each case, taking into account the mental state of the person who committed the crime.

Key words: sanity, insanity, psychiatric assessment, legal aspects, psychological analysis, philosophical views, mental disorders, intent and motivation, criminal law, forensic medical examination.

Вступ. Питання осудності та неосудності завжди приваблювало різних вітчизняних та зарубіжних науковців. Проблематика психіатричної судово-медичної експертизи, полягає в тому, що не можна бути до кінця впевненим, чи був підозрюваний в момент скоєння злочину, в сильному душевному хвилюванні, чи він вдавав вигляд, щоб уникнути покарання. Визначення поняття вини є чи не найдавнішим в юриспруденції та одним з найважливіших. Сьогодні є безліч понять вини з різних галузей суспільного життя, так само як з різних галузей права. Існують численні юридичні школи, які по різному розглядають філософську та правову природу поняття вини та винності особи. Вина – це ставлення людини (психічне) до своїх дій протиправних або бездіяльних та їхніх наслідків. Психологія визначає вину, як внутрішнє або зовнішнє накладання на людину відчуття провини за скоєну шкоду. З боку погляду філософії – це почуття властиві високоморальній людині. У даній статті ми спробуємо проаналізувати роль осудності та неосудності з боку філософських, правових, психологічних та психіатричних наук. Метою нашої статті є філософській, психологічний, правовий та психіатричний аналіз вини розділену на осудність та неосудність.

Виклад основного матеріалу. 20 березня 1961 року в Одесі, штат Техас було вбито старшокласницю Елізабет Джен «Бетті» Вільямс. Її вбивцею виявився її однокласник та колишній хлопець Джон Марк Герінг. Ця справа, яку почали називати «Поцілуй та вбий» та «Поцілуй перед смертю» набрало широку огласку та суперечок в суспільстві через питання осудності Джона Марка Герінга, і чи можна називати це вбивством з філософської точки зору. Бетті Вільямс попросила Марка Герінга вбити її. Марк Герінг погодився, і вбив дівчину, застреливши її. Суд визнав Герінга неосудним, постановивши, що особа страждала тимчасовою втратою душевної організації. Це викликало суперечки в суспільстві, і питання чи може існувати поняття «тимчасове божевілля» [1].

Для початку нам треба визначити поняття осудності та неосудності. Кримінальний кодекс України визначає осудність особи, що на момент свого злочинного діяння усвідомлювала свої дії, і могла керувати ними [2]. Неосудність особи, означає, що на момент злочинного діяння, не усвідомлювала свої, не могла керувати ними, і перебувала в тяжкому стані душевного хвилювання.

Однією з центральних проблем кримінального права України є проблема визначення вини. Від її правильного визначення залежить визначення осудності та неосудності, умисел, мету і мотив злочину, аналіз поведінки злочинця. Вина, з одного боку, охоплює всі внутрішні інститути Кримінального кодексу, а з іншого, аналізує внутрішній світ людини. Філософи, пра-

вознавці та психотерапевти (психологи та психіатри) завжди цікавилися проблемою злочинної поведінки: як вона формується, з чого випливає, чи можна перебороти протиправну поведінку. З цього випливає, що вина є наріжним комнем науки кримінального права, не тільки України, а всього світу.

Будь-який запланований злочин народжується з умислу, мотиву та мети. Тому, ми маємо визначити ці поняття.

Умисел – це один з видів вини в кримінальному праві. Умисел ділиться на два види: заздалегідь обдуманий, тобто такий, що народжується до початку злочину, а особа/особи усвідомлювали своє небезпечне діяння. Також, існує афективний умисел, той, що настає у процесі афекту, раптово та необдуманно. В юриспруденції та криміналістиці існує непрямий умисел – це умисел при якому людина усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачає його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажає, але свідомо припускає їх настанню.

Метою злочину є уявлення людини про результат своєї протиправної діяльності, а також що, вона прагне досягнути вчиняючи злочин. Д. Джонг визначав, що мета злочину – це конкретний прояв навмисного діяння [3, с. 17].

Неоднозначним поняттям в кримінальній науці є поняття «мотив злочину», тому що не існує чіткого визначення даного поняття. Мотив злочину має народжуватися з мети та бути логічним доповненням вчиненого протиправного діяння. Однією з вимог кримінального процесу є те, що мотив злочину потрібно доказувати у кожному розслідуванні злочину (при цьому неважливо як наступив злочин: в результаті дії чи бездіяльності, умисно чи в стані афекту) [4, с. 10]. Криміналогія визначає мотив злочину як стан людської психіки, що народжує поведінку.

Багатозначність та неоднозначність терміну «поведінка» завжди приваблювала до свого аналізу психологів та соціологів. Ми вже зазначили, що поведінка залежить від характеру та темпераменту, також, вона залежить від сприйняття світу, потреб, які вважаються джерелом поведінки, інтересів, соціального впливу, і звісно, від самої особистості. Сучасна наука активно вивчає поведінку людей, їхні установки, ціннісні орієнтації, і умови через які формується поведінка. І тому, поняття поведінки, в суспільних науках позначилось на терміні і в правознавстві.

З врахуванням зазначеного визначити зміст терміну «поведінка». Поведінка – це родовий термін, який охоплює різні реакції або живого організму, або групи організмів. Наука, що вивчає поведінку називається біхевіоризм, це напрям в психології, що вивчає поведінку як предмет особистості. Біхевіоризм – це психологічна теорія, заснована на поведінці людини, що є сукупністю

реакцій на різні стимули ззовні. Наука біхевіоризм з'явилася у 1913 році. Її засновником вважається Джон Бродес Вотсон. Своєю метою він називав перебудову психології як науки в більш точну та об'єктивну, в якій дається якісна та кількісна оцінка властивостей психіки. Також, він створив основну схему засвоєння поведінки, що є предметом вивчення у біхевіоризмі – стимул викликає реакцію. Тобто, він наголошував, що поведінка будь-якої людини залежить тільки від того, з якими стимулами вона стикається, і як, на них реагує. Крім того, вчений, був упевнений, що з будь-якого немовляти за допомогою даної схеми можна виростити таку людину, яка буде найбільш затребувана в суспільстві.

Поведінка людини уособлює у собі певні норми, які закладені в суспільстві. Тобто, поведінку, також, встановлюють етичні норми, перейти які неприпустимо. Етичні цінності втілюються в поведінці особи та її відношення до життя. Якщо поведінка особи не відображає ці цінності, вона не буде вважати, що її дії викликані злом, брехнею та потворністю. Тобто, людина завжди буде впевненою або буде переконувати інших, що її дії були правильними. Наприклад, це може відноситись до терористів, які думають, що їх дії були викликані зовнішнім злом, а вони зробили правильний вчинок.

Право регулює суспільні відносини, і тому правову поведінку можна визначити як соціально-свідому поведінку особи, яка врегульована нормами права. Через правову поведінку реалізуються права і свободи громадян. Правова поведінка служить формою вияву свободи особи, найважливішою формою існування будь-якої професійної діяльності, здійснюваної в державі. Право, також, регулює суспільно значущу поведінку, як таку, що закріплена в нормах права. Вона стає юридично-значущою та викликає ті чи інші правові наслідки і тому, охороняється та забезпечується правовими цінностями та гарантіями.

Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення як внутрішнє психічне ставлення особи до вчиненого правопорушення є найбільш глибоким за змістом та найменш дослідженим аспектом протиправної поведінки. Поведінка мотивується та втілюється в меті вчиненого діяння. В психіці особи, що скоює протиправне діяння відбуваються такі процеси, що відображають суб'єктивну сторону правопорушення [5, с. 8–9].

Поняття осудності та неосудності є досить складним та неоднозначним явищем. Як ми вже зазначали, традиційно під осудністю розуміють психічний стан особи, що в момент скоєння злочинного діяння усвідомлювала свої дії та мала умисел, мету та мотив. Тобто, це нормальний стан психіки, що характеризується двома ознаками – юридичним та психіатричним. Неосудна особа, навпаки, в момент вчинення злочин-

ного діяння не усвідомлювала та не розуміла наслідків своїх дій. Неосудна особа також може мати мету, мотив та умисел. Але, в більш глибокому сенсі, це дуже складне питання. Ми вже наводили приклад, справи про вбивство Бетті Вільямс. Як постановив суд, Марк Герінг був у складному стані афекту, і тому вчинив злочинне діяння. Щоб більш заглибитись у дану справу, ми повинні визначити термін «тимчасове божевілля». Під тимчасовим божевіллям розуміють, психічний стан особи при якому, на момент вчинення злочинного діяння не розуміла наслідків своїх дій, але змогла усвідомити після скоєння злочину. Тобто, тимчасове божевілля – це психічний розлад, який розпочинається раптово, має швидкий розвиток та триває недовго, а в момент коли особа одужала, вона усвідомлює свої дії. Іншим прикладом, може слугувати відомий серійний вбивця – Річард Чейз, який отримав прізвисько «Вампір з Сокраменто» страждав на важкий шизофренічний розлад, але судом був визнаний осудним.

На думку В. Куца та С. Чорней, відсутність у особи емоційних та емпатичних переживань може свідчити про неосудність особи [6, с. 102]. Ми з цією думкою незгодні. Тому що відсутність у особи емпатії та емоційних переживань свідчать про психопатію та соціопатію, а психопати та соціопати розуміють свої дії. Не дивлячись на те, що соціопатія та психопатія є тяжкими психічними розладами антисоціального характеру.

Соціопат, у класичному розумінні, людина, що немає емпатії та співчуття. Вони не мають прив'язаності до близьких. Соціопати здатні використовувати людей та маніпулювати ними для своїх цілей, вміло брехати. Соціопати здатні скоювати злочини. До певного моменту соціопати можуть вести нормальний спосіб життя. Серед соціопатів було багато серійних вбивць. Вони мали високий стан в суспільстві, і з оточуючих ніхто не підозрював про їх протиправну поведінку. Психопат, так само як і соціопат, людина що не здатна відчувати емоції. Соціопатія та психопатія не коректуються лікуванням, ні психологом, ні психіатром.

Соціопат та психопат мають, так і схильні риси, так і відмінні:

1) На появу соціопатії діють зовнішні обставини (фізична та психологічна насилля в сім'ї, різні дитячі травми). Психопатія – це внутрішній стан, на який не діють зовнішні обставини;

2) Соціопати поводяться ще більш ексцентрично і непередбачувано, ніж психопати;

3) Соціопати, задля своєї вигоди, можуть підтримувати видимість емоційного зв'язку, так само як і психопати;

4) Психопати краще вміють тримати себе в руках, на відміну від соціопатів, котрі ведуть себе імпульсивно.

Соціопатія та психопатія стали модним кліше, і приписується багатьом кіно та літера-

турним персонажам, таким як Шерлок Холмс або Доктор Хаус. Хоча, їм більше підходить термін мізантроп. Мізантроп – це відлюдкувата людина, котра сторониться суспільства. Може вважатися дуже легкою формою соціопатії. Люди стали приписувати собі ці розлади, не до кінця знаючи, що це таке.

Існує поняття обмеженої осудності. По своїй суті, обмежена осудність – це відповідальність осіб з психічними розладами, що не виключають осудність та неосудність. Незважаючи на це, концепція обмеженої осудності, людей з психічними розладами існувала в теорії існувала в теорії і до її орієнтованого введення в дію. На думку вчених вона залишається дискусійною через її недостатню теоретичну розробленість у кримінальному праві, кримінології, психіатрії та психології [6, с. 117].

Говорячи про психічний розлад у особи, що скоїла протиправне діяння, обмежена відповідальність стосується не кожного психічного розладу. Відповідальності підлягають особи, що не позбавляються здатності мислити ясно.

Психічний розлад – це клінічне визначення, яке використовується для опису проблем психічного здоров'я, що серйозно обмежують здат-

ність людини добре себе почувати та функціонувати [7].

Сьогодні правовій та психіатричній науці розроблений комплекс класифікації психічних розладів. У той же час, науковці звертають увагу на те, що психічних розладів існує багато, а тому неможливо підвести їх під одне визначення. Тому, науковці, пропонують поділити психічні розлади на: психопатичні; невротичні; функціональні; органічні.

В судовій психіатрії розроблені чіткі критерії та ознаки поділу психічних розладів на осудні та неосудні. Однак, якщо йдеться про відсутність чітких категорій симптомів психічних розладів, то тоді і застосовується обмежена осудність.

Ми розуміємо це так: якщо особа, що має психічний розлад, скоїла злочин, але знаходилась в інтермісії (в періоді вилікування), тобто усвідомлювала свої дії повністю, вона буде осудною, і навпаки.

На нашу думку, поняття осудності, неосудності та обмеженої осудності є дуже складним явищем, на який немає чіткої відповіді, і однозначного розуміння цих понять не існує. Ми вважаємо, що кожний випадок треба розглядати окремо, спираючись на психіку особи, що скоїла злочин.

Список використаних джерел:

1. Електронний ресурс: <https://www.texasmonthly.com/true-crime/a-kiss-before-dying/> Дата звернення 17 березня 2024 року.
2. Кримінальний кодекс України. Електронний ресурс: https://ips.ligazakon.net/document/T012341?an=27&ed=2023_04_28 Дата звернення 18 березня 2024 року.
3. De Jong F. Theorizing criminal intent: a methodological account// Utrecht L. Rev.-2011. Т. 7. – № 1 (January).
4. Вереша Р.В. Мотив та мета злочину: наук.-практ. посіб. – К:Алерта, 2016.-56 с.
5. Вереша Р.В. Феноменологія вини у кримінальному праві: монографія Київ: Алерта, 2022. – 650 с.
6. Куц В., Черней С. Осудність (кримінально-правові аспекти). Монографія / К: Норма права, 2021. – 186 с.
7. Електронний ресурс: <https://restore-mentalhealth.com/killers-mind-richard-chase/> Дата звернення 25 березня 2024 року.

Ісланкін С. М.,

старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ORCID: 0000-0002-0864-2679

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНА ФОРМА: ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

CRIMINALPROCEDURAL FORM: CONCEPT AND SIGNIFICANCE IN CRIMINAL PROCEDURE

У статті досліджено шляхи та принципи розвитку кримінально-процесуальної форми. Розглянуто точки зору різних науковців щодо визначення поняття кримінально-процесуальної форми.

Окрема увага приділяється питанням єдності процесуальної форми всього кримінального процесу, а також її змісту. Встановлено її важливість для вдосконалення кримінально-процесуального законодавства та практики його застосування. Розкрито вплив кримінально-процесуальної форми на завдання кримінального судочинства.

Констатується, що відповідно до законів діалектики внутрішній зміст кримінального процесу (правовідносини) розвивається швидше за його зовнішню форму, в результаті остання стає гальмом його розвитку. Це неминуче тягне за собою зміну колишньої форми на нову, відповідну змісту. При цьому необхідно враховувати взаємозв'язки та закономірності, які зумовлюють її оптимальний розвиток.

Зазначено, що процесуальну форму не слід ототожнювати з формалізмом. Оскільки кожна процедура пов'язана з певним набором формальностей, які мають на меті надати гарантії її учасникам.

Також розглядаються цілі та завдання кримінального процесу; конституційні та кримінально-процесуальні принципи; процесуальні гарантії; раціональність. Ефективне вдосконалення, зміна, оптимізація кримінально-процесуальної форми передбачають не тільки знання закономірностей її розвитку, а й комплексне їх використання у законотворчій діяльності.

Автор відстоює матеріалістичну теорію пізнання і тому вважає, що кримінально-процесуальна форма – це система, що об'єктивно склалася як відображення реально чинних та таких, суспільних відносин, які розвиваються, сформована з принципів, юридичних гарантій, інститутів і норм, що відрізняються предметом і методом правового регулювання, і об'єктивована через кримінально-процесуальний закон.

Питання, що порушуються в статті, є об'ємними та потребують глибокого вивчення, тому автор зупинився тільки на деяких з них.

Ключові слова: кримінальний процес, кримінально-процесуальна форма, зміст, процесуальна діяльність, принципи.

In the article, the ways and principles of the development of the criminal procedural form are investigated. Various scholars' viewpoints on the definition of the concept of the criminal procedural form are considered.

Special attention is given to the issues of the unity of the procedural form within the entire criminal process and its content. Its importance for improving criminal procedural legislation and its application in practice is established. The impact of the criminal procedural form on the objectives of criminal justice is disclosed.

It is noted that according to the laws of dialectics, the internal content of the criminal process (legal relations) develops faster than its external form, resulting in the latter becoming a hindrance to its development. This inevitably leads to a change in the old form to a new one that corresponds to the content. It is necessary to take into account the interrelationships and regularities that determine its optimal development.

It is emphasized that the procedural form should not be equated with formalism, as each procedure is associated with a specific set of formalities aimed at providing guarantees to its participants.

The article also discusses the goals and objectives of the criminal process, constitutional and criminal procedural principles, procedural guarantees, and rationality. Effective improvement, change, and optimization of the criminal procedural form require not only knowledge of the patterns of its development but also their comprehensive use in legislative activities.

The author advocates a materialistic theory of cognition and therefore considers the criminal procedural form as a system that has objectively developed as a reflection of currently valid and evolving social relations. It is formed by principles, legal guarantees, institutions, and norms that differ in their subject matter and method of legal regulation and are objectified through criminal procedural law.

The issues raised in the article are extensive and require in-depth study, so the author only touched on some of them.

Key words: criminal procedure, criminal procedural form, substance, procedural activity, principles.

Постановка проблеми. З прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) Україна стала на шлях демократизації вітчизняного законодавства та почала впроваджувати міжнародні та європейські цінності, принципи та стандарти щодо захисту прав людини. КПК України перед фахівцями та науковцями у галузі кримінального процесу поставив цілу низку практичних та теоретичних проблем, що потребують досить ґрунтовного аналізу та теоретичного усвідомлення [1, с. 65].

Дослідження наявних кримінально-процесуальних форм, визначення шляхів та принципів їх розвитку дуже важливі для вдосконалення кримінально-процесуального законодавства та практики його застосування. Кримінально-процесуальна форма впливає на ступінь захищеності громадян від кримінальних правопорушень, а також на виключення необґрунтованого притягнення невинного до кримінальної відповідальності.

Процесуальна форма належить до фундаментальних понять кримінально-процесуальної науки, які, попри виняткову роль і значення в юридичному процесі, залишаються недостатньо розробленими на рівні як доктрини, так і законодавчого закріплення. Тим часом від точності її визначення залежить вирішення низки важливих проблем не тільки теоретичного, а й практичного характеру. У період реформування кримінально-процесуального законодавства України, гармонізації його з міжнародними стандартами в галузі прав людини проблема єдності та диференціації кримінально-процесуальної форми набуває особливого значення, адже правозастосовний процес, різновидом якого якраз і є кримінальний процес, вимагає впровадження найбільш доцільної процедури, що дозволяє вирішити його завдання в оптимальні терміни, захистити права та законні інтереси його учасників, врегулювати кримінально-правовий конфлікт. Це зумовлює необхідність звернення до дослідження сутності кримінально-процесуальної форми як найважливішої складової механізму правового регулювання, виявлення сутнісних ознак та елементів, що утворюють її зміст, з'ясування ролі та значення у сучасному правозастосовному процесі [2, с. 207].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми. У теорії кримінального процесу ретельно досліджувалася проблема ефективності кримінальної процесуальної форми. Окремі аспекти розглянуто в роботах В. Д. Бринцева, Ю. М. Грошевого, В. С. Зеленецького, О. Б. Загурського, Л. М. Лобойка, В. Т. Маляренка, А. А. Музики та інших українських науковців.

Мета дослідження – вивчення теоретичних, законодавчих та практичних проблем оптимізації кримінально-процесуальної форми та внесення пропозицій щодо напрямів її розвитку.

Методологічну основу склали загальний діалектичний метод, а також загальнонау-

кові (логічний, аналіз та синтез) та інші наукові методи пізнання: формально-юридичний, системно-правовий, логіко-правовий.

Виклад основного матеріалу. До нашого завдання не входить всебічний аналіз поняття «процесуальна форма». Відзначимо лише, що всі думки про її сутність можна звести до двохосновних: сукупність норм, що регулюють порядок процесуальної діяльності; порядок провадження процесуальної діяльності, встановлений законом.

Звісно ж, що прибічники першої позиції не поділяють кримінальний процес і кримінально-процесуальне право. Таке «змішання» зустрічається досить часто і пояснюється тим, що в теорії процесуального права воно дуже часто призводить до подвійного значення: і як право, і як процедурна діяльність. Однак кримінально-процесуальне право та кримінальний процес – поняття неідентичні та нерівнозначні, їх не можна ототожнювати. Процес (лат. «Processus») у перекладі – перебіг, хід, плин, просування [3, с. 342]. Аналогічно тлумачиться це й у тлумачних словниках: хід, розвиток, послідовна зміна станів. Процесуальна форма таки встановлює хід і послідовність процесуальної діяльності.

Філософський підхід до аналізу поняття «кримінально-процесуальна форма» неможливий без аналізу категорій «форма» та «зміст». З цієї позиції кримінальний процес є нерозривністю форми та змісту. До внутрішнього змісту найчастіше відносять кримінально-процесуальні правовідносини, а під зовнішньою (процесуальною) формою розуміють режим (порядок), умови, послідовність, терміни здійснення цієї діяльності.

У загальній теорії права під процесуальною формою розуміють сукупність однорідних процедурних вимог, що пред'являються до дій учасників процесу та спрямовують на досягнення певного матеріально-правового результату. Іншими словами, процесуальна форма є особливою юридичною конструкцією, яка втілює принципи найбільш доцільної процедури здійснення певних повноважень [3, с. 202].

За визначенням Л. М. Лобойка, кримінально-процесуальна форма – це встановлений законом порядок провадження у кримінальній справі в цілому, порядок виконання окремих процесуальних дій та порядок прийняття процесуальних рішень [4, с. 19].

Як зазначає С. М. Мельник, процесуальна форма у кримінальному судочинстві – це визначена кримінально-процесуальним правом та регламентована законом система процесуальних інститутів та правил, послідовність стадій кримінального процесу та сутність процесуальних вимог до учасників кримінального судочинства, яка встановлює: а) основи найбільш доцільної процедури здійснення їх повноважень; б) способи та терміни здійснення процесуальних дій, пов'язаних зі збором, дослідженням та оцінкою

доказів; в) порядок прийняття та оформлення рішень; г) правовий режим діяльності суду, органів розслідування прокурорського нагляду та умови, створені для провадження кримінальної справи; д) реалізацію прав усіх учасників процесу; е) гарантію досягнення бажаного матеріально-правового результату [5, с. 6–7].

Оскільки кримінально-процесуальна форма – це зовнішня, процедурна складова кримінального процесу, важливо визначити, її внутрішній зміст, іншими словами, що містить в собі процедура провадження у кримінальних справах. З цього питання погляди вчених також розходяться. На думку одних авторів, процесуальний порядок включає послідовність та терміни виконання процесуальних дій; інші вважають, що він охоплює сукупність умов, у яких вони здійснюються; треті – спосіб оформлення та закріплення процесуальних дій тощо.

На мій погляд, процесуальна форма – досить широка категорія, яка включає всі вищезгадані елементи, а також процесуальні гарантії та встановлені законом способи збирання, закріплення, дослідження та використання доказів.

Єдиною формою пізнання у кримінальному процесі є кримінально-процесуальне доказування, яке здійснюється суворо у процесуальній формі. Саме процесуальна форма є беззаперечною умовою встановлення обставин вчиненого кримінального правопорушення. У разі недотримання приписів закону про джерела, методи та прийоми формування доказів вони втрачають свою найважливішу властивість – допустимість і виключаються з доказової бази.

Велике значення для правильного розвитку процесуальної форми має її відповідність змісту та завдання кримінального процесу.

За чинним законодавством завдання кримінального провадження полягає у захисті прав та інтересів особи, суспільства та держави, які постраждали від кримінальних правопорушень, а також у захисті особи від незаконного та необґрунтованого обвинувачення, засудження, обмеження її прав та свобод (ст. 2 КПК України) [6].

Проте органи правосуддя реалізують не лише функцію захисту, а й функцію обвинувачення, спрямовану на встановлення винного, притягнення його до кримінальної відповідальності, застосування примусових заходів та призначення покарання. Саме це, на думку автора, є справжньою метою кримінально-процесуальної діяльності.

На жаль, така мета кримінального процесу не передбачена законом. В результаті виникає розбіжність між призначенням кримінального процесу, його змістом та процесуальною формою.

Звісно ж, що у даній ситуації необхідно вдосконалювати не процесуальну форму, а положення ст. 2 КПК України.

Виконання функції обвинувачення веде до протистояння інтересів правоохоронних органів та винної особи, а виконання функції захисту передбачає, з одного боку, захист прав та інтересів потерпілого від кримінального

правопорушення, а з іншого – захист особи від необґрунтованого притягнення до кримінальної відповідальності. Дозволити ці та багато інших найскладніших правовідносин покликані процесуальні гарантії, які створюють найкращі умови для досягнення призначення та цілей кримінального судочинства. До них належать терміни судочинства, умови прийняття процесуальних рішень, правила прокурорського нагляду та судового контролю у ході досудового провадження, порядок оскарження прийнятих рішень тощо.

Зрозуміло, що процесуальні правила поширюються не тільки на провадження окремих слідчих дій, а й на прийняття рішень. У визначеній процесуальній формі здійснюється діяльність на різних стадіях кримінального процесу, а також в спеціальних провадженнях.

Оптимізація кримінально-процесуальної форми передбачає вивчення зв'язків та закономірностей, які зумовлюють її розвиток.

1. Форма кримінально-процесуальної системи визначається конституційними принципами держави, які, своєю чергою, відповідають політичній системі суспільства.

Залежно від зміни політичного режиму процесуальні гарантії прав особистості у кримінальному процесі завжди трансформуються або в більш демократичні (обмеження втручання держави в особисте життя, можливість використовувати різноманітні способи захисту, свобода оскарження процесуальних рішень і т. п.), або в репресивні (відсутність незалежного правосуддя, нескінченне втручання в життя громадян, застосування примусу без можливості захисту і т. д.).

2. Визначальними для вдосконалення процесуальної форми є безпосередньо кримінально-процесуальні принципи.

Зрозуміло, що принципи кримінального процесу визначаються Конституцією. До того, в ній міститься чимало принципів, що безпосередньо регулюють кримінально-процесуальні відносини: здійснення правосуддя лише судом, змагальність, презумпція невинуватості, забезпечення обвинуваченому та підозрюваному права на захист, недоторканість особи, житла, таємниця листування, телефонних та інших переговорів тощо.

Переоцінка епохи політичного свавілля вплинула як на систему принципів кримінального процесу, так, і на відповідні їм процесуальні форми.

Так, у першій половині ХХ століття змагальність та презумпцію невинуватості вважали «пережитком капіталізму», «буржуазною нісенітницею». Зі зміною політичного режиму ці засади стали конституційними. Для забезпечення їх у кримінальному процесі було створено відповідні їм процесуальні форми.

Попри це, серед науковців і нині не вщухає дискусія щодо змісту принципу змагальності. Деякі з них є прихильниками «чистої змагальності» і переконані, що змагальний процес має

бути властивим не лише судовим, а й досудовим стадіям.

Відомо, що така змагальність у кримінальному процесі належить до англосаксонської системи права. Однак у Франції, Німеччині, Австрії, Бельгії та інших європейських країнах, у тому числі й в Україні, існує змішаний тип кримінального судочинства, який, на мій погляд, є оптимальним для досягнення цілей кримінального процесу.

На додаток, варто зауважити, що уявлення про кримінальний процес, наприклад США, як про змагальний на всіх етапах провадження не зовсім вірно.

Так, американський вчений Герберт Л. Пекер стверджував, що «модель контролю злочину» та «належна модель» кримінального судочинства США де-факто виконують ролі двох його етапів: попереднього розслідування та судового розгляду. Причому на першому етапі змагальність певною мірою лімітована [7].

Примітно, що і європейські мислителі не поспішають розповсюджувати змагальність на досудові стадії кримінального процесу. Зокрема, французький дослідник Жан Прадель висловлював негативне ставлення до запровадження змагальності у стадію розслідування. На його думку, абсолютне рівняння прав сторони обвинувачення та захисту створить дисбаланс інтересів суспільства та особистості, перешкоджатиме встановленню обставин вчиненого злочину [8, с. 306].

Таку позицію слід визнати вельми логічною. Адже в процесі досудового розслідування, коли необхідно розкрити кримінальне правопорушення, встановити та викрити винного, повинні переважати слідчі (розшукові) дії, тоді як у суді – змагальність виступає як спосіб надання рівних прав сторонам щодо надання та дослідження доказів.

Під час досудового розслідування, особливо на стадії порушення кримінального провадження, де учасники кримінального процесу не набули ще свого процесуального статусу, взагалі не може йти мова про змагальність.

Поширювати на стадію досудового розслідування принцип змагальності у повному обсязі, що передбачає ознайомлення сторони захисту з усіма доказами до закінчення розслідування, було б неправильно, оскільки особи, винні у вчиненні злочину, часто роблять всілякі дії, аби уникнути кримінальної відповідальності та покарання.

Сучасний кримінальний процес змішаного типу у демократичній державі забезпечує як суспільні, так і приватні інтереси. Тому побудова «чистої» змагальності є теоретично і практично помилковою.

3. Процесуальна форма розвивається відповідно до цілей та завдань кримінального процесу, що забезпечує найкращі умови для його виконання.

4. Кримінально-процесуальна форма має створювати умови задля досягнення оптималь-

ного результату реалізації мети кримінального процесу швидко і з мінімальними витратами, тобто бути раціональною.

Трансформація процесуальної форми має надмірно збільшувати витрати держави у кримінальне судочинство.

Велике значення у зв'язку з цим набуває диференціація процесуальної форми.

Поряд зі складними, тривалими та дорогими процедурами для одних кримінальних справ повинні існувати простіші, швидші та дешевші для інших. Процесуальна форма має бути звільнена від зайвих формальних процедур, що перевантажують, та безпідставно ускладнюють судочинство, ускладнюють доступ до правосуддя і є перепорою для реалізації прав громадян.

Процесуальну форму не слід ототожнювати з формалізмом. Будь-яка процедура завжди пов'язана з певним набором формальностей, які мають на меті забезпечити гарантії її учасникам.

Досить часто формалізація процедури отримує негативну оцінку через складність застосування, відсутність певної свободи поведінки тощо. Проте є зовсім інший її бік, позитивне значення якого слід враховувати, а в окремих випадках саме їй віддавати пріоритет. У цьому плані можна погодитися з поглядом Ж.-Л. Бержеля, що процесуальний формалізм за умови правильного дозування є гарантією якісного правосуддя та оплотом прав захисту проти свавілля суддів [9, с. 565]. Формалізація кримінального процесу, з одного боку, дає можливість його суб'єктам мати чітке уявлення про передбачену законом процедуру, можливі рішення органів та осіб, які здійснюють провадження, а з іншого – звужує простір для дискреції, вільного розсуду та суб'єктивізму при застосуванні норм права, чим забезпечує прозорість правозастосовчої діяльності, дія принципу правової визначеності як одного з найважливіших елементів верховенства права. Водночас наявність зайвих формальностей та процедур, що ускладнюють кримінальне провадження, набувши при цьому об'єктивно необхідними, що перешкоджають здійсненню кримінального процесу, реалізації права кожного на справедливий суд, гарантоване ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод. З цих позицій процесуальна форма постійно еволюціонує, вона вимагає вдосконалення, впровадження нових правил та інститутів, які є найбільш необхідними для вирішення завдань кримінального судочинства, захисту прав та законних інтересів суб'єктів кримінально-процесуальних відносин, інтересів суспільства та держави.

Отже, ефективне вдосконалення, зміна, оптимізація кримінально-процесуальної форми передбачають не тільки знання закономірностей її розвитку, а й комплексне їх використання у цій діяльності.

Список використаних джерел:

1. Ісланкін С. М. Відсторонення від посади в кримінальному процесі: поняття, мета та підстави застосування. Сучасні підходи боротьби зі злочинністю: погляди молодих вчених: Зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. здобувачів вищ. освіти, м. Кривий Ріг, 26 листоп. 2021. С. 65–68.
2. Трофименко, В. М. Процесуальна форма: сутність та значення у кримінальному судочинстві / В. М. Трофименко // Проблеми законності. 2012. № 120. С. 202–208.
3. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. К., 1995. 472 с.
4. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Істина, 2005. 456 с.
5. Мельник С. М. Процесуальна форма у кримінальному судочинстві України: автореф. дис. канд. юрид. наук. Київ, 2001. 22 с.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI: станом на 24 серп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 27.10.2023).
7. Packer Herbert L. Two Models of the Criminal Process. Reprinted from: *The Limits of the Criminal Sanction*, by Herbert L. Packer, with the permission of the publishers. – Palo Alto: Stanford University Press, 1968, p. 12.
8. Pradel J. *Propos sceptique sur le rapport de la Commission Justice penale et droits de l'homme* // *Recueil Dalloz-Sirey*, 1990, No 4.
9. Бержель Ж.-Л. Загальна теорія права: підручник/Ж.-Л. Бержель. М.: NOTA-BENE, 2000. 575 с.

УДК 343.13 (477)

DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.8

Коломойцев М. М.,кандидат юридичних наук, адвокат, докторант
Національного наукового центру «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України
ORCID: 0000-0001-9685-1536**СУЧАСНИЙ КОНЦЕПТ ОСМИСЛЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПРАВНИЧА ДОПОМОГА»
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ****THE MODERN CONCEPT OF LEGAL ASSISTANCE
IN THE CRIMINAL PROCESS UKRAINE**

Ретроспективний аналіз нормативно-правових актів, що діяли в різні часи в Україні засвідчив, що у різні історичні періоди часу були поширеними до вжитку, зокрема й законодавцем, такі терміни як «юридична допомога», «правова допомога», «правничка допомога». У зв'язку з чим в юридичній літературі також висловлювалися різні підходи щодо співвідношення окреслених юридичних категорій. На підставі аналізу теоретичних підходів щодо співвідношення понять правова допомога і правничка допомога, співвідношення їх із чинними правовими засадами надання правової допомоги, закріпленими у Кримінальному процесуальному кодексі України, обґрунтовано, що підхід за якого правничка допомога надається особою, котра наділена відповідною фаховою спеціалізацією, зокрема адвокатом, а правова допомога – будь-яким юристом, не може бути застосовано у кримінальному процесі. З огляду на це, доведено обґрунтованість підходу згідно із яким терміни «правничка», «правова» й «юридична» у контексті їх вжитку щодо поняття «професійна допомога» допустимо вважати за своїм значенням рівнозначними складовими єдиного синонімічного ряду. Доведено необхідність заміни терміну «правова допомога» на «правничка допомога» у відповідних статтях КПК України. Запропоновано під правничою допомогою, що надається особою у рамках кримінального судочинства слід розуміти діяльність уповноважених на те суб'єктів, які залучені задля здійснення захисту, представництва потерпілого або надання допомоги з питань, що потребують правових знань і спрямована на реалізацію прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження.

Визначено, що окреслена проблематика потребує подальших досліджень, зокрема з огляду на міжнародні правові стандарти та необхідності уніфікації національних нормативно-правових положень, задля недопущення неоднозначного тлумачення доктринальних підходів.

Ключові слова: правничка допомога, юридична допомога, правова допомога, дефініція, концепт, правова засада.

A retrospective analysis of normative and legal acts that were in force at different times in Ukraine proved that in various historical periods such terms as "legal aid", "legal aid", and "legal aid" were widely used, in particular by the legislator. In connection with this, the legal literature also expressed different approaches regarding the ratio of the defined legal categories. Based on the analysis of theoretical approaches regarding the relationship between the concepts of legal aid and legal aid, and their correlation with the current legal principles for the provision of legal aid established in the Criminal Procedure Code of Ukraine, it is substantiated that the approach according to which legal aid is provided by a person who is endowed with the appropriate professional specialization, in particular, a lawyer, and legal assistance by any lawyer cannot be used in criminal proceedings. Given this, the validity of the approach according to which the terms "legal", "legal" and "juridical" in the context of their use to the concept of "professional assistance" can be considered equivalent in terms of their meaning as components of a single synonymous series have been proven. The need to replace the term "legal aid" with "legal aid" in the relevant articles of the Criminal Procedure Code of Ukraine has been proved. It is proposed that the legal aid provided by a person in the framework of criminal proceedings be understood as the activity of authorized entities involved in the protection, and representation of the victim or assistance in matters requiring legal knowledge and aimed at realizing the rights, freedoms and legitimate interests of the participant's criminal proceedings.

The outlined issues have been proven to require further research, particularly international legal standards and the need to unify national legal provisions, to prevent ambiguous interpretations of doctrinal approaches.

Key words: legal aid, legal aid, legal aid, definition, concept, legal basis.

Постановка проблеми. Протягом тривалого періоду в Україні активно використовувався термін «правова допомога». Із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» термін «пра-

вова» замінено законодавцем на «правничка» [1]. З огляду на це конституційні гарантії щодо права особи на захист, закріплені в Основному Законі України, з тих пір отримали таке формулювання «Кожен має право на професійну прав-

ничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» [2].

Наступним визначальним кроком законодавця, пов'язаним із переформатуванням правозахисної діяльності стало реформування процесуального законодавства, що було ознаменоване прийняттям Закону «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 №2147-VIII. Викладені в ньому нормативно-правові положення набули чинності 15 грудня 2017 р., тобто саме з цього часу введено в дію нові редакції ст. 15 Цивільного процесуального кодексу України та ст. 16 Господарського кодексу України, у яких використано таку термінологічну конструкцію як «правнична допомога» [3]. Попри такий підхід, у Кримінальному процесуальному кодексі України досі законодавцем використовується термін «правова допомога», тому ми вважаємо, що такий підхід законодавця вимагає глибокого теоретичного осмислення. Це, зокрема, стосується вирішення питання про доцільність вживання юридичної конструкції «правнична допомога» у теорії кримінального процесу.

Стан опрацювання. Окресленню дефініцій понять правова та правнична допомога, визначенню різноманітних аспектів її надання особі, присвячено роботи багатьох українських вчених. Загальнотеоретичну характеристику права особи на правову допомогу, розкривши систему гарантій його реалізації, розробила, ще до останніх нормативно-правових змін, В. М. Ісакова [4]. У той же час комплексне дослідження особливостей організації діяльності щодо реалізації права особи на безоплатну правову допомогу здійснила М. В. Стаматіна [5]. Конституційні гарантії права особи на професійну правничу допомогу провела А. В. Джуська [6]. Своєю чергою А. В. Боровик зі співавторами підготували навчальний посібник, у якому розглянули адміністративно-правові засади реалізації права на отримання професійної правничої допомоги в Україні [7].

Визначенню сутності правничої допомоги присвятили свої роботи ще й такі практикуючі правники як Є. О. Ананьєв [8], М. В. Єрмаков [9], а також представники наукової спільноти, серед яких: П. Валко [10], В. В. Заборовський [11], О. В. Крушніцька [12], І. В. Міщук [13], О. О. Шандула [14] та ін.

Метою статті є визначення та висвітлення сучасного розуміння концепту «правничої допомоги» у кримінальному процесі України.

Виклад основного матеріалу. Професійну правничу допомогу пов'язують із інститутом представництва, котрий бере свій початок з давніх часів, але стрімкий розвиток отримав у період

становлення римського права. Такий стрімкий розвиток інституту представництва зумовлено тим, що правова процедура судового розгляду з часом ускладнювалася, а тому пересічні громадяни, через відсутність правових знань, почали звертатися до обізнаних у галузі права осіб. Урешті-решт у римському праві сформувалося поняття так званого законного представництва з ознаками процесуального оформлення, що з часом набуло ознак професійної діяльності [15].

В Україні становлення правової системи відбувалося з використанням упродовж тривалого періоду часу поняття «юридична допомога». Як зауважують в юридичній літературі, для позначення професійної допомоги правозахисника, тобто адвоката, використовували саме його. Із прийняттям Конституції України, поряд із поняттям «юридична допомога» почали застосовувати поняття «правова допомога». Це, як визначила Т. В. Омельченко, «спонукало законодавця поступово у нормативно-правових актах замінювати «юридичну» на «правову» допомогу» [16, с. 500]. Варто зауважити, що такі законодавчі новели закономірно заклали фундамент для довготривалих наукових дискусій, у якій взяли активну участь Н. А. Булатова, І. В. Головань, С. Д. Гусарєв, В. В. Заборовський, В. С. Личко, Т. В. Омельченко, Р. С. Титикало, М. В. Удод та Ю. Г. Рябець, Н. М. Фешик, Н. В. Хмелевська, О. Г. Юшкевич та ін. Урешті-решт сформувалося декілька підходів щодо співвідношення понять «юридична допомога» та «правова допомога», а саме:

1) висунуто пропозицію щодо використання поняття «юридична допомога» для позначення діяльності щодо сприяння захисту прав і законних інтересів людини та громадянина, а «правової допомоги» задля позначення відносин співробітництва між державами у правовій сфері (у міжнародному праві) [17 с. 96];

2) висловлено ідею необхідності заміни поняття «юридична допомога» терміном «правова допомога» через архаїчність першого [18, с. 12];

3) вказано про ідентичність визначень окреслених термінів [19, с. 8];

4) запропоновано вважати, що «правова допомога є більш широким, а юридична допомога (чи сукупність її видів) – вузьким поняттям: правова допомога охоплює всі види юридичної допомоги» [16, с. 50; 20, с. 148].

З часом усе ж таки набув поширення термін правова допомога, який наразі все частіше замінюється «правничою допомогою». Щодо заміни поняття «правова допомога» на «правнична допомога», то згідно із законодавчим підходом, це було зумовлено стандартами української мови, згідно із якими «прикметник, застосований для позначення відповідного виду допомоги, походить від іменника, що позначає саму професію особи, яка надає таку допомогу. Імен-

ником для позначення особи, яка надає послуги у сфері права (у юридичній сфері), є слово «правник». Отже, саме особи, що належать до правничої професії, надають професійну правничу допомогу» [21].

Надаючи оцінку такому законодавчому підходу, деякі цивілісти свого часу зауважували, що введення до вжитку у Конституції України, Цивільному процесуальному кодексі України, Господарському процесуальному кодексі України, а також Кодексі України про адміністративне судочинство поняття «правнича допомога» зумовило таке:

1) запровадило до вжитку в обігу чергового новоствореного терміну без точного нормативного визначення його змісту;

2) створило суперечливу ситуацію щодо одночасного існування в законодавстві понять «правнича допомога» та «правова допомога» без розмежування їхнього змісту, визначення точного та логічного місця серед інших правових явищ;

3) створило дисбаланс між гарантіями, закріпленими відповідними положеннями процесуальних кодексів і засадничими гарантіями, задекларованими в Конституції України;

4) внесло плутанину до сталої системи взаємозв'язків між відповідними поняттями профільних законів;

5) спричинило виникнення невизначеності щодо правомірності законного існування інституту «безоплатної правової допомоги»;

6) зумовило виникнення проблемних питань у сфері правозастосування та ускладнило розуміння відповідних дефініцій практикуючими юристами [8].

Щодо теоретичних підходів до осмислення співвідношення окреслених понять, то, зокрема І. В. Міщук на підставі проведеного теоретичного аналізу дійшов висновку, що більшість із учених не знаходять різниці між категоріями «професійна правнича допомога» та «правова допомога», зокрема з огляду на їх юридичний зміст. Сам же автор переконаний, що досліджувані поняття є тотожними за своїм юридичним, можна сказати функціональним, змістом і використовуються для позначення багатоаспектної діяльності правників, що спрямована на забезпечення верховенства права та реалізацію прав людини [13, с. 280]. Водночас наразі досить активно поширюється й інший підхід, згідно із яким поняття «правова допомога» й «правнича допомога» наділені різним семантичним значенням, а отже, і юридичним змістом.

Наприклад, С. Устюшенко вважає, що «правнича допомога» є більш вузьким поняттям порівняно з терміном «правова допомога», адже якщо правова допомога надається правником, вона може вважатися правничою допомогою, у разі, якщо її надає інша особа, така допомога може бути правовою, однак не є правничою.

Дослідниця вважає, що зміщення акцентів законодавець здійснив задля підкреслення того, що правова допомога повинна надаватися спеціальним суб'єктом – фахівцем, особою, котра належить до юридичної професії. Однак авторка погоджується, що у положеннях чинного законодавства України термінологічні конструкції «професійна правнича допомога» та «правова допомога» переважно використовуються як синоніми [22, с. 28–29]. А. Калюжна та Д. Моїсеєнко також вважають, що надання професійної правничої допомоги здійснюють виключно адвокати [23, с. 116], тому не можна ототожнювати професійну правничу допомогу та правову допомогу.

Визначаючи особливості реалізації законодавчого підходу щодо заміни поняття правова допомога правничою допомогою, слід зауважити, що наразі ситуація суттєво змінилася. Такий підхід є наскрізним, адже на теперішній час його застосовано у більшості нормативних джерел. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення доступу до безоплатної правничої допомоги» його запроваджено до вжитку у Сімейному кодексі України, Законі України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», змінено назву Закону України від 02.06.2011 № 3460-VI на «Про безоплатну правничу допомогу» [24].

Принагідно зауважимо, що в тексті Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» визначено, що під правничою допомогою слід розуміти «надання правничих послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення» [24]. Своєю чергою під правничими послугами законодавцем визначено такі як: «надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру; здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; забезпечення захисту особи від обвинувачення; надання особі допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правничої допомоги та медіації» [24]. З огляду на запропоновані визначення доходимо висновку, що здійснення захисту особи у кримінальному провадженні також є різновидом правничої послуги, а отже, є формою реалізації правничої допомоги. Та попри такий підхід, у Кримінальному процесуальному кодексі України поняття «правнича допомога» поки що не застосовується.

На підставі узагальнення теоретичних напрацювань у сфері прав людини і громадянина, а також положень національного та міжнародного законодавства, що врегульовувало питання їх правового статусу, деякі українські вчені дійшли висновку, що:

1) право на отримання професійної правничої допомоги є гарантією забезпечення та реалізації всіх інших прав, свобод і законних інтересів особи;

2) професійна правнича допомога – це діяльність уповноваженого на надання такої допомоги суб'єкта, який користуючись передбаченими чинним законодавством різні правові засоби і способи з персоніфікованого професійного невластного й організованого сприяння у вирішенні проблемної життєвої ситуації з метою задоволення прав свобод і законних інтересів людини і громадянина;

3) правова допомога може надаватися у таких формах як: інформування, консультації, роз'яснення, складення позовів і звернень, довідок, заяв, скарг, здійснення представництва, зокрема в судах та інших державних органах, захист від обвинувачення [7, с. 32–34]. Принагідно зауважимо, що окреслені пропозиції вчених суттєво не відрізняються від тих, котрі свого часу були запропоновані О. Юшкевич щодо розуміння категорії «правова допомога». Так, авторка, узагальнюючи наукові погляди на явище правової допомоги, наводить його тлумачення у широкому та вузькому значеннях. У широкому сенсі під правовою допомогою вона запропонувала розуміти діяльність, спрямовану на реалізацію та захист прав, свобод і законних інтересів заінтересованих суб'єктів, котра здійснюється уповноваженими на те особами чи органами в порядку та у видах не заборонених законодавством, пов'язану з застосуванням правових норм. Своєю чергою у вузькому розумінні під правовою допомогою, згідно із позицією авторки слід розуміти відповідні «правові заходи, що здійснюються уповноваженими суб'єктами, спрямовані на конкретну особу, яка перебуває у складних життєвих обставинах та потребує сторонньої допомоги з метою правильної орієнтації в чинному законодавстві, виховання звички свідомого виконання правових норм, що сприяє поліпшенню її життєдіяльності та соціальної адаптації» [25, с. 131].

Окрім цього, важливо звернутися до іманентних ознак «професійної правничої допомоги». До них, зокрема, у спеціальній літературі відносять такі: 1) це допомога у сфері застосування різних джерел права; 2) виходить від професійного правника – юриста; 3) її змістом є надання юридичних послуг; 4) вона спрямована на захист прав і свобод людини і громадянина [14, с. 114–115].

Звертаючись до доктринальних і правозастосовних засад кримінального процесу, слід відмітити, що чинний Кримінальний процесуальний кодекс України не містить ані дефініції поняття «правова допомога», ані дефініції «правнича допомога». Водночас термінологічна конструкція «правнича допомога» поки що не вживається законодавцем у тексті основного джерела кримі-

нального процесуального права. При аналізі тих нормативних положень, що визначають порядок участі захисника в кримінальному провадженні або представника потерпілого, яким може і не бути професійний правник (зокрема, що стосується представника юридичної особи), вживається поняття «правова допомога». Вважаємо, що такий підхід законодавця закономірно зумовлено тим, що й інститут захисту у кримінальному процесі, і інститут представництва потерпілого, має на меті забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження. Тим паче, що навіть особі, яка перебуває у статусі свідка гарантовано право «користуватися під час давання показань та участі у проведенні інших процесуальних дій *правовою* (курсив – М. М.) допомогою адвоката» [26]. Це дозволяє припустити, що підхід за якого правнича допомога надається особою, котра наділена відповідною фаховою спеціалізацією, зокрема адвокатом, а правова допомога – будь-яким юристом, не може бути застосовано у кримінальному процесі. З огляду на це ми підтримуємо підхід В. М. Тertiшника та Ю. С. Шемчушенко згідно із яким вживані в науковому обігу на сьогодні щодо поняття «професійна допомога» терміни «правнича», «правова» й «юридична», допустимо вважати за своїм значенням рівнозначними складовими єдиного синонімічного ряду [27, с. 6].

З огляду на обґрунтовану потребу уніфікації термінологічного апарату, що використовується у різноманітних національних законодавчих актах, вважаємо, що у відповідних статтях КПК України також слід замінити термін «правова допомога» на «правнича допомога». Під правничою допомогою, що надається особою під час здійснення кримінального судочинства ми пропонуємо розуміти діяльність уповноважених на те суб'єктів, які залучені задля здійснення захисту, представництва потерпілого або надання допомоги з питань, що потребують правових знань і спрямована на реалізацію прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження.

Висновки. На підставі ретроспективного аналізу нормативно-правових актів, що діяли в різні часи на території України і є чинними наразі, з'ясовано, що у різні часи були поширеними до вжитку, зокрема й законодавцем, такі юридичні терміни як «юридична допомога», «правова допомога», «правнича допомога». На підставі аналізу теоретичних підходів щодо співвідношення понять «правова допомога» і «правнича допомога», співвідношення їх із чинними правовими засадами надання правової допомоги, закріпленими у Кримінальному процесуальному кодексі України, обґрунтовано, що підхід за якого правнича допомога надається особою, котра наділена відповідною фаховою спеціалізацією, зокрема адвокатом, а правова допо-

мога – будь-яким юристом, не може бути застосовано у кримінальному процесі. З огляду на це, дотримуємося підходу згідно із яким терміни «правничка», «правова» й «юридична», у контексті їх вжитку щодо поняття «професійна допомога», допустимо вважати за своїм значенням рівнозначними складовими єдиного синонімічного ряду. Вважаємо, що наразі доцільно замінити термін «правова допомога» на «правничка допомога» у відповідних статтях КПК України. Доходимо висновку, що під правничою допомогою, котра надається особою у рамках кримінального судочинства слід розуміти діяльність уповноважених на те суб'єктів, залучених задля

здійснення захисту, представництва потерпілого або надання допомоги з питань, що потребують правових знань і спрямована на реалізацію прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження.

З огляду на складність окресленої проблематики вважаємо, що вона потребує подальших досліджень, зокрема з огляду на чинні міжнародні правові стандарти, приведення національного законодавства до норм європейського, а також з огляду на необхідність уніфікації національних нормативно-правових положень, задля недопущення неоднозначного тлумачення доктринальних підходів.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#n134> (дата звернення: 18.02.2024).
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 18.02.2024).
3. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#n2972> (дата звернення: 18.02.2024).
4. Ісакова В. М. Право на правову допомогу: поняття, особливості, гарантії: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2013. 19 с.
5. Стамагіна М. В. Організація діяльності щодо реалізації права громадян на безоплатну правову допомогу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2013. 21 с.
6. Джуська А. В. Конституційне право людини на професійну правничу допомогу в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2018. 271 с.
7. Боровик А. В. Адміністративно-правові засади реалізації права на отримання професійної правничої допомоги в Україні: навч. посіб. / А. В. Боровик, А. В. Деревянко, О. Ю. Дрозд та ін. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2021. 252 с.
8. Ананьєв Є. О. Юридична допомога. Правничка чи правова? *Правова група «Юста»*. 2018. URL: <http://justa.com.ua/blog/yuridichna-dopomoga-pravnicha-chi-pravova> (дата звернення: 01.04.2024).
9. Єрмаков М. В. Правова допомога або професійна правничка? *Юридичний портал «Протокол»*. 2018. URL: https://protocol.ua/ua/pravova_dopomoga_abo_profesiynna_pravnicha/ (дата звернення: 02.04.2024).
10. Валко П. Поняття та сутність безоплатної правової допомоги в Україні, її система та види. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Випуск № 2(23). Том 2. С. 3–10.
11. Заборовський В. В. Співвідношення понять «правова допомога» та «правова послуга» в аспекті визначення сутності професійної діяльності адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2016. Вип. 40 (2). С. 131–137.
12. Крушницька О. В. Розмежування поняття правової допомоги. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 98–102.
13. Міщук І. В. Концепція професійної правничої допомоги в Україні: загальнотеоретичний аспект. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. № 5. С. 278–282. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.51>.
14. Шандула О. О. Роль адвокатури в реалізації права особи на професійну правничу допомогу. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 3 (90). С. 110–119.
15. Право особи на безоплатну правову допомогу / Ю. О. Данилевська, Л. В. Павлик, З. З. Петрович, У. О. Цмоць. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 136 с.
16. Омельченко Т. В. Законодавче закріплення терміну «правова допомога». *Форум права*. 2012. № 3. С. 500–504. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/ejournals/FP/2012-3/12otvtpd.pdf (дата звернення: 15.04.2024).
17. Титикало Р. Детермінація визначення «правова та юридична допомога» у теорії адміністративного права. *Право України*. 2008. № 3. С. 94–97.
18. Головань І. В. До питання про поняття адвокатської діяльності. *Адвокат*. 2012. № 1. С. 12–15.
19. Личко В. С. Поняття та види правової допомоги в Україні: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2013. 24 с.
20. Хмельєвська Н. В. Розмежування понять «правова допомога» та «юридична допомога» як основа цілісної системи правової допомоги. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. № 3. С. 143–149. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2012_3_24 (дата звернення: 15.09.2017).

21. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 25 листопада 2015 року № 3524. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57209 (дата звернення: 15.04.2024).
22. Устюшенко С. Витрати на професійну правничу допомогу у цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/9/6.pdf> (дата звернення: 14.04.2024).
23. Калюжна А., Моїсеєнко Д. Особливості відшкодування судових витрат на професійну допомогу адвоката в цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. № 71. С. 115–119.
24. Про безоплатну правничу допомогу: Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#> (дата звернення: 18.02.2024).
25. Юшкевич О. Г. Надання правової допомоги як вид соціальних послуг. *Право і безпека*. 2009. № 1 С. 129–135.
26. Тертишник В. М., Шемшученко Ю. С. Правнича допомога та захист у кримінальному процесі: підручник. Київ: Алерта, 2018. 446 с.

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.9>**Костицький В. В.,**

доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України,
професор кафедри теорії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-1692-9810

Кобан О. Г.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-3997-5740

ДЕЯКІ СОЦІОЛОГО-ПРАВОВІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ОБМЕЖЕННЯ У ПРАВІ

SOME SOCIOLOGICAL-LEGAL AND THEORETICAL PROBLEMS OF LIMITATIONS IN LAW

Нормативно-правові приписи регулюють діяльність та поведінку суб'єктів права, мають доцільний характер та людиноцентристський зміст, спрямовані на забезпечення соціальної справедливості та реалізацію прав свобод людини і громадянина. Вимоги, що висуваються до влади, є необхідними обмеженнями влади задля забезпечення гармонійного поєднання інтересів особи, суспільства і держави. Слово «обмеження» з лінгвістичної точки зору показує, що відповідне поняття виражає утримання когось у певних рамках, в обмежуванні права, звуженні можливостей тощо. Саме нормування людської поведінки за допомогою будь-яких соціальних норм є способом її обмеження. В юридичній науці правові обмеження поділяються на публічно-правові (що випливають із нормативних правових актів) та приватноправові (наявність установлених законом або уповноваженим органом умов і заборон). У правовій науці найбільш поширеними є твердження, що обмеження у праві – це здійснюване відповідно до закону звуження обсягу суб'єктивних прав, що обмеження варто розглядати як можливість стримування суб'єктів права від порушень прав людини і громадянина та прав інших суб'єктів права. Обмеження у праві націлені на зміцнення і правопорядку, недопущення порушень прав і інтересів одних осіб діями інших, детермінуються матеріальними, духовними та іншими умовами життя суспільства на конкретно-історичному етапі його розвитку; у них втілюється ідея доцільності права та його призначення у суспільстві як регулятора суспільних відносин. Сутність обмеження правом у встановленні меж застосування суб'єктивного права одної особи в інтересах іншої; при застосуванні обмежень слід керуватися принципами права (верховенства права, примату прав і свобод людини і громадянина, відповідальності держави перед людиною, рівності суб'єктів права, соціальної справедливості, рівності доступу до правосуддя).

Ключові слова: права людини, суб'єкти права, людиноцентризм у праві, влада, обмеження у праві, правові обмеження, обмеження влади правом, обмеження влади правами людини.

Normative and legal prescriptions regulate the activity and behavior of legal subjects, have an expedient character and human-centered content, aimed at ensuring social justice and the realization of the rights of a person and a citizen. The requirements put forward to the government are necessary limitations of the government in order to ensure a harmonious combination of the interests of the individual, society and the state. The word "restriction" from a linguistic point of view shows that the corresponding concept expresses keeping someone within a certain framework, limiting the right, narrowing opportunities, etc. It is the normalization of human behavior with the help of any social norms that is a way of limiting it. In jurisprudence, legal restrictions are divided into public law (arising from normative legal acts) and private law (presence of conditions and prohibitions established by law or an authorized body). In legal science, the most widespread is the statement that a limitation in law is a narrowing of the scope of subjective rights carried out in accordance with the law, that the limitation should be considered as an opportunity to deter legal subjects from violations of human and citizen rights and the rights of other legal subjects. Restrictions in the law are aimed at strengthening the law and order, preventing violations of the rights and interests of some persons by the actions of others, are determined by the material, spiritual and other conditions of the life of society at a specific historical stage of its development; they embody the idea of the expediency of law and its purpose in society as a regulator of social relations. The essence of limiting the right in establishing the limits of the application of the subjective right of one person in the interests of another; the application of restrictions should be guided by the principles of law (the rule of law, the primacy of the rights and freedoms of man and citizen, the state's responsibility to man, the equality of legal subjects, social justice, equal access to justice).

Key words: human rights, subjects of law, anthropocentrism in law, power, limitations in law, legal limitations, limitation of power by law, limitation of power by human rights.

Становлення громадянського суспільства вимагає високої якості влади. Вона повсякчас повинна демонструвати ефективність і результативність своєї діяльності, бути високоорганізованою та впорядкованою, аби впоратися з тими численними завданнями й викликами, що їх несе глобалізованій цивілізації сучасність і прийдешнє майбутнє.

У зв'язку з такими вимогами, що висувуються до влади, необхідними є дієві засоби, які б сприяли реалізації прав і свобод людини і громадянина, які виступають як засіб обмеження влади. Саме за умов свого правового обмеження державна влада здатна забезпечити гармонійне поєднання інтересів особи, суспільства і держави.

Аналіз змісту самого слова «обмеження» уже показує, що відповідне поняття виражає утримання когось у певних рамках, межах, у стримуванні, звуженні, в обмежуванні права, можливості, лімітуванні сфери діяльності, звуженні можливостей тощо. Тобто лінгвістичне тлумачення однозначно вказує на межі, вийти за які суб'єкт, до якого застосовується обмеження, не може.

Питання сутності та видів правових обмежень були предметом досліджень як загальнотеоретичних, так і галузево-правових досліджень, зокрема О. Г. Кобан, В. В. Костицького, І. М. Панкевича, П. М. Рабіновича [1], та ін.

Як відзначається в літературі, вже саме нормування людської поведінки за допомогою будь-яких соціальних норм є способом її обмеження. Так, за первіснообщинного ладу існувала система норм-табу, що істотно стримувала біологічні інстинкти людей, спрямовуючи їх у соціально корисне річище. Із виникненням державності система обмежень стає умовою нормалізації суспільного та індивідуального життя, обмежуючи поведінку людей в інтересах інших осіб.

В юридичній науці всі існуючі підходи щодо правових обмежень виразно поділяються на публічно-правові (що впливають із законів та інших нормативних актів межі, за які не повинні виходити діяльність відповідних суб'єктів права) та приватноправові (наявність установлених у визначеному законом або уповноваженим органом порядку умов та заборон, що обмежують право володільця при здійсненні права власності або інших речових прав на конкретний об'єкт нерухомого майна (сервітути, іпотеки, довірче управління, оренда, арешт майна тощо)).

Аналіз законодавства України щодо застосування поняття «обмеження» свідчить, що сфера використання цього терміна є доволі широкою і стосується найрізноманітніших аспектів життєдіяльності суспільства та держави в цілому, але при цьому жоден нормативний акт не дає чіткого визначення цього поняття.

Слід зазначити, що так само і науковці, як правило, застосовують різні варіанти поняття, а саме: «обмеження права», «правове обмеження», «обмеження прав людини», «тимчасова заборона», «заборона» тощо, часом включаючи у розуміння цих термінів різний зміст.

Деякі вчені вважають, що обмеження у праві – це здійснюване відповідно до закону та в установленому порядку звуження обсягу суб'єктивних прав або можливості їх реалізації, інші твердять, що обмеження має відношення до обсягу правового регулювання наявних прав, але найважливіше тут полягає у тому, що обмеження варто розглядати як можливість стримування суб'єктів права (включаючи і державні органи і у цілому державу) від порушень прав людини і громадянина та прав інших суб'єктів права.

Водночас, в юридичній науці дискусійним продовжує залишатися питання щодо віднесення обов'язків до правих обмежень, оскільки обов'язки змушують чинити точно відповідно до вказаного у законі способу і тим самим обмежують свободу суб'єкта права, утримують його від кроків, що суперечать обслугованому суб'єктивному праву.

Головним висновком із вищезгаданих концептуальних міркувань учених стосовно правових обмежень є те, що вони можуть бути спрямовані як до прав людини, так і до повноважень органів державної влади, оскільки ці суб'єкти уніфікуються в своєму статусі як суб'єкти конституційно-правових відносин [5].

Відтак, за цієї логікою, суб'єктом стосовно юридичних можливостей якого встановлюються межі та обмеження, виступають як особа, так і держава (державна влада в особі її органів). Відповідно, об'єктом меж та обмежень є свобода особи, яка розкривається через суб'єктивні права, та повноваження органів влади, якими вони наділяються для виконання їх функцій [1; 2].

Встановлення меж та обмежень у конституційному праві підпорядковані ідеї узгодження таких конституційних цінностей, як свобода особи, верховенство права, суверенітет народу, легітимність та ефективність влади. Межі діяльності органів державної влади та їх посадових осіб встановлюються з тим, щоб забезпечити пріоритет цінності особи, додержання її прав і свобод.

Сутність обмеження правом у встановленні меж застосування суб'єктивного права одної особи в інтересах іншої, групи осіб або суспільства в цілому у певних правовідносинах, що виражається у певних тимчасових складнощах при реалізації певного обсягу повноважень, уміщених у ньому, їх сутності і змісту. При застосуванні обмежень слід керуватися принципами права, зокрема, принципом верховенства права, примату прав і свобод людини і громадянина та відповідальності держави перед люди-

ною; рівності всіх суб'єктів права при реалізації та обмеженні їх прав і свобод; соціальної справедливості; рівності доступу до правосуддя. У цьому контексті концепція обмеження у праві виходить винятково з розуміння правових обмежень у сфері індивідуальної свободи особи і не торкалася питань функціонування державної влади.

Якщо ж розуміти під обмеженнями і правові межі прав і свобод суб'єктів права [3; 4] у взаємодії один з одним, то тоді обмеженнями є запобіжні прийоми, державно-владні стримуючі засоби; методи (форми, способи) правового регулювання суспільних відносин, закріплені у нормах права, тобто інституційні механізми обмеження у праві.

Тоді обмеження у праві націлені на зміцнення існуючого правопорядку, недопущення порушень прав і інтересів одних осіб діями інших за допомогою встановлення правових заборон та обмежень. Звідси, обмеження у праві детермінуються матеріальними, духовними та іншими умовами життя суспільства на конкретно-історичному етапі його розвитку; у них втілюється ідея доцільності права та його призначення у суспільстві як регулятора суспільних відносин.

При такому підході найважливішими для життя суспільства стають конституційно-правові обмеження і заборони, якими є встановлені державою способи конституційно-правового регулювання, імперативного характеру, спрямовані на попередження вчинення суб'єктами конституційних правовідносин неправомірних дій, що порушують чи створюють загрозу порушення норм Конституції. Обмеження у цій сфері мають тлумачитися як визначені у конституції держави певні межі (рамки) правового регулювання суспільних відносин, спрямовані на діяльність суб'єктів владних повноважень, а також на поведінку людей.

Як способи правового регулювання заборони та правообмеження характеризуються вченим як спільними (формальна визначеність, обов'язковість виконання, владність, взаємовигідність, інформативність тощо) та специфічними ознаками (чинять вплив на найбільш значущі суспільні відносини з метою витіснення соціальних зв'язків і явищ, що суперечать інтересам держави та особи; навмисне застосовуються державою в цілях усунення різноманітних конфліктів; їх дія спрямована на відновлення втраченого правового статусу суб'єктів правовідносин). Такі заборони та обмеження сприяють підтриманню стабільності конституційного ладу в цілому, а формами їх закріплення є унормування відповідних заборон та обмежень у нормативно-правових актах національного законодавства та міжнародно-правових актах. Умовами, які визначають ефективність дії конституційно-правових заборон та обмежень є стабільність влади, дієвість принципу поділу

влади, реалізація принципів балансів і противаг у взаємодії органів державної влади і місцевого самоврядування, стабільність правопорядку у суспільстві, панування демократії та наявність ознак правової держави, доцільність обмежень у праві, тобто відповідність конституційно-правових заборон і обмежень цілям нормативно-правових актів та завданням суспільного розвитку.

Як видно, наукові підходи щодо тлумачення змісту правових обмеження як таких охоплюють дослідження комплексу таких взаємопов'язаних питань [1–4]:

- місця правових обмежень у системі правового регулювання суспільних відносин;
- умов для здійснення власних інтересів суб'єкта;
- особливостей трансляції інформації про зменшення обсягу можливостей, свободи, що здійснюється за допомогою заборон, обов'язків, покарань, призупинень тощо, які зводять розмаїття дій у поведінці суб'єкта до певного «межового» стану;
- пов'язаність правових обмежень із категоріями волі, інтересу, мети, мотиву та соціальної орієнтації суб'єкта права;
- вираження через правові обмеження негативною правовою мотивацією та зниження негативною активності суб'єкта права;
- співвідношення правових обмежень із правовими стимулами (дозволив, пільг, заохочень тощо) у діяльності суб'єкта права (що, зокрема, в узагальненому вигляді виявляється як співвідношення антиподів);
- співвідношення правових обмежень із правовими заборонами та обов'язками (що, зокрема, виявляється в узагальненому вигляді як співвідношення родового та видових явищ);
- функції правових обмежень (зокрема, це охоронна; захисна; регулятивна; системотвірна; політична; організаторська; мотиваційна; інформативна; контрольна; комунікативна; стабілізуюча; гарантуюча; оціночна; виховна та ін.);
- класифікації правових обмежень (зокрема, за формою; за часом дії; за сферою дії; за колом осіб; за елементами норми права тощо);
- правові обмеження як динамічна характеристика меж повноважень органів державної влади (межі повноважень – статична характеристика комплексу повноважень органу державної влади);
- характерні риси правових обмежень (формальна визначеність; обов'язковість виконання; владність; інформативність; здатність чинити вплив на найбільш значущі суспільні відносини з метою витіснення соціальних зв'язків і явищ, що суперечать інтересам держави та особи; застосування державою в цілях усунення різноманітних конфліктів тощо);
- форми закріплення правових обмежень (закріплення чітко визначених обмежень у статтях чинних нормативно-правових актів;

закріплення відносно визначних обмежень в узагальненому вигляді; закріплення обмежень у різних деклараціях та міжнародно-правових актах тощо).

Видається також, що ці та суміжні питання щодо характеристики правових обмежень, з'ясування їх природи та особливостей їх формулювання і функціонування мають бути проаналізовані з точки зору специфікації правових обмежень стосовно органів державної влади.

Отже, як випливає з аналізу наведених наукових позицій, правові обмеження (правообмеження) слід розуміти:

– із соціального боку – як різновид (форму) загальносоціальних обмежень, що мають історичний характер; виникли на певному етапі розвитку людської цивілізації, а саме при диференціації правової форми соціонормативної регуляції суспільних відносин від інших форм (релігійних, моральних тощо); первісно мали позадержавне (додержавне) походження, проте згодом стали спиратися на силу державного апарату;

– із змістовного боку – як встановлені у праві рамки, в межах яких суб'єкти повинні діяти (статичний аспект); процес і результат стримування правовими засобами протиправних діянь невизначеного (відносно визначеного) або чітко визначеного кола суб'єктів, що створює умови для задоволення інтересів контрsub'єктів та суспільних інтересів щодо їх охорони та захисту (динамічний аспект);

– з формально-юридичного боку – як такі способи правового регулювання поведінки людей та діяльності соціальних структур (у тому числі й органів державної влади), які закріплюються в законодавстві залежно від застосування того чи іншого типу правового регулювання (загальнодозвільного чи загальнонозаборонного) [1].

При такому підході обмеження у праві виявляються необхідними правовими обмеженнями перш за все державної та самоврядної влади, а вже потім обмеженнями правами інших людей поведінки фізичної особи.

Список використаних джерел:

1. Костицький В.В., Кобан О.Г. Обмеження правом законодавчої та судової влади: монографія / В.В. Костицький, О.Г. Кобан. К.: «Видавничий дім «АртЕк», 2017. 228 с.
2. Панкевич І.М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти). Дис. ... канд. юрид. наук. Л., 2000. 170 с.
3. Рабінович П.М. Межі здійснення прав людини (загальнотеоретичний аспект) // Вісник Академії правових наук України. 1996. № 6. С. 51–55.
4. Рабінович П.М. Межі прав людини // Права людини в Україні. Щорічник. 1995. К., 1997. С. 111–117.
5. Погорілко В., Федоренко В. Суб'єкти конституційно-правових відносин: поняття, ознаки, види // Право України. 2002. № 10. С. 3–9.

УДК 342.57

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.10>**Максименко Т. В.,**

аспірантка

Львівського університету бізнесу та права

ORCID: 0000-0002-6600-8596

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ НАРОДОВЛАДДЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ

THE MAIN PRINCIPLES OF A PEOPLE'S GOVERNMENT: THEORETICAL AND LEGAL BASIS AS WELL AS IMPLEMENTATION FEATURES

Наведено підходи відомих науковців до трактування сутності понять «демократія» та «народовладдя». Із самої побудови поняття «демократія» видно, що ключовим, вихідним положенням є влада народу. Під народовладдям розуміють приналежність всієї державної влади народу, вільне здійснення ним цієї влади згідно його волі та інтересам. Визнання народу в якості верховного носія державної влади є вираженням народного суверенітету. Системотворчою, сутнісною ознакою та визначальним принципом демократії виступає влада народу (народовладдя). Народ є суб'єктом конституційно-правових відносин, а його правосуб'єктність міститься у суверенітеті і установчому характері народовладдя.

Державну політику у сфері народовладдя можна визначити як цілеспрямовану діяльність органів державної влади щодо визначення засад становлення і розвитку представницької і безпосередньої демократії, нормативного регулювання та реалізації законодавства щодо різних форм народовладдя.

Важливою складовою народовладдя є забезпечення реалізації громадянами своїх виборчих прав. Фактично, саме ситуація із тим, як реалізуються активне і пасивне виборче право, є одним із ключових індикаторів того, наскільки та чи інша політико-правова система відображає принципи народовладдя.

Конституційний принцип рівного виборчого права зобов'язує державу створити рівні умови для реалізації активного та пасивного виборчого права на всіх стадіях виборчого процесу, а також рівні можливості для їх захисту в порядку, передбаченому законом. Очевидно, що наявність невинуватених бар'єрів, які перешкоджають громадянам вільно обирати та бути обраними, свідчить про недотримання базових принципів народовладдя, незважаючи на те, наскільки детально ці принципи регламентовані законодавчими актами.

Ключові слова: *народовладдя, демократія, самоврядування, правова політика, референдум, виборче право.*

The approaches of well-known scholars regarding the interpretation of the essence of the concepts of "democracy" and "government of the people" are given. From the very construction of the concept of "democracy" it is clear that the key starting point is a government of the people. A "people's government" means that all the power of the state is controlled by the people, and they are free to exercise this power according to their will and interests. Recognition of the people as the supreme bearer of state power is an expression of a people's sovereignty. A systemic, essential feature and defining principle of democracy is government of the people. The people are the subject of constitutional and legal relations, and their legal rights are contained in the sovereignty and constitutive nature of a people's government.

Public policy with regards to ensuring a people's government can be defined as purposeful activity of public authorities to determine the principles of formation and development of both representative and direct democracy, regulation and implementation of legislation on various possible manifestations of a government of the people.

An important component necessary for a people's government is for citizens to be able to exercise their voting rights. In fact the exact way in which both voting rights and the right to stand for office are implemented, is one of the key indicators of the extent to which a particular political and legal system is able to ensure a government of the people.

The constitutional principle of equal voting rights obliges the state to create equal conditions for the implementation of all voting rights (as well as the right to stand for office) during all stages of the electoral process, as well as equal opportunities for their protection in accordance with the law. It is clear that the existence of barriers to the right of electing and being elected indicates a failure to comply with the basic principles of democracy, regardless of the detail to which these principles are regulated by law.

Key words: *democracy, government of the people, self-government, referendum, voting rights, electoral law.*

Постановка проблеми. Важливою метою конституційно-правового розвитку України є створення збалансованого механізму взаємодії держави і громадянського суспільства. Одне

з головних місць в даному механізмі, як і в системі конституційних прав і свобод людини і громадянина, займає право на участь в управлінні справами держави. Народовладдя сьогодні

виступає тим невід'ємним елементом політичної системи, який забезпечує досягнення допустимого балансу інтересів, всього різноманіття суб'єктів політичних відносин. Центральною позицією конституційно-правової модернізації є формування справжнього народовладдя, подолання відчуження влади і суспільства [8, с. 257].

Принцип народовладдя закріплено в конституціях таких демократичних країн, як: Франція (стаття 3), Італія (стаття 1), Німеччина (стаття 20). Відповідні конституційні норми більш детально відображено в інших законодавчих актах, спрямованих на виконання цих норм.

Стаття 5 Конституції України також закріплює принцип народовладдя. Проте нормативне закріплення народовладдя, навіть на рівні Основного Закону держави, не завжди свідчить про реальну владу народу. Це, на жаль, має місце й в українських реаліях. З огляду на вищевикладене, важливим є вивчення саме рівня дієвості конкретних форм здійснення народовладдя як показника реального рівня демократії в державі.

Сьогодні Україна продовжує переживати складні та суперечливі процеси, які пов'язані із демократичними перетвореннями, в основі яких знаходиться ідея народовладдя та система цінностей, яка в ній втілена. Саме тому питання, окреслені у даному дослідженні, мають не лише наукову, але й суспільну актуальність. У свою чергу, результати досліджень можуть бути використані на практиці для подальшого вдосконалення правових норм, які мають на меті реалізацію принципів народовладдя.

Метою дослідження є аналіз основних принципів і теоретико-конституційних основ реалізації народовладдя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема реалізації народовладдя неодноразово досліджувалась науковцями вітчизняної та зарубіжної правової думки. Серед вітчизняних науковців варто виділити Н. В. Мішину, О. Г. Мурашина, С. Д. Сворака, Л. М. Шипілова, В. Ф. Нестеровича та інших, а серед зарубіжних – Ф. Люшера, К. Екштайна, Д. Белла, А. Тоффлера тощо.

Виклад основного матеріалу. Сучасна правова політика української держави щодо реалізації народовладдя закріплена в Конституції України, у законодавчих актах, насамперед про вибори, референдуми, політичні партії, об'єднання громадян, звернення громадян тощо.

Акт проголошення незалежності України, прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 року, посеред інших причин його схвалення згадує про право «на самовизначення, передбачене Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами» та потребу здійснення Декларації про державний суверенітет України. Затвердження його на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року абсолютною більші-

стю голосів (90,3% голосів тих, хто взяв участь у референдумі) легітимізувало відновлену державу як публічно-владну організацію українського народу.

Важливу роль відіграє Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., у якій є розділ «Народовладдя». У ньому зазначається, що народ України – це всі громадяни країни, незалежно від національності, і який є єдиним джерелом державної влади. Відповідно до Декларації, повновладдя українського народу реалізується відповідно до Конституції, причому і безпосередньо, і через народних депутатів. Також Декларацією передбачено, що від імені всього народу може виступати лише Верховна Рада, відповідно такого права не має ні політична партія, ні громадська організація, ні інше угруповання чи окрема особа [4; 2, с. 23].

Особливе місце в процесі інтерпретації основних демократичних інститутів займає саме співвідношення понять народовладдя і демократії. Ми наголосимо на двох основних позиціях: або зазначені поняття синонімічні, або розрізняються за низкою ознак. Іншою причиною відсутності повномасштабного аналізу явища народовладдя є те, що воно здається звичним, апріорним принципом демократії, а відтак знаходиться «в тіні» останньої. В цьому аспекті показовим є зауваження Л. Петражицького, що із визначенням суті досліджуваного поняття в науці зазвичай обходяться настільки обережно, що із наявних джерел неможливо зрозуміти реальне ставлення автора про природу того, про що вони ведуть мову. Наведене спричиняє нагальну потребу дослідити юридичну природу демократії та народовладдя, оскільки саме це дасть змогу показати їх характерні ознаки і власну, іманентну лише кожному з цих явищ, специфіку. В такому ракурсі найбільш перспективним для дослідження виступає аналіз, що ґрунтується на системному методі [12, с. 8].

Ще Ж.-Ж. Руссо вважав головними властивостями народного суверенітету невідчужуваність, неподільність, адже суверенітет не може бути представлений з тієї ж самої причини, з якої він не може бути відчужений. Дж. Локк зазначав, що «хто б не володів законодавчою або верховною владою у будь-якій державі, він зобов'язаний правити відповідно до встановлених постійних законів, що виголошені народом». У своїй промові 1863 року Авраам Лінкольн зазначив: «...що влада народу, від народу, для народу, не зникне з Землі» [13], таким чином наголошуючи на принципах рівності, демократії та народовладдя.

У конституційно-правовому дискурсі справедливим можна вважати твердження про те, що народовладдя є виразом демократизму української держави як її важливої конституційної характеристики. Як справедливо зазначає В. В. Комарова, демократизм держави знахо-

дить вираження у забезпеченні в ньому народовладдя. Демократична держава зобов'язана створювати необхідні правові механізми для збереження сутнісного змісту демократії.

Як зазначає О. О. Кутафін, поряд з народовладдям демократизм України знаходить своє вираження в політичному різноманітті, місцевому самоврядуванні і свободі особистості [8, с. 160].

Л. М. Шипілов розглядає форми безпосереднього народовладдя як пряме владне волевиявлення народу, яке тягне за собою юридичні наслідки із суспільно значущих питань [12]. В. Ф. Погорілко зазначає, що пряме народовладдя, як і будь-яка влада, здійснюється в певних формах, які становлять, як правило, способи волевиявлення народу з метою здійснення суспільних функцій, що мають правові наслідки.

На думку Е. Даунса, управління державою може вважатися демократичним, якщо воно здійснюється з урахуванням восьми умов. Серед таких автор зазначає: по-перше, обрання органів влади; по-друге, незмінність часових інтервалів між електоральними циклами; по-третє, загальний характер виборів; по-четверте, дотримання принципу «один виборець – один голос»; по-п'яте, право партії, що перемогла на формування уряду; по-шосте, відмова від насильницького захоплення влади; по-сьоме, відсутність переслідувань опозиційних партій; по-восьме, багатопартійність у виборчому процесі.

Таким чином, проаналізувавши ключові риси демократії, ми можемо зробити висновок, що системотворчою, сутнісною ознакою та визначальним принципом демократії виступає влада народу (народовладдя). Інші ж ознаки демократії щодо влади народу являють собою умову, без якої не може бути інакше в демократичному суспільстві, і які виконують обслуговуючу та формалізуючу роль.

А народовладдя у цьому аспекті можна охарактеризувати як належність і здійснення влади народом у власних інтересах у правовій, демократичній формі на засадах гарантування та втілення прав і свобод людини. І народовладдя, і демократія визначаються через категорію держави, в чому і відкривається їхній діалектичний зв'язок: народовладдя і демократія співвідносяться як сутність і форма держави [12, с. 39].

Таким чином, поняття народовладдя може бути визначене як сутність держави, яка полягає у належності та здійсненні влади народом у власних інтересах у правовій, демократичній формі на засадах гарантування та втілення прав і свобод людини [6, с. 26].

Державну політику у сфері народовладдя можна визначити як цілеспрямовану діяльність органів державної влади щодо визначення засад становлення і розвитку представницької і безпосередньої демократії, нормативного регу-

лювання та реалізації законодавства щодо різних форм народовладдя.

Правова політика щодо народовладдя безпосередньо пов'язана з правосвідомістю громадян у сфері реалізації політичних прав, з політичною культурою, ідеологією державотворення. З огляду на те, що феномен народовладдя пов'язаний з Конституцією, з поточним конституційним законодавством, яке встановлює процедуру реалізації таких основних форм безпосередньої демократії, як вибори, референдуми, правову політику української держави щодо народовладдя можна також визначити як конституційно-правову. Вона пов'язана з рівнем правової культури і правової ідеології. Конституційно-правова політика та Конституція відображають правову культуру суспільства, в умовах якої виникають [7, с. 243].

Однією з якісних характеристик правової політики Української держави щодо реалізації народовладдя є її державно-владний характер, владно-імперативний зміст. Вона є правовою, оскільки: а) ґрунтується на нормах права, насамперед конституційного права України, і пов'язана правом; б) реалізується правовими методами, причому в конституційному праві України посилюється вплив і значущість процесуально-процедурних норм (особливо щодо регламентації виборів і референдумів); в) охоплює правову сферу діяльності; г) за потреби спирається на примус, хоча специфікою норм конституційного права, які регламентують вибори, референдуми, загалом конституційно-правові відносини, є те, що меншість із цих норм мають санкції; г) має публічний, офіційний характер.

Для того, щоб народний суверенітет перейшов у стан державного, тобто відбулася владна трансмісія, необхідно, щоб останній виражав народну волю, і як наслідок, – сприйняття народом діяльності держави як такої, що відповідає його інтересам. А оскільки народ є категорією тривалою в часі, а відтак явищем динамічним, то й сам цей процес уповноваження владою має бути постійно діючим: влада вважається законною доти, доки існує згода тих, відносно кого ця влада здійснюється. А народ, як зауважує Д. Х. Хеллоуелл, не дає такої згоди раз і назавжди, оскільки дарування згоди є безперервний процес [12, с. 85].

Легальність влади визначається як юридичне обґрунтування влади, відповідність дій державних органів існуючому в країні законодавству. Проте можна дійти висновку, що це є завузьким підходом до визначення поняття. Легальність, що перекладається з латини як «законність», відіграє більш ширшу роль в демократично-організованому суспільстві, аніж здається на перший погляд. Право на всіх стадіях свого існування об'єктивно детерміноване народом. Будучи соціальним витвором, характеризується своєю матеріальною обумовленістю [10, с. 84].

Важливою складовою народовладдя є забезпечення реалізації громадянами своїх виборчих прав. Фактично, саме ситуація із тим, як реалізуються активне і пасивне виборче право, є одним із ключових індикаторів того, наскільки та чи інша політико-правова система відображає принципи народовладдя. Очевидно, що наявність невиправданих бар'єрів, які перешкоджають громадянам вільно обирати та бути обраними, свідчить про недотримання базових принципів народовладдя, незважаючи на те, наскільки детально ці принципи регламентовані законодавчими актами.

На шляху реалізації головних засад народовладдя в електорально-правових процесах стоїть процес партикуляризації (відособлення) державного апарату від народу. Сама ж обумовленість такого процесу впливає з діалектики зв'язків між народом, його державною формою та владною функцією. Публічно-владна організація народу має подвійну об'єктивізацію. Як зазначає Л. Мамут, з одного боку вона об'єктивується в усіх людях, що складають державно-організоване суспільство; це їх діяльністю актуалізується і реалізується публічна влада як соціальна функція. З іншого – вона об'єктивується в системі структур публічно-владних відносин, інститутів, норм, процедур, ролей тощо; ці структури відтворюються та видозмінюються людською діяльністю, але разом із тим вони забезпечують та спрямовують її [12, с. 84].

Конституційний принцип рівного виборчого права зобов'язує державу створити рівні умови для реалізації активного та пасивного виборчого права на всіх стадіях виборчого процесу, а також рівні можливості для їх захисту в порядку, передбаченому законом. Таку ж правову позицію, згідно з якою «всім виборцям і всім кандидатам у народні депутати України Конституція надає і гарантує рівні правові можливості для реалізації своїх виборчих прав», висловив Конституційний Суд України в абзаці першому пункту 10 мотивувальної частини Рішення від 26 лютого 1998 року № 1-рп/98 [11].

У 2020 році набув чинності Виборчий кодекс України, нормами якого було кодифіковано і водночас суттєво змінено систему виборчого законодавства України [3]. Утім, і норми цього законодавчого акту системно не вирішували проблему забезпечення електорального виміру народовладдя. Зокрема, це стосується наступних системних вад нового законодавчого акту: декларативності поняття «відкритих списків», встановлення надмірних виборчих застав, створення нерівних умов для кандидатів та полі-

тичних сил у передвиборчій агітації, наявності прогалин, які уможливають прихований підкуп виборців тощо.

У січні 2020 р. у Верховній Раді України була створена Робоча група з розробки проектів законів з питань народовладдя. Вона схвалила перший законопроект у сфері прямої демократії, а саме – «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» (реєстраційний номер 3112-1).

26 січня 2021 р. було прийнято Закон «Про всеукраїнський референдум». Даним законом визначено основні принципи проведення всеукраїнського референдуму: 1) загального права голосу; 2) рівного права голосу; 3) прямого волевиявлення; 4) вільної участі у всеукраїнському референдумі; 5) добровільної участі у всеукраїнському референдумі; 6) таємного голосування; 7) особистого голосування; 8) однократного голосування; 9) публічності та відкритості процесу всеукраїнського референдуму [5].

Утім, частина норм цього закону насправді не узгоджується із задекларованими принципами, ставлячи численні і нічим не виправдані перепони на шляху реалізації громадянами права ініціювати референдум. Зокрема, процедура скликання референдуму за народною ініціативою вбачається надмірно ускладненою. Отже, задекларовані засади народовладдя у даному законі насправді не підкріплені нормами, які забезпечують безперешкодну реалізацію цих засад, що робить ці засади суто декларативними.

Висновки. Накопичений історичний досвід багатьох зарубіжних держав іказує, що характер змісту і ступінь реалізації принципу народовладдя в національних правових системах є не тільки найважливішим фактором становлення і розвитку демократичного суспільства, а й основоположною умовою поступального розвитку держави як політичного утворення. Наведено підходи відомих науковців до трактування сутності понять «демократія» та «народовладдя». Під народовладдям розуміють приналежність всієї державної влади народу, вільне здійснення ним цієї влади згідно його волі та інтересам. Визнання народу в якості верховного носія державної влади є вираженням народного суверенітету. Системотворчою, сутнісною ознакою та визначальним принципом демократії виступає влада народу (народовладдя).

Державну політику у сфері народовладдя можна визначити як цілеспрямовану діяльність органів державної влади щодо визначення засад становлення і розвитку представницької і безпосередньої демократії, нормативного регулювання та реалізації законодавства щодо різних форм народовладдя.

Список використаних джерел:

1. Акт проголошення незалежності України: Прийнятий Верховною Радою України 24 липня 1991 року. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 38. 502 с.

2. Богів Я. С., Ковальчук В. Б. Народне представництво як особлива форма народовладдя. Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави. Львів, 2019. С. 22–23.
3. Вибірчий кодекс України. 01.08.2021 р. № 396-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 15.08.2021).
4. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята ВР УРСР 16 липня 1990 року. Відомості Верховної Ради України. 1990. № 31. 429 с .
5. Закон України «Про всеукраїнський референдум». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text>. (дата звернення: 15.08.2021).
6. Кравчук В. М. Система громадського контролю як складова народовладдя. Публічне право: науково-практичний юридичний журнал. 2019. № 2. С. 24-30.
7. Лоленко О. А. Відкриті дані як інструмент народовладдя. Право України. 2019. № 11. С. 241–254.
8. Нагорняк Т., Пачос Ю., Полторак В. Громадянська освіта як інструмент формування культури участі в контексті реалізації реального народовладдя в Україні. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Vol. 7. Iss. 2. P. 159–167.
9. Перевалова Л. В., Окладна М. Г. Реалізація принципу народовладдя в сучасній Україні. Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. Харків: НТУ «ХПІ», 2017. С. 255–267.
10. Різник С. В. Верховенство Конституції: від ідеї до реалізації. Конституція і конституційні зміни в Україні: збірник присвячений пам'яті Віктора Мусіяки. / Центр Разумкова. Київ: «Заповіт», 2020. С. 82–92.
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про вибори народних депутатів України) 26 лютого 1998 року № 1-рп/98 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-98#Text> (дата звернення: 20.08.2021).
12. Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави: монографія. Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків: ФІНН, 2009. 216 с.
13. Transcript of Cornell University's Copy of President Lincoln's speech at Gettysburg on November 19, 1863 URL: https://rnc.library.cornell.edu/gettysburg/good_cause/transcript.htm (прим. переклад автора).

Ніщимна С. О.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративного, цивільного
та господарського права і процесу юридичного факультету
Пенітенціарної академії України
ORCID: 0000-0001-7424-7688

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОГО НАГЛЯДУ (КОНТРОЛЮ)
У СФЕРІ ТЕХНОГЕННОЇ ТА ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ В СВІТЛІ
ПРИЙНЯТТЯ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО АДМІНІСТРАТИВНУ ПРОЦЕДУРУ»**

**LEGAL REGULATION OF STATE SUPERVISION (OVERSIGHT) IN THE FIELD
OF MAN-MADE AND FIRE SAFETY IN THE LIGHT OF ADOPTION
OF THE LAW OF UKRAINE “ON ADMINISTRATIVE PROCEDURE”**

У статті звернено увагу, що за своїм змістом і спрямованістю адміністративні процедури охоплюють значний спектр суспільних відносин, пов'язаних з діяльністю органів публічної адміністрації щодо вирішення адміністративних справ, зокрема щодо тих, що стосуються виконання приватними особами визначених законом обов'язків. Автор ствердно зауважив, що діяльність органу державного нагляду (контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки щодо виявлення та запобігання порушенням вимог законодавства суб'єктами, від яких вимагається дотримувати відповідні вимоги техногенної та пожежної безпеки, та забезпечення інтересів суспільства є одним із видів адміністративних процедур. Відтак науковий інтерес становить дослідження питання того, як прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» відобразилось на регулювання процедурних аспектів здійснення державного нагляду (контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки. На підставі аналізу зазначеного законодавчого акту встановлено, що останній у своїй структурі не містить окремого розділу, який би присвячувався унормуванню адміністративної процедури державного нагляду (контролю), однак регулювання даним Законом зазначених відносин не може бути поставлено під сумнів. Автором зроблено висновок, що прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» призвело до ускладнення правового регулювання адміністративної процедури державного нагляду (контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки, яке відтепер здійснюється на загальному, рамковому та спеціальному рівнях. З одного боку, така складна структура законодавства може створювати колізії у правовому регулюванні, з іншого боку – прийняття загального законодавчого акту може заповнити існуючі прогалини. Як підсумок зазначено, що не усі встановлені в Законі вимоги є застосовними до регулювання відносин державного нагляду (контролю), оскільки більшість його норм направлені на регулювання процедур, що ініціюються приватними суб'єктами.

Ключові слова: державний нагляд (контроль), державний нагляд (контроль) у сфері техногенної та пожежної безпеки, адміністративна процедура, права суб'єктів, щодо яких здійснюється державний нагляд (контроль) у сфері техногенної та пожежної безпеки, заходи державного нагляду (контролю).

The article draws attention to the fact that in terms of content and direction, administrative procedures cover a significant range of social relations related to the activities of public administration bodies in resolving administrative cases, in particular, in relation to those related to the performance by private individuals of duties defined by law. The author affirmatively noted that the activity of the state supervision (oversight) body in the field of man-made and fire safety in relation to the detection and prevention of violations of the requirements of the legislation by subjects who are required to comply with the relevant requirements of man-made and fire safety, and ensuring the interests of society is one of the types of administrative procedures. Therefore, the study of the issue of how the adoption of the Law of Ukraine «On Administrative Procedure» was reflected in the regulation of procedural aspects of state supervision (oversight) in the field of man-made and fire safety is of scientific interest. Based on the analysis of the said legislative act, it was established that the latter does not contain a separate section in its structure, which would be devoted to the regulation of the administrative procedure of state supervision (oversight), however, the regulation of the said relations by this Law cannot be questioned. The author concluded that the adoption of the Law of Ukraine «On Administrative Procedure» led to the complication of the legal regulation of the administrative procedure of state supervision (oversight) in the field of man-made and fire safety, which from now on is carried out at the general, framework and special levels. On the one hand, such a complex structure of legislation can create conflicts in legal regulation, on the other hand, the adoption of a general legislative act can fill the existing gaps. As a summary, it is stated that not all the requirements established in the Law are applicable to the regulation of state supervision (oversight) relations, since most of its norms are aimed at regulating procedures initiated by private entities.

Key words: state supervision (oversight), state supervision (oversight) in the field of man-made and fire safety, administrative procedure, the rights of subjects subject to state supervision (oversight) in the field of man-made and fire safety, measures of state supervision (oversight).

Не можна ігнорувати того факту, що впродовж останнього часу вектор розвитку адміністративного права визначений тенденцією нового розуміння ролі держави та її функцій у взаєминах із суспільством. При цьому особливий акцент ставиться на впорядкування відносин між виконавчою владою та суб'єктами, що здійснюють господарську діяльність, які виникають в процесі державного нагляду (контролю), необхідності обмеження державного втручання в їхню діяльність, усунення надлишкового регулювання, що може бути забезпечене встановленням чітких адміністративних процедур виконання державою своїх функцій.

15 грудня 2023 року набрав чинності Закон України «Про адміністративну процедуру», метою прийняття якого, як зазначено в пояснювальній записці, було, зокрема, забезпечення ефективного та якісного рівня законодавчої регламентації процедур зовнішньо-управлінської діяльності органів виконавчої влади їх посадових осіб, та захисту прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у відносинах із державою [1]. За своїм змістом і спрямованістю адміністративні процедури достатньо різноманітні, вони охоплюють значний спектр суспільних відносин, пов'язаних з діяльністю органів публічної адміністрації щодо вирішення адміністративних справ, зокрема щодо тих, що стосуються виконання приватними особами визначених законом обов'язків. Не викликає сумніву, що діяльність органу державного нагляду (контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки щодо виявлення та запобігання порушенням вимог законодавства суб'єктами, від яких вимагається дотримувати відповідні вимоги техногенної та пожежної безпеки, та забезпечення інтересів суспільства є одним із видів адміністративних процедур. У той же час така адміністративна процедура існувала задовго до прийняття зазначеного вище нормативно-правового акта та була врегульована іншими нормативно-правовими актами, що водночас, актуалізує необхідність пошуку відповіді на питання, як саме прийняття нового законодавчого акту відобразилось на регулювання процедурних аспектів здійснення державного нагляду (контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки.

Питання адміністративної процедури державного нагляду (контролю) підіймали такі вчені як О. Маркова, А. Школик, К. Нестеренко.

Як уже було зазначено вище, адміністративна процедура державного нагляду (контролю) існувала задовго до прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру». Виокремлювалася така самостійна адміністративна процедура і юридичною доктриною, хоча єдності серед науковців щодо її найменування не склалося (зокрема, зустрічаються такі назви як «адміністративна процедура контролю (нагляду)», «інспекційна процедура», «адміністративна процедура контрольно-наглядової діяльності»). За поширеною думкою, за своїми ознаками така

адміністративна процедура належить до втручальних, оскільки виникає за ініціативи суб'єкта публічної адміністрації за наявності для цього правових підстав [2, с. 64]. При цьому важливо зауважити, що не завжди адміністративна процедура державного нагляду (контролю) є втручальною. Погоджуємося з тими науковцями, які поряд із адміністративними процедурами заявного та втручального характеру визнають також процедури заявно-втручального характеру, які розпочинаються за заявами осіб, внаслідок яких адміністративний орган здійснює свої адміністративні повноваження [3, с. 89]. Так, заходи державного нагляду (контролю) можуть здійснюватися і за бажанням підконтрольного суб'єкта: подання підконтрольними суб'єктами письмової заяви про проведення перевірки об'єкта нагляду за їх бажанням є однією з підстав для позапланової перевірки, визначеної ст. 66 Кодексу цивільного захисту України [4].

Законодавчим актом, спрямованим на регулювання адміністративної процедури державного (нагляду) контролю, був і залишається Закон України «Про основи державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [5], який визначає функції публічної адміністрації щодо виявлення та запобігання порушенням вимог законодавства суб'єктами господарювання, та який на сьогодні можна вважати рамковим. Такий нормативно-правовий акт вміщує в собі не лише матеріально-правові норми, а й низку адміністративно-процедурних, направлених не лише на правове забезпечення отримання державою в особі контролюючого органу повної та об'єктивної інформації про стан дотримання (виконання) підконтрольними суб'єктами тих чи інших вимог, а й на гарантування захищеності суб'єктів господарювання при здійсненні щодо них інспекційної діяльності. Зокрема, процедурні норми визначають періодичність та строки проведення планових заходів державного нагляду (контролю); підстави проведення позапланових заходів державного нагляду (контролю); повноваження органу державного нагляду (контролю) та права підконтрольних суб'єктів тощо.

Хоча державний нагляд (контроль) у сфері техногенної та пожежної безпеки і реалізується за нормами рамкового закону, у той же час заходи щодо нього здійснюються з урахуванням особливостей, визначених законами у відповідній сфері, про що прямо наголошується в ст. 2 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності». Таким спеціальним законом для означеної сфери є Кодекс цивільного захисту України, який серед інших містить в собі і норми регулюючого характеру, змістом яких є порядок дій щодо здійснення державного нагляду (контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки, які відносно процедурних норм рамкового закону є спеціальними. Зокрема, спеціальні правила здійснення державного нагляду

(контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки стосуються визначених законодавцем підстав для позапланових перевірок та процедур їх здійснення (наприклад, хоча обидва законодавчі акти розглядають перевірку виконання вимог приписів, розпоряджень або інших розпорядчих документів щодо усунення порушень вимог законодавства, виданих за результатами проведення попередньої перевірки, як підставу для здійснення позапланового заходу, Кодекс цивільного захисту України обмежує строки його здійснення – не раніше останнього дня строку для усунення порушення та не пізніше як через два місяці із зазначеного дня, тоді як в рамках закону таких вимог не передбачено).

Що ж стосується Закону України «Про адміністративну процедуру», то він визначає спільні єдині процедурні правила для всіх сфер публічного адміністрування та спрямований на загальне правове регулювання адміністративних проваджень, у тому числі і тих, що розпочинаються за ініціативою адміністративного органу. Відтак, сфери регулювання як даного рамкового нормативно-правового акту, так і Закону України «Про адміністративну процедуру» частково співпадають, тобто певною мірою обидва нормативно-правові акти є однопредметними.

Одразу зауважимо, що Закон України «Про адміністративну процедуру» у своїй структурі не містить окремого розділу, який би присвячувався унормуванню адміністративної процедури державного нагляду (контролю), однак регулювання даним Законом зазначених відносин не може бути поставлено під сумнів. Так, як зазначається в його преамбулі, він регулює відносини, які виникають між приватними суб'єктами та суб'єктами, які відповідно до закону уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації, серед яких п. 11 ч. 1 ст. 2 Закону називає «здійснення інспекційної (контрольної, наглядової) діяльності» [6]. Наведена норма є вже достатнім свідченням того, що такий напрямок діяльності публічної адміністрації підпадає під сферу його регулювання. Окрім того, про державний (нагляд) контроль в Законі згадується при формулюванні підстав для початку адміністративного провадження, де п. 2 ч. 1 ст. 36 як таку називає ініціативу адміністративного органу, у тому числі у порядку здійснення ним інспекційного (контрольного, наглядового) повноваження. Тож Закон України «Про адміністративну процедуру» забезпечує правову регламентацію ширшого кола адміністративних проваджень, які ініціюються адміністративним органом, серед яких законодавець текстуально окремо виділяє провадження інспекційного (контрольно-наглядового) характеру.

До речі, окремі положення цього Закону, які в науковій літературі були сприйнято позитивно, не є новими для законодавства з питань державного нагляду (контролю) – зокрема, це стосується забезпечення обґрунтованості адміністративних актів. На наш суб'єктивний погляд,

обов'язок мотивування (обґрунтування) адміністративного акта є важливим елементом адміністративної процедури. Відповідно до ч. 3 ст. 8 Закону, на адміністративний орган за загальним правилом покладається обов'язок обґрунтувати адміністративні акти, які він приймає. При цьому особливі вимоги встановлені до так званих негативних адміністративних актів, які можуть вплинути на право, свободу чи законний інтерес особи: законодавець вимагає, що такий повинен містити мотивувальну частину, що відповідає вимогам Закону. Мета такого мотивування (обґрунтування) в письмовій формі, як наголошується в ст. 72 Закону, обумовлюється забезпеченням приватній особі можливості правильно зрозуміти адміністративний акт та реалізувати право на оскарження адміністративного акта. Змістове наповнення мотивувальної частини адміністративного акта деталізовано в ч. 2 цієї статті та охоплює відображення фактичних обставин справи; документів та відомостей, які бралися до уваги під час розгляду справи; посилання на докази або інші матеріали справи, на яких ґрунтуються висновки адміністративного органу; детальної правової оцінки обставин, виявлених адміністративним органом, та чітке зазначення висновків, зроблених на підставі такої правової оцінки виявлених обставин.

До речі, загальний Закон містить винятки з описаного вище правила, що стосується саме інспекційних адміністративних проваджень. Так, відображення в адміністративному акті фактичних обставин справи і результатів дослідження доказів та інших матеріалів справи не вимагається тоді, коли такий адміністративний акт прийнято на підставі акта чи іншого документа, складеного за результатами проведення інспекційних (контрольних, наглядових) заходів, якщо цей документ вже містить відповідне мотивування (обґрунтування) та доведений до особи належним чином. Мається на увазі, що якщо акт перевірки, складений за результатами заходу державного нагляду (контролю), вже містить зазначену інформацію, то дублювати її, скажімо, в приписі про усунення порушень вимог законодавства у сфері техногенної та пожежної безпеки не потрібно.

При цьому хоча рамковий Закон і не містив таких вимог щодо забезпечення обґрунтованості адміністративних актів, прийнятих (вчинених) в ході державного нагляду (контролю), однак певні стандарти щодо забезпечення обґрунтованості адміністративних актів і так реалізовувалися в ході інспекційної діяльності. Так, затверджена наказом МВС України 17 січня 2019 року № 22 форма акта, складеного за результатами проведення планового (позапланового) заходу державного нагляду (контролю) щодо дотримання суб'єктом господарювання вимог законодавства у сфері техногенної та пожежної безпеки, передбачає необхідність перевіряючими детально описати виявлені порушення вимог законодавства у сфері техногенної та пожежної

безпеки (з посиланням на відповідні нормативні документи, фактичні обставини та відповідні докази) [7].

Безумовно, в світлі прийняття зазначеного нормативно-правового акту процедуру державного нагляду (контролю), у тому числі і у сфері техногенної та пожежної безпеки, необхідно розглядати через призму загальної моделі адміністративної процедури, оскільки за умови виключно галузевого її регулювання існування самостійного законодавчого інституту адміністративної процедури можна було б поставити під сумнів.

Тож, прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» призвело до ускладнення правового регулювання адміністративної процедури державного нагляду (контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки, яке відтепер здійснюється на кількох рівнях:

- загальному (представлений Законом України «Про адміністративну процедуру»);
- рамковому (відповідно до Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» з урахуванням того, що окремі його положення, що суперечать особливостям правового регулювання в означеній сфері, не застосовуються);
- спеціальному (норми якого закріплені в КЦЗ України).

З одного боку, така складна структура законодавства може створювати колізії у правовому регулюванні, з іншого боку – прийняття загального законодавчого акту може заповнити існуючі прогалини.

Зокрема, неоднакове правове регулювання в загальному Законі та законодавстві з питань державного (нагляду) спостерігається в питанні щодо оформлення та змісту адміністративних актів. Як вбачається з положень загального Закону, розгляд справи завершується прийняттям адміністративним органом адміністративного акту (ч. 1 ст. 69). У той же час відповідно до рамкового Закону здійснення заходів державного нагляду (контролю) не завжди передбачає прийняття такого. Відповідно до ч. 6 ст. 7 рамкового Закону за результатами здійснення планового або позапланового заходу посадова особа органу державного нагляду (контролю) складає акт, в якому фіксується стан виконання вимог законодавства суб'єктом господарювання. По суті, у разі не виявлення порушень вимог законодавства у сфері техногенної та пожежної безпеки жодних адміністративних актів (наприклад, приписів) не складається, тоді як власне акт, складений за наслідками перевірки не є адміністративним актом. Легальна дефініція поняття «адміністративний акт» запропонована в п. 3 ч. 1 ст. 2 загального Закону, де останній визначається як «рішення або юридично значуща дія індивідуального характеру, прийняте (вчинена) адміністративним органом для вирішення конкретної справи та спрямоване (спрямована)

на набуття, зміну, припинення чи реалізацію прав та/або обов'язків окремої особи (осіб)» [6]. З огляду на зазначене, акт перевірки до адміністративних не належить, адже сам по собі є службовим документом та не створює для підконтрольного суб'єкта певних обов'язків.

Незрозумілим є і те яким чином при здійсненні державного нагляду (контролю) має реалізовуватися презумпція правомірності дій та вимог («дії та вимоги особи є правомірними, доки інше не буде доведено під час розгляду та/або вирішення справи»).

Зазначимо, що ще на етапі законопроектної роботи над законодавчим актом з питань адміністративних процедур в науці обговорювалися шляхи, яким чином можливо забезпечити узгодженість між загальним Законом та рамковим Законом «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності». Так, А. Школик пропонував два можливі варіанти вирішення даної проблеми, перший з яких передбачав встановлення зв'язку між нормативними актами завдяки включення до загального Закону бланкетних норм, які містять відсилання до рамкового законодавчого акту та встановлюють винятки із загальної адміністративної процедури, а другий – максимальну імплементацію процедурних положень рамкового Закону у текст загального акта про адміністративну процедуру, що, очевидно, передбачало появу в його структурі окремого розділу, присвяченого питанням інспекційної (контрольно-наглядової) процедури або ж принаймні в окремих статтях існуючих розділів [8, с. 323–324]. У той же час, на практиці жоден із зазначених підходів реалізовано не було, що певною мірою свідчить про безсистемний розвиток законодавства у досліджуваній сфері. Як результат, одночасно діють два нормативно-правові акти однакової сили, які по різному регулюють одні і ті ж відносини. Погоджуємося з О. Миколенком, що в існуючому вигляді Закон України «Про адміністративну процедуру» ігнорує різноманітність адміністративних процедур, які за цільовим призначенням, предметом і змістом розгляду адміністративної справи, за суб'єктом складом та видами рішень по справі суттєво різняться між собою [9, с. 46], а відтак – і специфічні ознаки адміністративної процедури державного нагляду (контролю), у тому числі і у сфері техногенної та пожежної безпеки.

Таким чином, аналіз положень Закону України «Про адміністративну процедуру» свідчить про те, що все-таки акцент законодавця в ньому зроблено на регулювання не втручальних (заявно-втручальних) адміністративних процедур, а на процедурах, що ініціюються приватними суб'єктами. Відтак, не усі встановлені в ньому вимоги можуть бути застосовані до регулювання відносин державного нагляду (контролю), зокрема у сфері техногенної та пожежної безпеки.

Список використаних джерел:

1. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про адміністративну процедуру» від 18.05.2020. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=3475&conv=9> (дата звернення: 26.05.2024).
2. Маркова О.О. Адміністративна процедура контролю (нагляду). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 49. С. 64–68.
3. Осадчий А.Ю., Закаленко О.В. До питання про класифікацію адміністративних процедур. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. Випуск № 2. С. 83–92.
4. Кодекс цивільного захисту України: Кодекс від 02.10.2012 № 5403-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17/print> (дата звернення: 26.05.2024).
5. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05.04.2007 № 877-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#Text> (дата звернення: 26.05.2024).
6. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text> (дата звернення: 26.05.2024).
7. Форма акта складеного за результатами проведення планового (позапланового) заходу державного нагляду (контролю) щодо дотримання суб'єктом господарювання вимог законодавства у сфері техногенної та пожежної безпеки, затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 17.01.2019 № 22. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0073-19#n30> (дата звернення: 26.05.2024).
8. Школик А.М. Адміністративно-процедурне законодавство в Україні: становлення та систематизація: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2021. 417 с.
9. Миколенко О. Практичне значення положень Закону України «Про адміністративну процедуру» (критичний аналіз). *Правова держава*. 2022. № 6(47). С. 40–48.

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.12>**Полуніна Л. В.,**

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правового забезпечення діяльності
Національної гвардії України
Київського інституту Національної гвардії України
ORCID: 0000-0002-8898-2162

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОГО ЗАЙНЯТТЯ ГРАЛЬНИМ БІЗНЕСОМ

FEATURES OF CONDUCT OF INDIVIDUAL INVESTIGATORS (SEARCH) ACTIONS DURING THE INVESTIGATION OF ILLEGAL GAMING BUSINESS

У статті автор розкриває тактичні особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування незаконного зайняття гральним бізнесом, також окреслено коло проблем, які виникають під час проведення слідчих (розшукових) дій початкового етапу розслідування незаконного зайняття гральним бізнесом.

Висока прибутковість грального бізнесу і великий неконтрольований готівковий грошовий оборот визначили цей вид діяльності, як значний фінансовий фундамент для формування великих кримінальних утворень – організованих злочинних груп та злочинних організацій. До кримінальної яких діяльність активно долучаються посадові особи державних органів різних рівнів. Подібна тенденція створює серйозну загрозу не лише фінансовій системі України, а і громадському порядку.

Заходи законодавчого регулювання, що вживаються, не в повній мірі відповідають криміногенній ситуації, що склалася, і вимагають суттєвого доопрацювання з урахуванням сучасних тенденцій розвитку грального бізнесу. Сформована практика виявлення, розкриття та розслідування правоохоронними органами кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконною організацією або проведенням азартних ігор, лотерей, в основному не орієнтована на протидію злочинності, у зв'язку з цим не здатна істотно впливати на кримінальні процеси в цій сфері.

Недостатня наукова розробка вказаної проблеми визначає актуальність розробки методичних рекомендацій та алгоритму дій працівників правоохоронних органів при проведенні таких першочергових та найбільш інформативних і необхідних слідчих (розшукових) дій як: 1) слідчий огляд – огляд місця події, огляд документів, огляд предметів; 2) обшук; 3) допит – допит свідків, допит підозрюваних; 4) призначення судових експертів.

Крім того, у статті чітко сформульовані пропозиції, які стосуються вдосконалення процесу проведення таких слідчих (розшукових) дій, як: огляд місця події, обшук, допит свідків та підозрюваних, які, в обов'язковому порядку, потрібно проводити під час розслідування кримінальних правопорушень в сфері незаконного зайняття гральним бізнесом.

Ключові слова: *слідчі (розшукові) дії, огляд місця події, обшук, допит, експертиза, гральний бізнес, кримінальне провадження.*

In the article, the author reveals the tactical features of conducting separate investigative (search) actions during the investigation of illegal employment in the gambling business, and also outlines the range of problems that arise during the investigation (search) actions of the initial stage of the investigation of illegal employment in the gambling business.

The high profitability of the gambling business and the large uncontrolled cash turnover determined this type of activity as a significant financial foundation for the formation of large criminal entities – organized criminal groups and criminal organizations. Officials of state bodies of various levels are actively involved in criminal activity. Such a trend creates a serious threat not only to the financial system of Ukraine, but also to public order.

The measures of legislative regulation that are used do not fully correspond to the criminogenic situation that has developed and require significant revision taking into account modern trends in the development of the gambling business. The established practice of detection, disclosure and investigation by law enforcement agencies of criminal offenses related to the illegal organization or conduct of gambling games, lotteries, is mainly not focused on countering crime, and therefore cannot significantly influence criminal processes in this area.

In addition, the article clearly formulates proposals related to the improvement of the process of conducting such investigative (investigative) actions as: inspection of the scene of the incident, search, interrogation of witnesses and suspects, which must be carried out during the investigation of criminal offenses in sphere of illegal gambling business.

Key words: *investigative (search) actions, inspection of the scene, search, interrogation, examination, gambling business, criminal proceedings.*

Розвиток грального бізнесу в останнє десятиліття в Україні стало реальною загрозою для сучасного суспільства. Азартні ігри викликають ілюзію швидкого збагачення без вкладення сил і засобів, можуть стати причиною хворобливої залежності від гри – ігроманії, створюють сприятливі можливості для легалізації грошових коштів, отриманих злочинним шляхом, і ухилення від сплати податків. Проблема правового регулювання азартних ігор, виявлення, розкриття та розслідування незаконного зайняття гральним бізнесом залишається актуальною вже більш як чотириста років. Не втратила вона актуальності і в наші дні.

Різні аспекти виявлення та розслідування злочинів у сфері організації та проведення азартних ігор досліджували Є. В. Айдемський [1], Д. О. Гетманцев [2; 3], О. З. Гладун [4], С. В., Рябчук [5, 6], Г. М. Дюба [7], Є. М. Ковтун [8], Г. Ф. Лук'яниця, С. Г. Осика, Н. О. Петричко [9; 10], Р.О. Пиняга [11], А. В. Савченко [12], В. В. Топчій [13] та ін.

Комплексно проблема розслідування заняття гральним бізнесом в Україні на рівні дисертаційного дослідження досить недавно розглядалася З. М. Топорецькою [14].

Водночас існує необхідність у розробленні цілої низки положень та рекомендацій щодо проведення слідчих (розшукових) дій для працівників правоохоронних органів, які займаються виявленням, розкриттям та розслідуванням злочину, передбаченого ст. 203-2 КК України «Незаконна діяльність з організації або проведення азартних ігор, лотерей» [15].

Огляд місця події, документів і предметів (ст. 237 КПК України). Як показує практика, під час розслідування незаконної організації або проведення азартних ігор, при огляді місця події, в периметр огляду включаються як безпосередньо гральний заклад, так і прилегла територія. Огляду підлягають як всі наявні в гральному закладі приміщення, так і всі предмети, устаткування, що знаходяться в даному приміщенні.

Огляд документів і предметів найчастіше є складовою частиною огляду місця події або обшуку. Однак такий огляд може проводитися і, як самостійна слідча дія в разі, якщо під час проведення вище зазначених слідчих (розшукових) дій вилучені предмети і документи не були оглянуті відразу або в разі, якщо виникає необхідність їх повторного огляду.

Особливості огляду документів при розслідуванні незаконної організації або проведення азартних ігор стосуються, перш за все, бухгалтерської документації. По-перше, вказані документи обов'язково містять інформацію, оцінка якої може бути ускладнена для особи, яка проводить огляд. З цієї причини для їх огляду рекомендовано залучати спеціаліста-бухгалтера, який може оцінити характер документа, його зміст та інші фактори. По-друге, організа-

тори, бухгалтер чи інші особи, які здійснюють фінансовий облік можуть умисно вести, наприклад, подвійну бухгалтерію, одну «справжню» для себе, другу, «чорну», на випадок виявлення фактів їх протиправної діяльності співробітниками правоохоронних органів. У цьому випадку важливе не тільки виявлення факту ведення подвійної бухгалтерії, а й перевірка математичної вірності розрахунків їх відповідність реальним справам, що також неможливе без залучення відповідного фахівця.

Аналіз практики розслідування незаконної організації або проведення азартних ігор показує, що значні труднощі може викликати слідчий огляд гральних приладів, які в подальшому долучаються до кримінального провадження в якості речового доказу.

До гральних приладів відносяться:

1. Ігрові автомати. Готуючись до такого огляду необхідно заздалегідь приготувати необхідне обладнання: ліхтарик, різні викрутки, гайкові ключі та ін. Інструменти необхідні для розкриття ігрового автомату, а також пакувальний матеріал для збереження вилучених з ігрових автоматів електронних плат.

При наявності декількох автоматів їх необхідно пронумерувати, переписати їх серійні номери та зафіксувати інші ідентифікуючі ознаки. При складанні план-схеми до протоколу огляду місця події обов'язково необхідно відобразити місце розташування ігрових автоматів, а також їх розташування відносно один одного. Обов'язково проводиться фотографування ігрових автоматів: їх розташування відносно інших предметів, які знаходяться в ігровому залі (як складової загальної обстановки в ігровому залі), безпосередньо в закритому вигляді, а також після розкриття з фіксуванням розташування в ньому електронної плати або жорсткого диска (на фото вони повинні бути видні щодо інших елементів / механізмів ігрового апарату). Електронні плати розташовуються або безпосередньо в корпусі, відразу за спеціальними дверцятами, або в висувному лотку, для відкриття якого необхідний спеціальний ключ. Окремо проводиться і фотографування електронної плати після її вилучення з апарату, з фіксацією унікальних номерів і позначень, які наявні на ній.

Фотографування автоматів проводиться в тому стані (ввімкненому або вимкненому) в якому вони перебували на момент огляду; при цьому повинна бути видна наклейка з присвоєним автомату номером при огляді. Також необхідно провести фотографування серійних номерів, наклейок, маркувальних позначень та ідентифікуючих ознак кожного автомата.

При наявності документації на автомати, вона також підлягає огляду і вилученню. Також проводиться огляд налаштувань автомата, його меню і короткий опис ігор, що входять до нього, з'ясовується факт наявності в ньому грошових

коштів. Фіксація даної інформації може проводитися як за допомогою фото та відео техніки, так і рукописно в протоколі огляду місця події.

2. Комп'ютерне обладнання. Таким обладнанням можуть бути як системні блоки, так і системи відео спостереження та ін. В більшості випадків гра проводиться не на ігровому автоматі, а на персональному комп'ютері, або через встановлене на ньому програмне забезпечення, або через мережу «Інтернет» до якої він підключений.

Варто зазначити, що під час розслідування незаконних організації або проведення азартних ігор в мережі Інтернет, слідчий огляд буде мати суттєві особливості. Можна назвати наступні типові ситуації слідчого огляду, спрямованого на виявлення та вилучення слідів незаконної організації або проведення азартних ігор з використанням мережі Інтернет:

1) Огляд «місця події». Необхідно врахувати, що таким «місцем події» є не місце, де гравець виходить в мережу Інтернет (наприклад, Інтернет клуб), а віртуальний простір. Безпосередньо ж сам комп'ютер, з якого здійснювався вихід в мережу Інтернет незалежно від його місцезнаходження буде не більше ніж об'єктом, в якому міститься інформація про злочинну діяльність.

2) Огляд безпосередньо комп'ютерного обладнання, вилученого в ході проведення слідчих (розшукових) дій. Таким комп'ютерним обладнанням може бути як безпосередньо сам комп'ютер організатора розглядуваного кримінального правопорушення, так і комп'ютери гравців.

Відповідно до КПК України під час проведення огляду комп'ютерного обладнання участь спеціаліста, як фахівця в області ІТ-технологій, в обов'язковому порядку не потрібна. Однак, незважаючи на те, що ряд інформації, наприклад, ті ж відкриті ідентифікатори слідчий може виявити і дослідити самостійно (їх бачать всі користувачі мережі і для цього не потрібні спеціальні знання), ми рекомендуємо залучати спеціаліста до проведення огляду, тому що характер такої інформації, складність відображення даних та інші характеристики у всіх випадках можуть вимагати коментарів фахівця, а в окремих випадках, і призначення експертизи.

Під час огляду вищевказаного обладнання необхідно враховувати наступне:

а) вказати марку (фірму виробника) приладу, його ідентифікаційний номер, габарити, розташування, стан роботи (ввімкнений або вимкнений), стан самого предмета огляду (потертості, подряпини та ін.);

б) у разі якщо комп'ютер включений, встановити яка програма виконується, з якою метою. Оглянути зображення на екрані дисплея і детально описати його, зробити фотографування і відеозапис;

в) важливо врахувати, що залучений до огляду фахівець може прийняти рішення про

призупинення виконуваної програми і встановити результат її роботи. В іншому випадку може бути втрачена цінна для кримінального провадження інформація;

г) за допомогою спеціаліста необхідно з'ясувати чи є паролі на комп'ютері, який оглядається, тому що при його поспішному відключенні в подальшому може знадобитися чимало часу для злому пароля з метою отримання доступу до даних, які на ньому зберігаються, і буде втрачено цінний час. Також необхідно оцінити наявність на комп'ютері програм, які автоматично знищують інформацію після виключення

д) необхідно встановити вид і кількість накопичувачів інформації в комп'ютері, їх індивідуальні номери. Слід описати кожен з них;

е) необхідно вжити заходів для пошуку, виявлення, фіксації і вилучення слідів папілярних ліній та інших слідів-нашарувань на поверхні системного блоку або іншого комп'ютерного обладнання (клавіатура, миша та ін.);

ж) необхідно зробити копіювання інформації, наявної на технічному пристрої, який оглядається.

3. Інше ігрове обладнання. До такого відносяться: ігрові столи, рулетки, фішки, карти, кістки, та ін. У разі, якщо в гральному залі є кілька ігрових столів кожному з них також повинен бути присвоєний номер, зафіксований як на фотознімку, так і на план-схемі. У протоколі огляду необхідно відобразити кількість фішок і їх номінал, їх місцезнаходження.

Обшук (ст. 234 КПК України) відноситься до числа найбільш складних, багато структурних слідчих (розшукових) дій. Найчастіше при протидії розслідуванню з боку зацікавлених осіб, в період його проведення слідчі зустрічаються з чималими труднощами організаційного характеру.

У кримінальних провадженнях, пов'язаних з незаконною організацією або проведенням азартних ігор обшук проводиться в 100% випадків, тому що тільки за допомогою обшуку можна отримати докази наявності в ігровому закладі гральних приладів, наявності грошових коштів отриманих в результаті проведення гри.

Проведення обшуку в незаконному гральному закладі доцільно здійснювати одноразово з координованим входом в обшукуване приміщення членів слідчої групи через всі наявні входи (виходи) з метою припинення та попередження приховування будь-кого з персоналу грального закладу, а також можливого знищення ними будь-яких речових доказів (наприклад, бухгалтерії, грошових коштів отриманих в результаті гри). При цьому, якщо є дані про організацію та проведення однією людиною або групою осіб незаконних азартних ігор відразу в декількох місцях (приміщеннях), то обшук повинен бути проведений одночасно за всіма цими адресами.

Досліджуючи тактичні особливості проведення обшуку необхідно зазначити, що при

одночасному проведенні обшуку в декількох приміщеннях повинні бути створені кілька слідчих груп, але з єдиним керівником, при цьому в кожній групі мають бути присутні не менше двох понять. Саме такий порядок проведення обшуку особливо актуальний для проведення обшуку в незаконних гральних закладах, які найчастіше складаються з декількох залів (кімнат).

Під час проведення обшуку повинні бути вилучені і долучені до кримінального провадження необхідні для викриття винних зняття злочину, в числі яких:

а) ігрові столи і апарати, ігрові фішки та ін.;

б) всі виявлені грошові кошти, що зберігаються в ігрових автоматах, касі, або інших місцях;

в) обладнання відеоспостереження, яке підтверджує факт і систематичність проведення азартних ігор в конкретному ігровому закладі, а також цифрові носії інформації з записом зображення з камер відеоспостереження;

г) контрольно-касова техніка, при її наявності, з метою зняття з неї даних фіскального звіту, для подальшого проведення судово-економічної експертизи, з метою встановлення доходу, отриманого від незаконної організації або проведення азартних ігор;

д) мобільні телефони, за допомогою яких здійснюється зв'язок між персоналом грального закладу і, можливо, організатором незаконної гральної діяльності;

е) бухгалтерські документи (як паперові, так і електронні), які підтверджують факт отримання доходу від гральної діяльності;

ж) всі інші виявлені документи, в числі яких: документи, які мають відношення до оренди даного приміщення або право власності на нього, договори купівлі-продажу ігрового устаткування, зошити, журнали, акти передачі та ін., в яких відображаються дані про добуву виручку (документи, в яких відображена незаконна фінансова діяльність), стан рахунку на кожному терміналі (ігровому автоматі, ігровому столі та ін.), показання лічильників з кожного ігрового автомату на момент початку зміни і її закінчення (різниця в цих даних є показником прибутку або збитку для кожного ігрового автомату).

Для виявлення і вилучення всіх вищезгаданих документів, необхідно проводити огляд сейфів, підсобних приміщень. Більше того, системні блоки комп'ютерів з жорсткими дисками, на яких міститься бухгалтерська чи інша цінна інформація, як правило, знаходяться поза гральним закладом. Приміщення, в яких вони розташовані найчастіше формально не мають ніякого відношення до грального закладу або до власника приміщення, в якому розташовано даний заклад, або навіть до організатора вказаного кримінального правопорушення.

Тому, на нашу думку, є необхідним також проведення додаткових обшуків за місцем проживання власника грального закладу, бухгал-

тера, менеджерів. Крім цього, проводяться вони повинні паралельно з обшуком в гральному закладі з метою уникнення знищення доказів. Одночасно проводяться обшуки і автотранспортних засобів, і особистий обшук персоналу зазначених закладів.

При складанні протоколу обшуку, особливу увагу слід приділити відображенню в ньому місць вилучення вищевказаних предметів і документів та особистих даних персоналу грального закладу з метою прив'язки вилучених предметів і документів до конкретної особи, а також складання плану-схеми обшукуваного приміщення з відміткою на ній вказаних місць. В протоколі недостатньо вказати загальну суму вилучених грошових коштів, необхідно відобразити ще і їх кількість, вилучена з кожного окремого ігрового автомату або каси (при наявності декількох кас) із зазначенням номіналу купюр і їх кількості. Рекомендується складати додаток до протоколу у вигляді таблиці, в якій відобразити порядкові і серійні номери ігрових автоматів і суми вилучених з них грошових коштів.

Однією з умов належного криміналістичного забезпечення вказаної слідчої (розшукової) дії є також залучення фахівця-криміналіста (фахівця в області ІТ-технологій) і експерта-криміналіста.

Допит (свідків, підозрюваних) – (ст. 224 КПК України). У кримінальних провадженнях даної категорії допит відіграє істотну роль, тому що співробітники грального закладу, що проходять у кримінальному провадженні як свідки або підозрювані майже у всіх випадках покривають власника грального закладу, даючи неправдиві свідчення, як про його особу, так і про характер роботи грального закладу.

Звичайний коло осіб, що залучаються до допиту у кримінальних провадженнях про організацію або проведення незаконних азартних ігор можна розділити на наступні групи:

1) Особи, які є організаторами азартних ігор і отримують дохід від роботи такого закладу, але в процесі проведення гри не беруть участь;

2) Персонал грального закладу. Вказаних осіб можна розділити на дві категорії:

– особи, які безпосередньо проводять азартні гри (або мають відношення до їх проведення);

– особи, які мають відношення до організації і проведення гри, але особисто в даному процесі не беруть участь (інспектори, менеджери, охоронці, бармени, офіціанти, бухгалтери, технічний персонал, що обслуговує ігрові автомати, і виконує інші функції).

Особливу увагу слід приділити особистим даних менеджерів (їх зв'язкам, контактним телефонам тощо), тому що вони можуть бути безпосередньо пов'язані з організатором даного злочину. Саме вони можуть мати дані про місця зберігання грошових коштів, бухгалтерії та ін. важливих документів.

3) Відвідувачі гральних закладів (ігромани).

Ці особи також, як правило, не заявляють самі про скоєний злочин, однак, як показує практика, нерідко часто охоче співпрацюють зі слідчими органами. Вони можуть повідомити інформацію: про давність роботи такого грального закладу, його режим, пропускну систему, про те хто з персоналу там працює і як давно, які функції виконує, в деяких випадках вони можуть мати інформацію і про власника незаконного грального закладу.

4) Особи, які повідомляють про скоєний злочин.

Як вже було зазначено вище, громадяни, що живуть або працюють поряд із такими гральними закладами, таксисти.

5) Особи, які були присутні в якості понятих чи з інших причин опинилися на місці огляду місця події, при проведенні обшуку, слідчого експерименту та інших слідчих (розшукових) дій.

6) Особи, що займаються технічним обслуговуванням гральних автоматів (пристроїв) (допитуються як свідки, якщо в їх діях не вбачається ознак організації і проведення азартних ігор). Найчастіше такі особи не обізнані про особливості функціонування того чи іншого грального клубу, однак вони можуть володіти відомостями про організатора або про співучасників злочину.

7) Оперативні співробітники правоохоронних органів, які задіяні до проведення оперативно-розшукових заходів.

Під час допиту свідків (особливо якщо в якості таких допитуваних виступає персонал грального закладу) необхідно мати на увазі, що нерідко трапляється їх попередня змова з підозрюваним. Такі особи найчастіше дають свідчення, що виправдовують його.

Перелік питань, які необхідно з'ясувати, буде варіюватися в залежності від конкретного допитуваного. На нашу думку, успіх допиту залежить від того, яким обсягом інформації володіє слідчий на момент виклику допитуваного.

Слід зазначити, що процес доказування у кримінальних провадженнях про незаконну організацію або проведенні азартних ігор є складним і досить тривалим процесом. Тому поставлена мета досягається цілим рядом допитів, пов'язаних з іншими слідчими (розшуковими) діями.

Важливе значення під час допиту підозрюваного має наявний у слідчого об'єм відомостей про особу злочинця. Володіючи необхідною інформацією про особливості його особистості, слідчий вже з перших кроків допиту отримує тактичну перевагу, повідомляючи підозрюваному, що слідству про нього відомо набагато більше, ніж він вважає. Даний фактор здатний утримати підозрюваного від дачі неправдивих свідчень. Однак, як показує практика розслідування незаконної організації або проведення азартних ігор, в 67% випадків слідчий при проведенні першого допиту підозрюваного не володіє повною інформацією про його особистість. Успіх такого допиту багато в чому зале-

жить також і від обсягу і змісту доказів, якими володіє слідчий.

Важливо також зазначити і проблему експертизи грального обладнання: це ряд експертних досліджень, проведених з метою встановлення чи є те, чи інше обладнання ігровим або лотерейним, а також для з'ясування інших обставин, які мають значення для кримінального провадження. Наприклад, на електронних платах, міститься інформація про статистику проведення ігор або здійснених операцій (про суму всіх перерахувань на рахунок терміналу за весь час його роботи, про щодобові суми перерахувань та ін.). Тому саме експертиза потрібна для визнання того чи іншого апарату (програми) ігровим.

Для вирішення вказаних питань призначаються експертиза комп'ютерної техніки, інженерно-технічна або комп'ютерно-технічна експертизи [16, с. 163]. На вирішення експерта можуть бути поставлені наступні питання:

1) Справні або несправні представлені на експертизу електронні плати?

2) Яке програмне забезпечення відтворено в пам'яті наданої електронної плати?

3) Представлене на дослідження обладнання (програмне забезпечення) є ігровим, лотерейним або розважальним?

4) Чи є на представленому об'єкті програмне забезпечення, що використовується як ігрове?

5) Яке функціональне призначення і принцип роботи зазначеного обладнання?

6) Яка статистика роботи пристрою, з якого було вилучено представлену на дослідження електронну плату?

7) Чи відповідають показання дати і часу, наявні на представленій електронній платі, поточним показникам дати і часу?

8) Яка дата останньої перестановки програмного забезпечення, дата ініціалізації або обнулення даних, що зберігаються в пам'яті представленого пристрою?

9) Чи можливо за допомогою представленого програмного забезпечення здійснення азартної гри?

10) Чи є на наданому об'єкті відомості про мережеві з'єднання (робота в мережі Інтернет та ін.) [17, с. 355–359].

Таким чином, під час розкриття і розслідування незаконної діяльності з організації або проведення азартних ігор, лотерей необхідно чітко планувати і обирати відповідну тактику для проведення кожної необхідної слідчої (розшукової) дії. Найбільш інформативними і необхідними слідчими (розшуковими) діями, які проводяться в першу чергу під час розслідування незаконного зайняття гральним бізнесом, на нашу думку, є: огляд місця події, обшук, допити свідків та підозрюваних осіб, а також призначення і проведення різних видів судових експертиз.

Список використаних джерел:

1. Айдемський Є. В. Боротьба зі злочинами у сфері грального бізнесу: оперативно-розшуковий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2014. 236 с.
2. Гетманцев Д. О. До питання про рекламу азартних ігор в Україні. *Адвокат*. 2008. № 7 (94). С. 28–30.
3. Гетьманцев Д. Місце інституту правового регулювання відносин у сфері грального бізнесу в системі права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 11 (155). С. 157–161.
4. Гладун О. Протидія заняттю гральним бізнесом в Україні. *Вісн. нац. Акад. прокуратури*. 2014. № 3 (36). С. 78–85.
5. Рябчук С. В. Азартні ігри як соціально-психологічне явище: поняття, генеза, правове регулювання. Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / ред. кол.: В.І. Борисов та ін. Харків: Право, 2015. Вип. 29. С. 216–223.
6. Рябчук С. В. До питання про гральний бізнес в Україні. Конституційна реформа як вимога сучасності: зб. тез доп. на наук. повідомл. учасників наук.-прак. Інтернет-конф. (м. Харків, 25 червня 2014 р.). Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2014. С. 47–49.
7. Дюба Г. М. Шляхи оптимізації правового регулювання сфери грального бізнесу в Україні. *Юрид. Україна*. 2010. № 6. С. 82–86.
8. Ковтун Є. В. Правове регулювання грального бізнесу в Україні та іноземних державах. Київ: ЗАТ «ИГРОК», 2008. 341 с.
9. Петричко Н. О. Кримінальна відповідальність за незаконні азартні ігри: історичний аспект. *Наук. вісн. Акад. внутр. справ України*. 2004. № 6. С. 326–332.
10. Петричко Н. О. Незаконні азартні ігри: кримінально-правове та кримінологічне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2010. 19 с.
11. Пиняга Р. О. Розслідування злочинів, пов'язаних із зайняттям гральним бізнесом: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2015. 200 с.
12. Савченко А. В. Кримінально-правова кваліфікація незаконних азартних ігор. *Адвокат*. 2010. № 1 (112). С. 40–44.
13. Топчій В. В. Протидія злочинам, пов'язаним із незаконним зайняттям гральним бізнесом: проблеми теорії і практики. *Бюл. Міністерства юстиції України*. 2011. № 6. С. 57–67.
14. Топорецька З. М. Особливості розслідування зайняття гральним бізнесом: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2012. 225 с.
15. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
16. Експертизи у судовій практиці: наук.-практ. посіб. за заг. ред. В. Г. Гончаренка. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер. 2010. 400 с.
17. Щербаковський М. Г. Судові експертизи: призначення, проведення, використання: навч. посіб. Харків: Еспада, 2005. 544 с.

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.13>

Рябоконт Є. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-1003-4039

ДОГОВІР ФАКТОРИНГУ ЯК ПІДСТАВА ПЕРЕХОДУ ПРАВ КРЕДИТОРА ДО ІНШОЇ ОСОБИ

FACTORING AGREEMENT AS A BASIS FOR THE TRANSFER OF CREDITOR'S RIGHTS TO ANOTHER PERSON

У статті аналізується договір факторингу як підстави заміни кредитора у зобов'язаннях і переходу прав кредитора до іншої особи. Договір факторингу за юридичною спрямованістю на заміну сторони (кредитора) у зобов'язанні нагадує договір про відступлення права вимоги. Водночас законодавчо факторинг є особливим різновидом договору про відступлення, що потребує свого дослідження і є метою даної статті.

У статті наведені різні думки щодо сутності факторингу, його місця серед інших підстав правонаступництва в доктрині (І. А. Безклубий, Ю. О. Гладь, В. І. Пушай), і в судовій практиці. Незважаючи на те, що на сьогодні сформульовані деякі ознаки факторингу, без прямої оцінки залишаються питання взаємозв'язку між договорами факторингу і відступлення права вимоги, не з'ясовано, чи можливе поширення загальних положень про відступлення на факторингові відносини і, якщо можливе, то в яких випадках. На відміну від договору про відступлення права вимоги і класичного правонаступництва, де первісний кредитор з передачею прав новому кредитору остаточно припиняє свою участь у правовідношенні, правовий зв'язок між фактором (новим кредитором) і клієнтом (який передав йому право) може зберігатися.

Урахування специфіки, пов'язаної з правонаступництвом, дозволяє відмежувати договір факторингу від договору купівлі-продажу майнових прав і договору застави майнових прав, з якими його споріднює низка ознак. Серед таких специфічних рис факторингу як підстави переходу прав кредитора до іншої особи можна виділити право сторін договору факторингу врегулювати питання переходу права незважаючи на заборону або обмеження щодо передачі права вимоги у відносинах між клієнтом і боржником; можливість бути предметом факторингу права вимоги, яке виникне в майбутньому; розуміння грошової суми, яка передається за договором, як самостійної майнової цінності, а не як ціни, яка сплачується за передачу певного майна.

Ключові слова: договір факторингу, правонаступництво, перехід права вимоги, заміна кредитора, клієнт, фактор.

The article analyses a factoring agreement as a basis for substitution of a creditor in obligations and transfer of creditor's rights to another person. A factoring agreement is similar to an assignment agreement in terms of its legal focus on replacing a party (creditor) to an obligation. At the same time, factoring is a special type of assignment agreement under law, and this is the purpose of this article.

The article presents various opinions on the essence of factoring, its place among other grounds of legal succession in the doctrine (I. A. Bezklubyi, Y. O. Hladyo, V. I. Pushai) and in court practice.

Despite the fact that some features of factoring have been formulated, the relationship between factoring agreements and assignment of claims remains unclear, and it is not clear whether and in what cases the general provisions on assignment may be extended to factoring relations. Unlike an assignment agreement and classical assignment, where the original creditor permanently ceases to participate in the legal relationship upon transfer of rights to the new creditor, the legal relationship between the factor (the new creditor) and the client (the assignor) may be preserved.

Taking into account the specifics related to legal succession, a factoring agreement can be distinguished from a contract of sale of property rights and a contract of pledge of property rights, which share a number of features. Among the specific features of factoring as a basis for the transfer of the creditor's rights to another person are the right of the parties to the factoring agreement to settle the issue of transfer of rights despite the prohibition or restriction on the transfer of the right of claim in the relations between the client and the debtor; the possibility of factoring a claim that will arise in the future; understanding the amount of money transferred under the agreement as an independent property value, rather than as a price paid for the transfer of certain property.

Key words: factoring agreement, succession, transfer of claim, replacement of creditor, client, factor.

Юридично грамотне регулювання цивільного обороту, циркуляції прав вимог і обов'язків – запорука стабільного розвитку і побудови потужного економічного базису кожної сучасної держави. Без стабільного і якісного законодавства в цій сфері складно очікувати дотримання принципу правової визначеності, що передбачає серед іншого зрозумілість і точність при формулюванні правових норм, а також передбачуваність наслідків їх застосування для суб'єктів правовідносин.

Права вимоги, які належать кредитору за зобов'язанням, можуть переходити до інших осіб на підставі правочину (договору). Нормативним підґрунтям такого переходу (передачі) є норма пункту 1 ч. 1 ст. 512 ЦК України, згідно якої кредитор у зобов'язанні може бути замінений іншою особою внаслідок передання ним своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги). Договір про відступлення права вимоги, який у доктрині іменується також договором цесії [1, с. 28, 29; 2, с. 48, 49], укладається між первісним кредитором, який відступає своє право, і новим кредитором, якому відступається таке право, з повідомленням боржника про таке відступлення, і регулюється ст. ст. 512-519 ЦК України.

Однією з підстав переходу права вимоги від попереднього кредитора до нового є договір факторингу, або договір про фінансування під відступлення права грошової вимоги, за яким одна сторона (фактор) передає або зобов'язується передати грошові кошти в розпорядження другої сторони (клієнта) за плату (у будь-який передбачений договором спосіб), а клієнт відступає або зобов'язується відступити факторові своє право грошової вимоги до третьої особи (боржника) (абз. 1 ч. 1 ст. 1077 ЦК України). Майже аналогічне визначення договору передбачене ч. 1 ст. 350 ГК України, згідно з якою банк має право укласти договір факторингу (фінансування під відступлення права грошової вимоги), за яким він передає або зобов'язується передати грошові кошти в розпорядження другої сторони за плату, а друга сторона відступає або зобов'язується відступити банку своє право грошової вимоги до третьої особи. Оскільки фінансові послуги можуть надавати не тільки банки, але й інші фінансові установи (п. 65 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» [3]), а факторинг є однією з фінансових послуг (п. 5 ч. 1 ст. 4 цього Закону), зазначене обмеження щодо можливості бути фактором лише банкам на практиці не застосовується.

Відповідно до цього визначення факторинг націлений на передання права вимоги за зобов'язанням одним кредитором іншому і за ознакою юридичної спрямованості на заміну сторони (кредитора) у зобов'язанні нагадує договір про відступлення права вимоги. Водночас законодавчо **факторинг є особливим**

різновидом договору про відступлення, що підтверджується і його структурним розташуванням в окремій главі 73 розділу III «Окремі види зобов'язань» книги п'ятої ЦК України, у той час як правове регулювання відступлення права вимоги здійснюється розділом I «Загальні положення про зобов'язання», в частині норм, які визначають цивільно-правовий статус сторін у зобов'язанні.

У науковій літературі зустрічаються різні думки щодо співвідношення договорів про відступлення права вимоги і факторингу. Зокрема, І. А. Безклубий, розглядаючи факторинг як банківський правочин, вважає, що він відноситься до договорів, що регулюють перехід права вимоги, а «юридичну природу договору факторингу складає цесія» [4, с. 386, 387]. Авторка дисертації з питань факторингу К. В. Коломієць висловлює позицію щодо самостійності договору факторингу і зауважує, відносини, які виникають з договору факторингу, є складнішими, ніж ті, що існують при цесії, адже вміщують у собі відносини надання фінансових послуг, позики і кредиту [5, с. 103, 114]. О. О. Кот нарікає на те, що «сучасне регулювання факторингових відносин не дає змоги провести чіткого розмежування цесії й відступлення вимог у межах факторингових відносин, оскільки фактично положення ЦК про факторинг не закріплюють будь-яких специфічних ознак договору» [6, с. 994]. При цьому автор визнає, що на відносини, які виникають з договору факторингу, можуть субсидіарно поширюватися положення про відступлення вимоги за умови, що відповідні відносини не врегульовані спеціальними нормами про факторинг і якщо це не суперечить суті факторингу [6, с. 995]. Ю. О. Гладько, навпаки, займає позицію щодо самостійності договору факторингу, наполягаючи на тому, що слід відрізнити його від договору, на підставі якого здійснюється оплатна передача грошової вимоги [9, с. 9, 61]. При цьому дослідниця зауважує, що «оплатна передача права вимоги не вважатиметься факторингом», а на підставі факторингу здійснюється «оплатна цесія» [7, с. 9, 129], що істотно послаблює висновок про самостійне значення факторингу і розмежування договорів факторингу і цесії.

Таке різноманіття думок вимагає подальшого аналізу договору факторингу як підстави правонаступництва, а також звернення до інших джерел правової інформації. У цьому сенсі важливо, що розмежування факторингу і договору про відступлення кредитором права вимоги має не тільки доктринальне, але і неабияке практичне значення. На важливості грамотного вирішення цього питання було наголошено і Верховним Судом, який відзначив, що це питання становить виключну правову проблему.

Із змісту пунктів 51, 56, 60, 66 постанови Великої Палати Верховного Суду від 11 вересня 2018 р. [8] слідує, що зазначені договори відрізняються наступними ознаками:

а) суб'єктивним складом – сторонами договору про відступлення права вимоги можуть бути будь-які учасники цивільних відносин, в той час як факторингу притаманний спеціальний суб'єктивний склад: клієнтом може бути фізична або юридична особа, яка є суб'єктом підприємницької діяльності (ч. 2 ст. 1079 ЦК України), а фактором – банк або інші фінансова установа, яка відповідно до закону має право здійснювати факторингові операції (ч. 3 ст. 1079 ЦК України) [1, с. 17]¹; б) предметом договору – за цесією можуть переходити як право грошової, так і право негрошової вимоги, а предметом договору факторингу можуть бути лише права грошової вимоги, як наявної, так і майбутньої (ч. 1 ст. 1078 ЦК України); в) критерієм оплатності. Договір про відступлення права вимоги може бути як оплатним, так і безоплатним, а договір факторингу є оплатним і здійснюється або у формі безпосередньої купівлі фактором права грошової вимоги клієнта, або шляхом передачі клієнтом факторові права вимоги до третьої особи (боржника) для забезпечення виконання зобов'язання клієнта (боржника) перед фактором (кредитором). При цьому саме передання клієнтом фактору права грошової вимоги не є платою за надання ним фінансової послуги у вигляді фінансування клієнта; договором окремо має бути передбачена форма оплати клієнтом послуг фактора. Така позиція впливає з визначення факторингу (абз. 1 ч. 1 ст. 1077 ЦК України), а також підтверджується судовою практикою [9].

Зауважимо, що у випадку, коли основне зобов'язання боржника, яке забезпечується договором факторингу, є безоплатним, відсутнє зустрічне надання контрагентів майнового характеру, притаманне для оплатних договорів, проте такі ситуації зустрічаються вкрай рідко, ураховуючи підприємницький характер діяльності учасників договору факторингу.

г) формою договору. Договір про відступлення права вимоги в силу ч. 1 ст. 513 ЦК України вчиняється у аналогічній формі, що і правочин, на підставі якого виникло зобов'язання, право вимоги за яким передається новому кредитору. Договір факторингу вчиняється виключно в письмовій формі згідно абз. 1 ч. 2 ст. 6, п. 11 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» [10] у редакції Закону, яка була чинною на момент розгляду справи Верховним Судом.

Між тим, Верховний Суд залишив без прямої оцінки питання взаємозв'язку між договорами факторингу і відступлення права вимоги, не зазначивши, чи можливе поширення загальних

положень про відступлення на факторингові відносини і, якщо можливе, то в яких випадках. Крім того, наведені Верховним Судом особливості договорів відступлення права вимоги і факторингу, хоча і розкривають їх деякі відмінності², але не торкаються особливостей правових наслідків, які породжуються цими договорами, тобто не враховують зв'язку цих договорів з правонаступництвом. Відзначимо, що правонаступництво у вигляді переходу прав кредитора має різне значення в цих договорах. Якщо в договорі відступлення перехід прав до нового кредитора є головною метою договору, то договір факторингу *de jure* спрямований на надання фінансових послуг (здійснення фінансування фактором клієнта), а відступлення права грошової вимоги відіграє в ньому значення зустрічного матеріального обов'язку контрагента. Разом із тим вказана особливість договору факторингу не спростовує того, що він є підставою правонаступництва і тому вимагає його розгляду саме в даному контексті.

У цьому аспекті договір факторингу на перший погляд не відрізняється від договору про відступлення права вимоги, адже так само укладається піз первісним кредитором, який відступає своє право, і новим кредитором, якому відступається таке право. Водночас у договорі факторингу, на відміну від договору про відступлення права вимоги, в якому первісний кредитор з передачею прав новому кредитору остаточно припиняє свою участь у правовідношенні, правовий зв'язок між фактором (новим кредитором) і клієнтом (який передав йому право) може зберігатися. Це впливає із змісту ч. 3 ст. 1081 ЦК України, відповідно до якої клієнт не відповідає за невиконання або неналежне виконання боржником грошової вимоги, право якої відступається і яка пред'явлена до виконання фактором, якщо інше не встановлено договором факторингу. Інакше кажучи, сторони договору факторингу мають право передбачити в ньому субсидіарну відповідальність клієнта (первісного кредитора) за невиконання обов'язку боржником перед фактором (новим кредитором). Це не лише докорінно відрізняє договір факторингу від договору про відступлення права вимоги, але і спонукає замислитись про **вид і характер правонаступництва, яке виникає на підставі договору факторингу.**

² До інших особливостей договору факторингу можна, зокрема, віднести можливість покладення договором на нового кредитора (фактора) обов'язків надання попередньому кредитору (клієнту) послуг, пов'язаних з грошовою вимогою, право якої він відступає (ч. 2 ст. 1077 ЦК України), що неприпустимість заборони або обмеження такого права у договорі (ст. 1080 ЦК України), обмеженість права фактора на відступлення права вимоги третій особі порівняно з договором відступлення (ст. 1083 ЦК України) тощо.

¹ У зазначеній постанові Верховний Суд зараховує до сторін договору факторингу також боржника, право вимоги до якого відступається, що є, на наш погляд, помилковим, позаяк боржник не має правового статусу, характерного для сторони договору, зокрема він не може укладати, змінювати, припиняти договір або вимагати його розірвання.

У науці цивільного права класичне правонаступництво іменують *транслятивним*, тобто таким, що переносить права і обов'язки від попереднього суб'єкта правовідношення до нового [11, с. 125]. Для транслятивного правонаступництва завжди притаманна заміна суб'єктів: попередній суб'єкт (правопопередник) з правовідношення вибуває, в той час як новий суб'єкт (правонаступник), вступаючи у правовідношення замість правопопередника, замінює його у правовідношенні, набуваючи прав та (або) обов'язків, які тому належали. якої він відступає.

Поряд із транслятивним деякі автори виділяють так зване «*конститутивне правонаступництво*», сутність якого полягає в тому, що у набувача з'являється певне право в межах і на основі права попередника. Для цього виду правонаступництва притаманно те, що утворене право («дочірнє» право) спирається на «материнське» право попереднього суб'єкта, є похідним і залежним від нього [12, с. 78]. Характерними прикладами такого правонаступництва називаються поява у сторони за договором найму (наймача) права володіння і користування річчю власника; виникнення права застави на майно власника у заставодержателя (кредитора за основним зобов'язанням) [13, с. 117].

Водночас у зазначених випадках не відбувається заміни суб'єкта в одному і тому ж правовідношенні, що притаманно для класичного транслятивного правонаступництва. Навпаки, відбувається виникнення нового правовідношення, яке з'являється хоча і не на порожньому місці і має зв'язок з іншим правовідношенням, на основі якого воно виникло, проте паралельно з ним, адже перше правовідношення продовжує існувати. Так, заставодержатель речі стає учасником нового відносного договірної (зобов'язального) правовідношення із заставодавцем, утворюючи таким чином нове правовідношення, проте власник, який заставив свою річ, зберігає право власності на заставлене майно і продовжує бути учасником абсолютних відносин власності з усіма і кожним. Не випадково, до слова, при розгляді конститутивного правонаступництва зазначається про «створення права», «набуття права» новим суб'єктом [13, с. 118, 119], але не про «перехід права», якого тут дійсно не відбувається.

Таким чином, «конститутивне правонаступництво» правильніше було віднести до особливих прикладів похідного набуття права, що підтверджується обумовленістю виникнення права нового учасника правом іншого – праводавця, але не до виду правонаступництва.

Повертаючись до факторингових відносин і відступлення права, що відбувається на їх підставі, зауважимо, що правонаступництво, викликане договором факторингу, має свою специфіку. Відступлення права вимоги клієнтом фактору можна віднести до транслятив-

ного правонаступництва лише за відсутності домовленості сторін про зобов'язання клієнта відповідати за невиконання зобов'язання боржником перед фактором згідно ч. 3 ст. 1081 ЦК України. У випадку, коли така домовленість існує, кредитор (клієнт), який вже передав своє право вимоги і мав би нібито припинити свою участь у правовідношенні, продовжує бути стороною договору. Це докорінно відрізняє договір факторингу від договору відступлення, змістом якого не може бути обов'язок правопопередника (первісного кредитора) відповідати за боржника перед правонаступником (новим кредитором). Така відповідальність можлива лише на підставі окремого договору поруки, який не залежить від договору відступлення (ст. 519 ЦК України). Унікальність ситуації полягає в тому, що клієнт, будучи в аспекті відступлення права вимоги первісним кредитором, трансформується в зобов'язану особу (боржника). У такому разі клієнт за договором факторингу опиняється у не вигідному економічному становищі, адже поряд із обов'язком оплатити надані йому послуги фактором як фінансовою установою набуває додаткового тягаря у вигляді виконання зобов'язання боржника.

Наведене переконує у значно **складнішому характері договору факторингу порівняно з договором про відступлення права вимоги (цесією)**, урегульованого ст. ст. 512–519 ЦК України, що свідчить про **можливість поширення зазначених норм на факторингові відносини лише тією мірою, якою вони не суперечать природі факторингу**. Не слід забувати і те, що відступлення права вимоги (п. 1 ч. 1 ст. 512 ЦК України) не являє собою самостійного правочину, а ґрунтується на договорах, які опосередковують перехід права вимоги від попереднього кредитора до нового. Одним з таких договорів виступає договір факторингу.

У цьому аспекті важливо підкреслити, що **на факторингові відносини не можуть бути поширені деякі загальні і, здавалося б, стабільні положення про відступлення права вимоги**. Так, ст. 515 ЦК України забороняє заміну кредитора у зобов'язаннях, які нерозривно пов'язані з його особою. Водночас у договорі факторингу немає заборон щодо відступлення клієнтом фактору вимог особистого характеру. Ба більше, у ст. 1080 ЦК України підкреслюється дійсність договору факторингу незалежно від наявності домовленості між клієнтом і боржником про заборону відступлення права грошової вимоги або його обмеження. Порушення такої заборони або обмеження може бути підставою для притягнення клієнта до відповідальності перед боржником, проте не призводить до недійсності відступлення.

Із змісту загальних норм про відступлення права вимоги не випливає, чи може бути предметом цього договору право вимоги, яке виникне

в майбутньому. Між тим, для договорів факторингу передача майбутніх вимог прямо передбачена нормою ст. 1078 ЦК України.

На наш погляд, саме наявність згаданих та інших специфічних ознак, притаманних факторингу, не лише дозволяє додатково **відмежувати** його від цесії, але і **від інших договорів, які є підставою переходу права вимоги – договору купівлі-продажу майнових прав**. Договір купівлі-продажу майнових прав (ч. 3 ст. 656 ЦК України) є схожим на договір факторингу, оскільки так само націлений на оплатний перехід права вимоги від правопередника до правонаступника. Договір застави майнових прав (ст. ст. 49-52 Закону України «Про заставу» [14]) є видом (способом) забезпечення (виконання) зобов'язань, що передбачає механізм звернення стягнення у вигляді переходу заставленого майнового права від боржника (заставаодавця) до кредитора (заставаодержателя) шляхом відступлення права вимоги (ч. 1 ст. 23 Закону України «Про заставу»), а передача права вимоги у договорі факторингу також може бути способом забезпечення виконання зобов'язання клієнта перед фактором (абз. 2 ч. 1 ст. 1077 ЦК України).

Важливість чіткого розмежування вказаних договорів обумовлюється не тільки схожістю їх природи, але і позицією судових органів кваліфікувати як факторингові будь-які договірні відносини, спрямовані на передачу права грошової вимоги взаємні виплати коштів або обов'язку їх виплатити, і, як наслідок, пред'явлення до кредитора вимог, які ставляться до фактора, – наявність правового статусу банку або фінансової установи [15].

Така позиція не лише нівелює особливості кожного окремого договору, який породжує перехід права вимоги кредитора, може суперечити цілям волевиявлення сторін, які обрали для такого переходу певну форму договору, але і не узгоджується з нормами про факторинг. Законна оплатна передача грошової вимоги може відбуватися в рамках будь-якого із зазначених видів договорів; при цьому передача прав вимоги у формі договору факторингу має свої **особливості**, які, зокрема, полягають в тому, що: **1) така домовленість може укладатися і буде чинною незважаючи на наявність заборони/обмеження відступлення права вимоги між клієнтом та боржником; 2) вона може мати предметом право вимоги, яке виникне в майбутньому; 3) вона має предметом саме право грошової вимоги, яке передається клієнтом факторові не як еквівалент переданої грошової суми (оплата, ціна), як це відбувається в договорі купівлі-продажу майнових прав, а як самостійна майнова цінність, при цьому у клієнта поряд з передачею права вимоги існує зобов'язання оплатити послуги фактора-фінансової установи.**

Факторинг, який є способом забезпечення виконання зобов'язання, додатково відрізняється від договору застави майнових прав як механізмом забезпечувального зобов'язання, так і формою договору. У договорі застави майнових прав відступлення права вимоги боржником (заставаодавцем) кредитору (заставаодержателю) відбувається в обов'язковому порядку, у межах загального механізму звернення стягнення на предмет застави і лише на тому етапі розвитку правовідношення, коли у кредитора виникає право звернути стягнення на заставлене майно. У договорі факторингу, який є забезпечувальним зобов'язанням, передача права вимоги боржником (клієнтом) відбувається кредитору (фактору) безпосередньо при укладенні договору (якщо він реальний) або створюється зобов'язання щодо такої передачі (якщо він консенсуальний). Крім того, при зверненні стягнення за договором застави майнових прав з метою фіксації переходу права вимоги до нового кредитора, очевидно, вимагається складання окремого договору про відступлення права вимоги. Водночас при забезпеченні виконання основного зобов'язання факторингом передача права вимоги оформляється єдиним договором.

Проведене дослідження особливостей правової природи договору факторингу як підстави переходу прав кредитора і правонаступництва дає можливість зробити наступні **ВИСНОВКИ**:

1) договір факторингу (договір про фінансування під відступлення права грошової вимоги) є однією з підстав переходу права вимоги від попереднього кредитора до нового і має низку ознак, включаючи і особливий предмет договору, які виокремлюють його з-поміж загального договору цесії (про відступлення права вимоги).

Договору факторингу притаманний складніший характер порівняно з договором про відступлення права вимоги (цесією), урегульованого ст. ст. 512–519 ЦК України, що свідчить про можливість поширення зазначених норм на факторингові відносини лише тією мірою, якою вони не суперечать природі факторингу;

2) місце договору факторингу у відносинах правонаступництва визначається характером переходу права вимоги від клієнта до фактора. Договір факторингу породжує класичне транслятивне правонаступництво. Проте у випадку існування домовленості між сторонами, яка покладає на клієнта відповідальність за невиконання зобов'язання боржником перед фактором (ч. 3 ст. 1081 ЦК України), правонаступництво втрачає свої звичайні ознаки, оскільки кредитор (клієнт), який вже передав своє право вимоги і мав би нібито припинити свою участь у правовідношенні, продовжує бути стороною договору;

3) особливість правової природи договору факторингу дозволяє відмежувати його від договору про купівлю-продажу права вимоги і дого-

вору застави майнових прав, що не дозволяє підтримати позицію судів про кваліфікацію відносин як факторингових лише на підставі досягнення домовленості щодо оплатної передачі прав грошових вимог. На наш погляд, основними ознаками, які визначатимуть специфіку передачу права вимоги в рамках договору факторингу, є наступні: 1) домовленість може укладатися і буде чинною незважаючи на наявність заборони/обмеження відступлення права вимоги

між клієнтом та боржником; 2) вона може мати предметом право вимоги, яке виникне в майбутньому; 3) вона має предметом саме право грошової вимоги, яке передається клієнтом факторові не як еквівалент переданої грошової суми (оплата, ціна), як це відбувається в договорі купівлі-продажу майнових прав, а як самостійна майнова цінність, при цьому у клієнта поряд з передачею права вимоги існує зобов'язання оплатити послуги фактора-фінансової установи.

Список використаних джерел:

1. Пушай В. І. Уступка вимоги і переведення боргу в цивільних правовідносинах (на матеріалах судової практики): монографія. Харків: Екограф, 2010. 180 с.
2. Самбір О. Є. Суброгація в цивільному праві України. Дис. ... к. ю. н. Київ, 2014. 169 с.
3. Про фінансові послуги та фінансові компанії. Закон України від 14 грудня 2021 р. № 1913-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#n1134> (дата звернення: 30.01.2024).
4. Безклубий І. А. Банківські правочини: монографія. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре». 2007. 456 с.
5. Коломієць К. В. Договір факторингу як підстава зміни кредитора у зобов'язанні. Дис. ... докт. філософії в галузі права. Київ, 2020. 236 с.
6. Кот О. О. Договір факторингу. *Договірне право України. Особлива частина: навч. посіб.* / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова та ін. За ред. О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 1200 с. С. 993–995. Глава 47.
7. Гладь Ю. О. Право вимоги як об'єкт цивільних прав. Дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2013. 223 с. С. 9, 61.
8. Постанова Верховного Суду України від 06 липня 2015 р. Справа № 6-301цс15. URL: <https://court.gov.ua/sud1590/pravovipoziciiusu/6-301cs15> (дата звернення: 05.09.2023); постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 21 березня 2018 р. Справа № 910/2489/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72939261> (дата звернення: 05.09.2023).
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду України від 11 вересня 2018 р. Справа № 909/968/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76860058> (дата звернення: 05.09.2023).
10. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг. Закон України від 12 липня 2001 р. № 2664-III (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14#Text> (дата звернення: 30.01.2024).
11. Спасівцев Д. С. Юридичні факти у механізмах виникнення, переходу та припинення речових прав на нерухомість в Україні. Дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 225 с.
12. Кот О. О. Перехід прав кредитора до третіх осіб в цивільному праві України. Дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 187 с.
13. Погребняк В. Я. Виникнення, перехід та припинення суб'єктивних цивільних прав. Дис. ... докт. юрид. наук. Харків, 2021. 426 с.
14. Про заставу. Закон України від 02 жовтня 1992 р. № 2654-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-12#Text> (дата звернення 10.02.2024).
15. Постанова Верховного Суду України від 13 квітня 2016 р. у справі № 3-226гс16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/57201716> (дата звернення 10.02.2024); постанова Верховного Суду України від 13 квітня 2016 р. у справі № 3-254гс16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/58160798> (дата звернення 10.02.2024).

УДК 343.541

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.14>**Сенько В. В.,**викладач кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-1161-1950

ЗАХИСТ СТАТЕВОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ У МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

PROTECTION OF SEXUAL INTEGRITY OF MINORS ON THE INTERNET

Захист статевої недоторканності неповнолітніх є одним із ключових завдань кримінально-правової охорони.

У статті проаналізовано можливості мережі Інтернет для вчинення зазначених злочинів. До таких можливостей було віднесено: різноманітність спеціальних цифрових програм, що дозволяють встановити контакт із великою кількістю дітей, що допомагають також збирати дані про дітей та використовувати їх для залучення неповнолітніх у вчиненні щодо них злочинів, які посягають на їхню статево-недоторканність; широке розповсюдження мобільних пристроїв з виходом у Всесвітню мережу дозволяє і самим неповнолітнім поширювати свої зображення сексуального характеру, які стають надбанням дорослих осіб, зацікавлених у їх отриманні.

Звернено увагу на способи вчинення зазначених злочинів: масове поширення, розміщення та просування в мережі Інтернет матеріалів, що містять зображення сексуального насильства над дітьми; безпосередньої реалізації та отримання фінансової винагороди за такі матеріали; створення вебстудій для перегляду порнографічних матеріалів; організації дитячого секс-туризму.

Виділено такі форми сексуальної експлуатації та насильства над дітьми: інтернет-знайомства (приставання), втягування дітей у перегляд матеріалів згубного для розвитку характеру, де демонструється і культивується алкоголізм, наркотизм, проституція; залучення неповнолітніх до сексуального контакту; кібербулінг на основі реальних та фейкових зображень сексуального характеру неповнолітніх; торгівля неповнолітніми у сексуальне рабство тощо.

За даними різних джерел, наведено статистику таких злочинів, яка не знижується, а навпаки багаторазово зростає.

Результати проведеного дослідження спрямовані на вдосконалення механізму протидії кримінальним правопорушенням, які посягають на статево-недоторканність неповнолітніх через мережу Інтернет.

Ключові слова: *статева недоторканність неповнолітніх, мережа Інтернет, форми сексуальної експлуатації та насильства дітей в інтернет-просторі, кібербулінг, інформаційні технології.*

Protection of the sexual integrity of minors is one of the key tasks of criminal law protection.

The article analyzes the possibilities of the Internet for committing the indicated crimes. These opportunities include: a variety of special digital programs that allow you to establish contact with a large number of children, also helping to collect data on children and use them to involve minors in committing crimes against them that infringe on their sexual integrity; the widespread use of mobile devices with access to the World Wide Web allows minors themselves to distribute their images of a sexual nature, which become the property of adults who are interested in receiving them.

We focus on the means of committing the indicated crimes: mass distribution, placement and promotion on the Internet of materials containing images of sexual abuse of children; direct sale and receipt of financial rewards for such materials; creation of web studios for viewing pornographic materials; organization of child sex tourism.

We identify the following forms of sexual exploitation and abuse of children: Internet harassment, drawing children into viewing materials that are detrimental to their development, where alcoholism, drug addiction, and prostitution are demonstrated and cultivated; involvement of minors in sexual contact; cyberbullying based on real and fake images of the sexual nature of minors; trafficking in minors into sexual slavery, etc.

According to various sources, the statistics of such crimes are given, which is not decreasing, but on the contrary, it is increasing many times.

The results of the study are aimed at improving the mechanism for counteracting crimes that infringe on the sexual integrity of minors through the Internet.

Key words: *sexual integrity of minors, Internet, forms of sexual exploitation and violence of children in the Internet space, cyberbullying, information technology.*

Постановка проблеми. Вплив мережного простору на сприйняття та усвідомленість суспільства з кожним роком стає все більш значущим, що підтверджується не лише збільшенням кількості інтернет-користувачів, а й зростанням електронних програм, без яких не уявляється існування сучасної цивілізації. Інформаційно-телекомунікаційні технології полегшують діяльність людей, створюють умови для всіх категорій громадян, однак такі блага не можуть залишатися поза увагою осіб, здатних вчинити кримінальне правопорушення.

При цьому зазначені злочини завжди вважалися одними з найнебезпечніших злочинних діянь, тому що їх наслідки вкрай руйнівні. Вони виявляються не лише у втраті здоров'я та життя цих дітей, а й у зруйнованій психіці, яка може призвести до вчинення аналогічних злочинів дітьми, що вже вирости, щодо інших неповнолітніх, що породжує певний колообіг таких злочинів. Не останнє місце у вчиненні насильницьких злочинів проти статевої недоторканності дітей відіграє мережа Інтернет.

Зародження мережі Інтернет сприяло трансформації цивілізації, дозволило перейти в нову епоху, що звеличує інформацію та технології. Трансформувалася і сама злочинність, оскільки сучасні технології дозволяють злочинцеві, який володіє знаннями та вміннями користуватися персональними комп'ютерами та телефонами, вчиняти злочини дистанційно. Так, ще XIX ст. Чезаре Ломброзо писав: «Цивілізація мало не щодня створює нові злочини, можливо, менш жакливі, ніж колишні, але настільки ж, якщо не більше, шкідливі» [1, с. 32]. За своєю природою такі злочини посягають на ті самі об'єкти, за винятком специфічного способу, що дозволяє в деяких випадках полегшити вчиненню злочину.

Актуальність даної проблематики обумовлена імплементацією Ланцаротської Конвенції про захист дітей, ратифікованої Україною ще у 2012 році та змінами до IV Розділу Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – ККУ), що приймаються законодавцями, зокрема доповненням новою статтею 156-1 – «Домагання дитини для сексуальних цілей» для посилення захисту дітей від сексуальних домагань в онлайн просторі.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Вагомий внесок у розвиток проблематики охорони статевої недоторканності неповнолітніх і малолітніх зробили й вітчизняні вчені, такі як І. О. Бандурка, В. І. Борисов, А. О. Джува, Л. В. Дорош, О. О. Дудоров, Г. Я. Мартинишин, Г. Ю. Нікітіна-Дудікова, В. Ю. Омецинська, С. В. Романцова, К. В. Шахова [2, с. 64].

Мета статті – дослідження гіпотези про необхідність підвищення ефективності протидії кримінальним правопорушенням, що посягають на статево недоторканність неповнолітніх через

мережу Інтернет. Методологічну основу дослідження склали методи аналізу та синтезу, які дозволяють виявити причинно-наслідковий зв'язок мережі Інтернет та зростання злочинів проти статевої недоторканності. Статистичний метод дав можливість простежити динаміку зростання злочинів, були також використані логічний метод викладу матеріалу дослідження, а також метод моделювання та абстрагування.

Виклад основного матеріалу. Захист статевої недоторканності неповнолітніх є одним із ключових завдань кримінально-правової охорони. Захист дітей від сексуального насильства закріплено як у вітчизняному законодавстві, так і на рівні міжнародних актів. При цьому дані кримінальні правопорушення завжди вважалися одними з найнебезпечніших злочинних діянь, оскільки вони призводять до втрати здоров'я та життя цих дітей, а також до зруйнованої психіки. Не останнє місце у скоєнні насильницьких злочинів проти статевої недоторканності дітей грає мережа Інтернет.

За даними різних джерел, статистика таких злочинів не знижується, а навпаки багаторазово зростає. Так, з 2013 по 2022 р. кількість відомостей про контент, що містить сексуальне насильство над дітьми, у Євросоюзі зросла з 23 000 до 750 000, тобто майже в 33 рази. За 2022 р. 28% порівняно з 2021 р. збільшилась кількість повідомлень про сексуальну експлуатацію дітей. У деяких країнах Європи така негативна динаміка зросла в рази: у Польщі вп'ятеро, в Іспанії вдвічі, в інших країнах трохи менше, але це також доводить всю катастрофічність проблеми.

Буквально за 2 місяці (травень, червень) 2022 р. майже вдвічі з 8000 до 14000 збільшилась кількість звернень від постачальників електронних послуг щодо виявлення ними матеріалів про сексуальне насильство над дітьми.

Підтвердженням є статистика міжнародних організацій. Річний звіт Internet Watch Foundation (далі – IWF), опублікований 25 квітня 2023 року, показує, що у 2022 році рекордно 51 369 вебсторінок, які було вжито для видалення або блокування з Інтернету, містили матеріали категорії А про сексуальне насильство над дітьми. Це найжорстокіший вид образів, який може включати найгірші види сексуального насильства, зокрема зґвалтування дітей, немовлят і навіть новонароджених, а також дії, зокрема зоофілію чи садизм.

Кількість такого контенту подвоїлася з 2020 року, коли IWF виявила 25 050 сторінок, які містять порушення категорії А. Загальна кількість URL-адрес у 2022 році, які містять матеріали категорії А про сексуальне насильство над дітьми, вища, ніж коли-небудь бачила IWF.

Пропорційно матеріали категорії А тепер становлять 20 відсотків усього вмісту, який бачить IWF – порівняно з 18 відсотками у 2021 році та 17 відсотками у 2020 році. IWF є британською

організацією, яка відповідає за відстеження зображень сексуального насильства над дітьми в Інтернеті. Вона співпрацює з галуззю та правоохоронними органами, щоб забезпечити швидке видалення цього вмісту з Інтернету.

Зростання кількості більш екстремальних зображень частково пов'язано зі злочинними сайтами, які прагнуть комерціалізувати сексуальне насильство та експлуатацію дітей.

У 2020 році IWF виявила 12 900 комерційних вебсторінок, присвячених сексуальному насильству над дітьми. У 2022 році цей показник зріс більш ніж удвічі: 28 933 вебсторінки були визначені як комерційні сайти сексуального насильства над дітьми. Ці сайти, як правило, не розміщуються основними хостинговими компаніями, натомість вони в основному знаходяться на серверах маловідомих компаній, розташованих у Європі чи Азії. Процес видалення цих сайтів непростий, але IWF докладає всіх зусиль, щоб відстежити їх і видалити.

Дані показують, що найгірші сексуальні насильства, які виявила IWF, здійснюються щодо наймолодших, найбільш безпорадних дітей, причому немовлята та діти раннього віку піддаються актам, включаючи зґвалтування та сексуальні тортури.

У 2022 році 81 відсоток (810 URL-адрес) URL-адрес, які містять сексуальне насильство над дітьми 0-2 років, містили матеріали категорії А. Крім того, 50 відсотків зображень дітей віком від 3 до 6 років (5622 URL-адреси) вважалося такими, що містять матеріали категорії А.

Загалом у 2022 році IWF підтвердила, що 255 570 URL містили зображення або відео дітей, які зазнали сексуального насильства. Більшість (96 відсотків або 242 989 випадків) знайдених зображень показують дівчат, але кількість зображень із зображенням хлопчиків зросла на 137 відсотків порівняно з попереднім роком (2 641 випадок у 2021 році порівняно з 6 253 у 2022 році) [4].

У той час як аналітики виявляють більше кримінального контенту в Інтернеті, ніж будь-коли раніше, також спостерігається зростання кількості приватних компаній, які прагнуть захистити своїх клієнтів від кримінального контенту в Інтернеті. При цьому необхідно враховувати чинник латентності. На думку різних вчених, офіційну статистику необхідно збільшувати в 5–8 разів, щоб хоча б приблизно представляти реальнішу картину.

Однак деякі особи не приховують своїх кримінальних уподобань. Яскравим прикладом такої девіації став Річард Хакл, що відкрито закликає визнати педофілію легітимним і допустимим соціальним явищем. Під виглядом благодійної діяльності він чинив сексуальне насильство над дітьми в Малайзії та був визнаний винним у більш ніж 70 зґвалтуваннях [5]. Він також підготував методичні рекомендації для інших педофілів з конкретними порадами та посібником до

дії, яке розмістив поряд із фото- та відеозображенням його злочинів на своєму вебсайті.

У 2020 р. у Німеччині розкрито міжнародну мережу з більш ніж 30 тис. осіб, які складають інтернет-спільноту, яка розділяє сексуальну пристрасть до неповнолітніх. Ідентифікувати вдалося менше ніж 80 членів цієї структури.

15% підлітків є об'єктами домагання у віртуальному просторі, тобто кожен 12-й підліток за рік піддавався сексуальному впливу в кіберпросторі, до 60% з них злочинці звертаються із проханнями про особисту зустріч.

Наведена статистика показує, що спостерігається зростання злочинності проти статевої недоторканності, оскільки безкарність породжує всездозволеність.

Потенційні педофіли отримують за допомогою Інтернету зовсім інші можливості для досягнення своїх злочинних цілей.

Сучасні інформаційні технології розширюють злочинні можливості, збільшуючи способи залучення неповнолітніх до контактів зі злочинцями у порівнянні з особистим спілкуванням. Деколи навіть не відразу усвідомлюють, що вони залучаються до протиправних дій щодо себе. Використання спеціального цифрового програмного забезпечення дозволяє встановити аудіовізуальний контакт з дитиною, перебуваючи на значній відстані від неї. Так було зафіксовано випадки одночасного скоєння «злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством над неповнолітніми щодо 200 дітей, яких залучали до цих злочинів у різний спосіб», у тому числі за допомогою шантажу, погроз та інших форм. Інформаційні технології дозволяють збільшити епізодичність насильницьких злочинів проти статевої недоторканності неповнолітніх.

Безмежний потенціал кіберпростору та гаджетів, пов'язаних з ним, дає можливість зібрати та використовувати значний обсяг інформації про неповнолітніх. З сайтів соціальних мереж регулярно відбуваються витoki персональних даних, а також у вільному доступі знаходиться особиста та біографічна інформація, яку розміщують самі неповнолітні. Певні соціально-політичні зміни, що призвели до обмеження у вільному пересуванні, реальному спілкуванні неповнолітніх один з одним, призвели до того, що вони стали більше часу проводити в мережі Інтернет, що, своєю чергою, призвело до збільшення кількості потенційних жертв через Інтернет. Розміщуючи особисту інформацію, роблячи коментарі, діти дають злочинцям усілякі зачіпки, що допомагають їм у їхніх злочинних задумах. Спеціальні програми допомагають збирати та узагальнювати інформацію за заданими параметрами, кодovими словами, зображеннями, створюючи досье на дитину, включаючи відомості про її місце проживання або навчання.

Особливість поширення матеріалів сексуального характеру із зображенням неповнолітніх

у тому, що найчастіше самі неповнолітні створюють такі матеріали та передають їх друзям та іншим зацікавленим особам, зокрема і для отримання фінансової вигоди, інколи ж для залучення до свого контенту додаткових підписників.

Доступність мережі Інтернет багато в чому скорочує фінансові витрати злочинців, спрощує технологію збору та розповсюдження інформації, і в цілому оптимізує злочинну діяльність усієї кримінальної спільноти на всіх етапах зазначених злочинів. На цей час технічна можливість є практично у всіх. Вихід в Інтернет може здійснюватися з різних пристроїв, що значно розширює коло осіб, які входять у мережу. Спеціальні програми дозволяють залучити на різні сайти необмежене коло користувачів і дуже швидко надавати інформацію, що їх цікавить, у тому числі та кримінального характеру.

Доступність різних освітніх програм, навчальних майстер-класів дозволяють уникнути залучення програмістів з метою максимального приховування своєї злочинної діяльності.

Наведені вище можливості здешевлюють процес створення нового комерційного продукту секс-індустрії, що дає ще більше збагачення, адже попит народжує пропозицію. Високий ступінь анонімності, відповідно, і відсутність небезпеки притягнення до кримінальної відповідальності дедалі більше привертають як осіб, які виявляють сексуальний інтерес до неповнолітніх, так і охочих збагатитися в даній індустрії.

Визначимо такі способи вчинення зазначених злочинів:

1) поширення матеріалів із зображенням, зокрема й сексуального насильства над дітьми. Такі матеріали часто містять різні форми збочень щодо дітей, доступних як у прямому ефірі, так і в записі. Перегляд цих відео дозволяє зацікавленим особам відчувати причетність до того, що відбувається на екрані;

2) розміщення та просування в мережі Інтернет матеріалів з дитячою порнографією;

3) безпосередня реалізація матеріалів порнографічного характеру, що містять зображення неповнолітніх, тобто отримання грошової винагороди за зображення;

4) створення вебстудій, що дозволяють здійснити перегляд матеріалів порнографічного характеру із зображенням неповнолітніх. У тому числі організація переглядів заздалегідь замовленого та трансльованого злочину сексуального характеру щодо неповнолітніх в онлайн-режимі;

5) рекламування та розповсюдження послуг «дитячого секс-туризму» у мережі Інтернет. Це може бути як внутрішній, так і зовнішній туризм, незалежно від того, звідки прибула людина – з іншої країни чи іншого міста, її мета полягає у вступі в сексуальні стосунки з дитиною. Секс-туризм дозволяє заздалегідь замовляти та бронювати за своїми вподобаннями

дітей у різних країнах або різних містах однієї країни, замовляється дитина з конкретним типажем (стаття, вік, колір шкіри, волосся, очей, раса тощо).

До форм сексуальної експлуатації та насильства дітей в інтернет-просторі відносять:

– інтернет-знайомства (приставання). Налагодження контакту з дитиною у вигляді різних маніпуляційних технологій (загальні теми, інтереси, залякування, мотивація фінансуванням тощо). Ціль знайомства – привернути увагу дитину до себе, для того аби вступити з нею у сексуальні відносини;

– втягування дітей у перегляд матеріалів згубного для розвитку характеру, де демонструється і культивується алкоголізм, наркотизм, проституція;

– залучення неповнолітніх до сексуального контакту, тобто схиляння його як до розпусних дій, так і безпосередньо до статевого акту. Така участь неповнолітнього можлива, у тому числі й при підключенні його вебкамери до порно відеочатів, де в режимі реального часу клієнти вимагають від дитини вчинення ним певних маніпуляцій зі своїм тілом, а також можуть вимагати залучення інших неповнолітніх до участі у даних «забавах». Також втягування може мати прямий насильницький характер, коли відбувається або зґвалтування, або інші насильницькі дії сексуального характеру, які записуються та надалі поширюються в мережі Інтернет;

– важливою формою сексуальної експлуатації та насильства в мережі Інтернет є кіберзалякування, кіберпереслідування та кібертравля. Все це здійснюється за допомогою не лише реальних фото- та відеоматеріалів за участю неповнолітніх у діях сексуального характеру, але й за допомогою розповсюдження таких фейкових зображень, створених як за допомогою спеціальних інтернет-технологій, так і за допомогою фотомонтажу [5, с. 260];

торгівля неповнолітніми. Втративши інтерес до своєї жертви, ґвалтівник може виставити її на продаж для інших педофілів. Дитина змінює не тільки ґвалтівника, а й розширює коло осіб, які спостерігають за ним;

– доведення до самогубства за допомогою кібербулінгу з вимогою здійснити трансляцію відеозапису своєї смерті.

Висновки. Таким чином, статева недоторканність неповнолітніх підлягає кримінально-правовій охороні, у тому числі й за допомогою міжнародних нормативних актів, що регулюють як захист неповнолітніх, так і відповідальність за вчинення подібних злочинів.

У зв'язку з інформаційно-технологічним стрибком, у багато разів збільшилися форми здійснення таких злочинів за допомогою мережі Інтернет. Офіційні статистичні дані доводять недостатній рівень захисту дітей від кримінальних правопорушень, які посягають на їхню ста-

теву недоторканність. Зросла не тільки їх кількість, а й збільшилася кількість епізодів за цими злочинами, а також потерпілих від використання мережі Інтернет як засіб вчинення цих злочинів.

Таке суттєве збільшення числа злочинів у даному кримінально-караномому блоці визначається значно збільшеними можливостями, пов'язаними з розвитком інформаційних технологій. Воно дозволяє вчиняти злочини проти статевої недоторканності щодо великої кількості дітей, навіть не вступаючи з ними у прямиий контакт, отримувати інформацію особистого та біографічного характеру зі сторінок соціальних мереж, використовувати у своїх цілях. Також доступний інтернет-простір та численність навчальних програм зі створення та розповсюдження фото- та відеоматеріалів виключає доступ до таких матеріалів сторонніх осіб, дозволяючи спрямовувати їх до обмеженого зацікавленого кола осіб або спільнот. Подібні злочинні спільноти виробляють і розповсюджують матеріали, що містять сексуальне насильство над дітьми, їх члени також самі часто роблять такі насильницькі дії, у тому числі за допомогою дитячого секс-туризму.

З метою протидії сексуальному насильству через мережу Інтернет необхідно батькам (особам, що їх замінюють) встановити спеціальні програми інтернет цензори, які забезпечать

дитину від підозрілих сайтів, батьківський контроль також має регулювати й час перебування дитини в мережі Інтернет. Довірчі бесіди дозволять попередити дитину про негативні аспекти інтернет-простору та про те, як мінімально ефективно їх обійти. Необхідна регулярна робота шкільних психологів, здатних виявити приховані тривоги дітей, пов'язані із сексуальним насильством щодо них. Така діагностика дозволить своєчасно надавати психологічну підтримку неповнолітнім, мінімізувавши негативні наслідки.

Правоохоронним органам слід покращити систему виявлення та припинення діяльності інтернет-спільнот та окремих осіб, які вчиняють злочини проти статевої недоторканності неповнолітніх. Це вимагає як покращення технічних можливостей, так і розширення штату співробітників, що спеціалізуються саме на таких злочинах. Особливе профілактичне значення має максимальна реалізація принципу невідворотності відповідальності. Що також залежить від виявлення та притягнення до кримінальної відповідальності та покарання всіх виявлених осіб, які вчиняють злочин у сфері зазіхання на статеву недоторканність неповнолітніх незалежно від того, чи брали вони участь безпосередньо в акті насильства, чи просто поширювали зображення такого насильства.

Список використаних джерел:

1. Чезаре Ломброзо. Злочинна людина. Новітні досягнення науки про злочинність. Київ: КНТ, 2021. 274 с.
2. Сенько В.В. / Аналіз складу кримінального правопорушення за ст. 156-1 Кримінального кодексу України / *Науково-практичний журнал «Екологічне право»*. Випуск 3–4, 2022. С. 63–66. DOI <https://doi.org/10.37687/2413-7189.2022.3-4-4.13/>
3. 'Extreme' Category A child sexual abuse online doubles in 2 years. *Eliminating Child Sexual Abuse Online – Internet Watch Foundation*. URL: <https://www.iwf.org.uk/news-media/news/extreme-category-a-child-sexual-abuse-found-online-doubles-in-two-years/> (дата звернення: 26.10.2023).
4. Brian O'Neill QC prosecutes 'Britain's worst ever paedophile'. URL: <https://www.2harecourt.com/2016/06/03/brian-oneill-qc-prosecutes-britains-worst-ever-paedophile/> (дата звернення: 26.10.2023).
5. Сенько В.В. / Актуальні питання кібергрумінгу в Україні / *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. № 2. С. 259–263.

Сластьоненко О. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник,
доцент кафедри фінансового та податкового права
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0002-7582-574X

Полухович І. І.,
здобувач вищої освіти
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету
ORCID: 0009-0003-2321-4845

ОСОБЛИВІСТЬ ВПЛИВУ ПОДАТКОВОГО КОНТРОЛЮ НА ФІНАНСОВУ БЕЗПЕКУ ДЕРЖАВИ

A FEATURE OF THE INFLUENCE OF TAX CONTROL ON THE FINANCIAL SECURITY OF THE STATE

У статті розглянуто питання, що стосуються особливостей впливу податкового контролю на фінансову безпеку держави. Запропоновано проаналізувати особливості податкового контролю і виявити шляхи покращення цього процесу для забезпечення стабільності та ефективності фінансової системи, а також його впливу на фінансову безпеку держави. Досліджено поняття та зміст основних елементів податкового контролю, його ключових засад та методів проведення. Проаналізовано основні завдання податкового контролю, розкрито особливості його впливу на фінансову систему. Наголошено на важливості податкового контролю в сучасних умовах при його проведенні щодо попередження та профілактики фінансових порушень.

В результаті дослідження визначено, що податковий контроль є складовою частиною фінансової системи держави. Тому перед податковим контролем як складовою частиною фінансової системи держави стоять завдання подолання нерівномірного розподілу податкового навантаження в економіці, підвищення ефективності системи податкових пільг, зменшення заборгованості зі сплати податків і зборів до бюджету, сприяння розробленню та запровадженню стабільного, прозорого законодавства з метою детінізації української економіки та легалізації доходів. Ці заходи сприятимуть забезпеченню фінансової безпеки держави, що має бути стратегічним напрямом у діяльності України. Сьогодні фінансова безпека є складною багаторівневою системою, яку утворюють ряд підсистем, кожна з яких має власну структуру і логіку розвитку, а податковий контроль – є складовою частиною фінансової системи держави. Тому, сьогодні надзвичайно актуальними є питання вирішення проблеми фінансової стабільності й безпеки держави, від рівня стану якої залежить реалізація національних інтересів та розвиток держави в майбутньому.

Ключові слова: фінансова безпека держави, податковий контроль, фінансова система держави, податки, збори, Податковий кодекс України, Державна податкова служба України.

The article deals with issues related to the specifics of the influence of tax control on the financial security of the state. It is proposed to analyze the peculiarities of tax control and identify ways to improve this process to ensure the stability and efficiency of the financial system, as well as its impact on the financial security of the state. The concept and content of the main elements of tax control, its key principles and methods of implementation have been studied. The main tasks of tax control are analyzed and the peculiarities of its impact on the financial system are revealed. Attention is focused on the importance of tax control in modern conditions, when it is carried out for the prevention of financial offenses.

As a result of the study, it was determined that tax control is an integral part of the financial system of the state. Therefore, tax control as an integral part of the financial system of the state faces the task of overcoming the uneven distribution of the tax burden in the economy, increasing the efficiency of the system of tax benefits, reducing arrears from paying taxes and fees to the budget, promoting the development and introduction of stable, transparent legislation with the aim of detinization of the Ukrainian economy and income legalization. These measures will contribute to ensuring the financial security of the state, which should be a strategic direction in Ukraine's activities. Today, financial security is a complex multi-level system, which is formed by a number of subsystems, each of which has its own structure and logic of development, and tax control is an integral part of the financial system of the state. Therefore, the issue of solving the problem of financial stability and security of the state is extremely relevant today, on the level of which the realization of national interests and the development of the state in the future depends.

Key words: financial security of the state, tax control, financial system of the state, taxes, fees, Tax Code of Ukraine, State Tax Service of Ukraine.

Постановка проблеми та актуальність теми. У сучасних умовах економічного розвитку держави податковий контроль стає ключовим інструментом управління фінансовою системою. Однак, незважаючи на його значення, існують ряд проблем, пов'язаних з ефективним використанням податкового контролю. Ці проблеми можуть включати: недостатню ефективність збору податків, недостатній контроль за фінансовими операціями, а також зростання податкових порушень і уникнення оподаткування. Таким чином, важливо проаналізувати особливості впливу податкового контролю на фінансову систему держави і виявити шляхи покращення цього процесу для забезпечення стабільності та ефективності фінансової системи, а також для його впливу на фінансову безпеку держави.

На сучасному етапі існування будь-якої держави неможливе без необхідного фінансового забезпечення, адекватного його правового механізму, чітко сформульованих завдань та цілей функціонування. Нині є надзвичайно актуальними питання вирішення проблеми фінансової стабільності й безпеки держави. Від цього рівня залежить реалізація національних інтересів, розвиток держави та забезпечення її безпеки [1, с. 5].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Багато досліджень зосереджуються на ефективності податкового контролю, виявляючи його вплив на збір податків та виявлення податкових порушень. Аналізуються методи та інструменти, які використовуються в різних країнах для забезпечення ефективності цього процесу. Різні автори, такі як Андрущенко В. А., Касьяненко Л. М., Криницький І. Е., Кучерявенко М. П., Савченко Л. А. досліджують вплив податкового контролю на фінансову стабільність та розвиток економіки в цілому. Зокрема є науковці, які досліджують аспекти фінансової безпеки держави: Білоус В. Т., Бригінець О. О. та інші. Науковці акцентують увагу на тому, як ефективний податковий контроль може сприяти зменшенню тіньової економіки, забезпечити стабільність бюджету та сприяти економічному зростанню і фінансовій безпеці держави. Тому, дослідження цієї тематики є важливими і актуальними.

Метою даної статті є внесення пропозицій щодо вдосконалення впливу податкового контролю на фінансову безпеку держави.

Виклад основного матеріалу. Фінансова система України має важливе значення для забезпечення національної безпеки, оскільки вона впливає на економічну, соціальну та політичну безпеку держави. Заходи щодо зміцнення безпеки фінансової системи та її контролю вимагають системного та комплексного підходу з урахуванням унікальних викликів та загроз, з якими стикається Україна на сучасному етапі свого розвитку, зокрема в умовах повномасштабного

воєнного вторгнення. Сьогодні дослідження спрямовані на розгляд ролі та значення податкового контролю у функціонуванні фінансової системи країни і вплив на фінансову безпеку держави. Важливо розглянути аспекти податкового контролю, такі як збір податків, моніторинг фінансових операцій, боротьба з податковими злочинами та уникненням податків, а також вплив цих процесів на фінансову стабільність і розвиток країни. Детальне вивчення таких аспектів може допомогти зрозуміти, як ефективний податковий контроль може сприяти збалансованому фінансовому розвитку; уникнути податкових порушень, що можуть загрожувати стабільності економіки та фінансовій безпеці держави. Податкова система України є основою фінансової стійкості країни та головним інструментом для контролю коштів державного бюджету. Ефективний податковий контроль відіграє провідну роль для забезпечення безпеки та економічного добробуту держави, тому податковий контроль має важливе значення, що робить дослідження особливо актуальним.

Поняття податкового контролю в Україні визначено в Податковому кодексі України. Відповідно до статті 61 ПКУ податковий контроль – це система заходів, вжиття яких здійснюється контролюючими органами з метою контролю правильності нарахування, повноти та своєчасності сплати податків і зборів, а також дотримання законодавства з питань регулювання обігу готівки, проведення розрахункових та касових операцій, патентування, ліцензування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи [2].

Головною метою податкового контролю в Україні є постійне наповнення дохідної частини державного бюджету, а його предметом – перевірка фінансової системи, її повноти, формування бази оподаткування діяльності суб'єктів господарювання податками та зборами і своєчасності їх перерахування до бюджету та державних цільових фондів. Основними цілями здійснення податкового контролю є забезпечення додержання податкового законодавства суб'єктами, попередження правопорушень у податковій сфері, виявлення порушень податкового законодавства та застосування заходів юридичної відповідальності. Для реалізації зазначених цілей податковий контроль виконує такі завдання: перевірка повноти та своєчасності сплати податків та зборів до бюджету та державних цільових фондів; контроль правильності визначення бази оподаткування; перевірка правомірності застосування податкових пільг за податками та зборами; контроль за своєчасністю подання до органів Державної податкової служби України податкової звітності за податками та зборами; аналіз податкових надходжень; виявлення, усунення та попередження порушень чинного законодавства [3].

Зміст податкового контролю розкривається через виконання ним функцій, зокрема:

- облікової – забезпечення обліку платників податків, предметів оподаткування, належних платежів бюджетам і цільовим державним фондам;
- профілактичної – припинення та попередження правопорушень у податковій сфері;
- інформаційної – податковий контроль слугує джерелом інформації для прийняття управлінських рішень;
- мобілізуючої – за результатами податкового контролю відповідно може збільшуватись обсяг надходжень до бюджетів та цільових державних фондів [4, с. 377].

Важливу роль відіграють контролюючі органи, якими відповідно до статті 41 Податкового Кодексу України є центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну податкову, державну митну політику, державну політику з адміністрування єдиного внеску, державну політику у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового та митного законодавства, законодавства з питань сплати єдиного внеску та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючий орган та його територіальні органи. Крім того, до підконтрольних суб'єктів належать платники податків та податкові агенти. Платники податків – це фізичні та юридичні особи (резиденти і нерезиденти України) та їх відокремлені підрозділи, на яких покладено обов'язок із сплати податків та зборів. Податковим агентом визнається особа, на яку покладається обов'язок з обчислення, утримання з доходів, що нараховуються платнику, та перерахування податків до відповідного бюджету від імені та за рахунок коштів платника податків [2].

Податковий контроль фінансової системи включає в себе ряд особливостей:

1. Податкова база: Оцінка податкових об'єктів і обсягів оподаткування у фінансовій системі.
2. Законодавство. Відповідність фінансових установ законам і правилам оподаткування.
3. Податкові зобов'язання. Визначення і облік податкових зобов'язань, включаючи податки на прибуток, ПДВ та інші.
4. Аудит: Проведення фінансових аудитів для перевірки відповідності податкового законодавства.
5. Попередній контроль: Контроль за правильністю податкового обліку перед поданням фінансової звітності.
6. Податкові перевірки: Регулярні перевірки та аудити фінансових установ з метою виявлення податкових порушень.
7. Співпраця з іншими органами: Взаємодія з іншими податковими та фінансовими органами для обміну інформацією та координації контрольних заходів.
8. Санкції: Застосування санкцій у разі виявлення податкових порушень, включаючи штрафи та інші адміністративні заходи [3].

На думку науковців, які займалися дослідженнями механізму податкового контролю, об'єктом податкового контролю є податково-правові відносини, що виникають між податковими органами та платником податків з приводу достовірності, повноти і своєчасності нарахування податків та зборів, своєчасності їх сплати, достовірності та своєчасності складання і подання податкових декларацій (звітності), а також з питань регулювання грошового обігу, проведення розрахункових та касових операцій і дотримання патентного, ліцензійного та іншого законодавства. Функціональна підпорядкованість об'єкта податкового контролю суб'єкту податкового контролю забезпечується повноваженнями, правами, обов'язками та відповідальністю, якими держава наділяє суб'єкт податкового контролю. В результаті впливу суб'єкта податкового контролю на об'єкт податкового контролю забезпечується впорядкований і сталий розвиток податкових відносин та їх охорона. Предметом податкового контролю є податково-правові відносини, що виникають між податковими органами та платником податків з приводу достовірності, повноти і своєчасності нарахування податків та зборів, своєчасності їх сплати, достовірності та своєчасності складання і подання податкових декларацій (звітності), а також з питань регулювання грошового обігу, проведення розрахункових та касових операцій і дотримання патентного, ліцензійного та іншого законодавства. Функціональна підпорядкованість об'єкта податкового контролю суб'єкту податкового контролю забезпечується повноваженнями, правами, обов'язками та відповідальністю, якими держава наділяє суб'єкт податкового контролю. В результаті впливу суб'єкта податкового контролю на об'єкт податкового контролю забезпечується впорядкований і сталий розвиток податкових відносин та їх охорона. Домінуючий вплив суб'єкта управління здійснюється за допомогою домінуючих методів і прийомів, що включають загальнонаукові та спеціальні методи. В результаті досліджень науковців виділено, що формальний контроль передбачає перевірку документів на предмет відсутності або невідповідності окремих реквізитів. Арифметичний контроль спрямований на дослідження правильності підрахунків і обчислень в облікових та звітних документах контрольованих суб'єктів. Нормативний контроль полягає у встановленні відповідності первинних і звітних документів, а також механізмів нарахування податкових платежів, відображених у них, чинному податковому законодавству. Фактичний податковий контроль передбачає використання контролюючим органом конкретних прийомів і способів, які дають змогу встановити фактичні дані про кількісні та якісні показники об'єкта оподаткування. Це означає використання конкретних прийомів і методів, які дають змогу встановити фактичні дані про кількісні та якісні

показники об'єктів оподаткування та їх відповідність даним податкового обліку. Податковий контроль здійснюється шляхом ведення обліку платників податків, інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності контролюючих органів, перевірок та звірок щодо дотримання законодавства, моніторингу контрольованих операцій та опитування посадових, уповноважених осіб та працівників платника податків [5, с. 377–378].

Податковий контроль можна віднести до владного контролю, оскільки з одного боку він здійснюється державними органами контролю, які наділені певними владними повноваженнями стосовно підконтрольних суб'єктів, а з іншого боку фінанси виступають як економічна категорія і характеризуються не тільки розподільчою, але і контрольною функціями. Тому, податковий контроль є різновидом державного фінансового контролю, але відрізняється від інших видів державного фінансового контролю тим, що регулюється специфічними нормами законодавства. Об'єктом податкового контролю виступають різні види податків, організація функціонування системи сплати податків та податкові правовідносини в цілому [6, с. 33].

Органами Державної податкової служби України використовуються різні методи податкового контролю. Зокрема:

– взаємозвірка документів – метод документального податкового контролю, який передбачає порівняння показників первинних і звітних документів суб'єктів господарювання, що виступають контрагентами або є пов'язаними особами;

– зустрічна звірка документів – це метод документального податкового контролю, який полягає у зіставленні показників первинних та звітних документів;

– розслідування – це метод податкового адміністрування, при якому інформація, що стосується діяльності платника податків, збирається у його працівників або осіб, які можуть володіти такою інформацією;

– експертна оцінка – це фактичний метод контролю, заснований на перевірці кваліфікованими експертами фактичної кількості та якості робіт, адекватності стандартів виробництва готової продукції (особливо товарів), правильності встановлення кодів продукції та кількості виробленої продукції при переробці давальницької сировини.

Інструменти, які використовують податкові органи, є різноманітними і включають податкові ставки, пільги, зниження або підвищення загального рівня оподаткування, бюджетні відрахування та фінансові санкції. Фактичні методи контролю, такі як хронометраж та перевірка, також використовуються в податковому адмініструванні [5, с. 378–380].

Адміністрування податків здійснюється шляхом ведення обліку платників податків, інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів адміністрування, проведення перевірок та звірок дотримання законів і нормативно-правових актів, моніторингу контрольованих операцій та опитування посадових, службових осіб і працівників платника податків [7].

Основними методами фактичних податкових перевірок є інвентаризації, огляди, розслідування та експертні оцінки. Інвентаризації включають огляд територій та об'єктів, що використовуються в діяльності платника податків. Площі та об'єкти, що використовуються в процесі господарської діяльності платника податків, оглядаються з метою виявлення ознак можливого заниження податкових зобов'язань. Слідчі дії проводяться, в більшості випадків, в ході досудового розслідування. Відповідно до Податкового кодексу, формами податкового контролю є: ведення обліку платників податків; інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності податкових органів; перевірки та звірки дотримання законодавства; моніторинг контрольованих операцій; опитування посадових, службових осіб та працівників платників податків [2].

В результаті проведеного дослідження можемо констатувати, що податковий контроль є складовою частиною фінансової системи держави. Враховуючи думку науковців, що фінансова безпека держави – це узагальнюючий якісний стан функціонування фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової, інвестиційної, митно-тарифної і фондової систем, умов, правил та інструментів їх регулювання, що забезпечують ефективне функціонування національної економічної системи та її захищеність від внутрішніх і зовнішніх загроз вважаємо за необхідне внести пропозиції щодо вдосконалення впливу податкового контролю на фінансову безпеку держави. У зв'язку з цим звертаємо увагу, що фінансова безпека є складною багаторівневою системою, яку утворюють ряд підсистем, кожна з яких має власну структуру і логіку розвитку, а податковий контроль – є складовою частиною фінансової системи держави. Тому перед податковим контролем як складовою частиною фінансової системи стоять завдання подолання нерівномірного розподілу податкового навантаження в економіці, підвищення ефективності системи податкових пільг, зменшення заборгованості зі сплати податків і зборів до бюджету, сприяння розробленню та запровадженню стабільного, прозорого законодавства з метою детінізації української економіки та легалізації доходів. Ці заходи сприятимуть забезпеченню фінансової безпеки держави, що має бути стратегічним напрямом у діяльності України.

Список використаних джерел:

1. Правове забезпечення фінансової безпеки України: монографія / Білоус В.Т., Бригінець О.О., Драган О.В., Касьяненко Л.М. та ін. Ірпінь : Університет ДФС України, 2020. 428 с. (Серія «Податкова та митна справа в Україні»; т. 164).
2. Податковий кодекс України: Закон України від 2 грудня 2010 року № 2755 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>. (дата звернення: 19.04.2024).
3. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо організації та проведення контролюючими органами зустрічних звірок, обміну податковою інформацією при здійсненні податкового контролю" (із змінами і доповненнями) : наказ Державної податкової служби України від 29 січня 2020 року № 47; із змін. і доп. від 27.01.2021р. URL: <https://tax.gov.ua/zakonodavstvo/podatkove-zakonodavstvo/nakazi/print-75346.html> (дата звернення: 19.04.2024).
4. Кміть В.М., Майдан Ю.А. Податковий контроль та механізми його покращення в Україні. *Придніпровська Державна Академія Будівництва та архітектури. Розділ: гроші, фінанси і кредит. Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. Випуск 6 (17) 2018. С. 548–552.
5. Демченко О.П, Сидоренко М.О. Механізм податкового контролю. *Інфраструктура ринку (електронний науково-практичний журнал). Розділ 6. Гроші та фінанси*. Випуск 35. 2019. С.375-380. URL [35 / 2019 \(market-infr.od.ua\)](https://market-infr.od.ua) дата звернення: 19.04.2024).
6. Пухальський В.В. Теоретичні аспекти податкового контролю. *«Молодий вчений» • № 1 (101) • січень, 2022 р.* С. 32–36.
7. Про затвердження Методики проведення перевірки загальних положень податкового та іншого законодавства України, контроль за дотриманням якого покладено на податкові органи: наказ ДПСУ від 09.06.2023 р. № 444 URL: <https://tax.gov.ua/zakonodavstvo/podatkove-zakonodavstvo/nakazi/78250> (дата звернення: 19.04.2024).

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.16>

Суходольська А. А.,
кандидат юридичних наук, старший викладач
Національного авіаційного університету
ORCID: 0000-0002-5794-9167

ПРАВО НА ЖИТТЯ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНЕ У СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВА РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВ БІЖЕНЦІВ

THE RIGHT TO LIFE AS A DETERMINING FACTOR IN THE HUMAN RIGHTS SYSTEM AND THE BASIS FOR REGULATING THE RIGHTS OF REFUGEES

Мінімальна апріорна система природного права, запропонована Г. Гартом, має бути заснована на врахуванні того, що право становить собою механізм регулювання поведінки індивідів у суспільстві, а тому повинне мати певний основний, мінімальний зміст, щоб забезпечити можливість виживання для суспільства та його членів. Здійснення цього права на практиці гарантує збереження не тільки самого людського роду, але і його культурний і цивілізаційний розвиток, наступність традицій від покоління до покоління, які надалі закріплюються у правових нормах, тощо. Правова автономія людини дає можливість їй скористатися своїми правами та творити своє життя відповідно до власного образу бажаного майбутнього, фактично являє собою сутність людини (систему її особистісних цінностей). У більшості сучасних демократичних країн (і в Польщі та в Україні в тому числі) життя і здоров'я людини визнаються найвищою соціальною цінністю, благом, спрямованим на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних чи соціальних потреб, умовою життя і розвитку суспільства. Політична нестабільність, порушення прав людини, війни спричиняють масові потоки біженців, які намагаються мігрувати до безпечніших країн у намаганні забезпечити недоторканність свого права на життя і безпеку. Російська війна проти України продемонструвала світові велике досягнення нинішньої цивілізації, коли увесь світ став на захист України та права Українського народу на безпеку життя, демократичні країни надали притулок та допомогу українським біженцям, у чому вирішувалися лідери, передусім Польща.

Ключові слова: права людини, право на життя, право людини на безпеку, права біженців, російська війна проти України.

The minimum a priori system of natural law proposed by H. Hart should be based on the fact that law is a mechanism for regulating the behavior of individuals in society, and therefore should have a certain basic, minimal content to ensure the possibility of survival for society and its members. The implementation of this right in practice guarantees the preservation of not only the human race itself, but also its cultural and civilizational development, the continuity of traditions from generation to generation, which are further enshrined in legal norms, etc. The legal autonomy of a person gives him the opportunity to use his rights and create his life according to his own image of the desired future, in fact it represents the essence of a person (system of his personal values). In most modern democratic countries (including Poland and Ukraine), human life and health are recognized as the highest social value, a good aimed at satisfying physical (biological), spiritual, moral, cultural or social needs, a condition for life and development society. Political instability, violations of human rights, wars cause massive flows of refugees who try to migrate to safer countries in an effort to ensure the inviolability of their right to life and security. The Russian war against Ukraine demonstrated to the world a great achievement of the current civilization, when the whole world came to the defense of Ukraine and the Ukrainian people's right to security of life, democratic countries provided asylum and assistance to Ukrainian refugees, in which leaders stood out, primarily Poland.

Key words: human rights, right to life, human right to security, refugee rights, Russian war against Ukraine.

Право на життя, як відомо, є одним із фундаментальних людських прав, умовою для реалізації всіх інших прав: без нього важко собі уявити здійснення права на освіту, працю, відпочинок тощо. Людське життя є абсолютним благом для кожної людини та універсальним благом для всього людського роду; воно є необхідною умовою його виживання та продовження, відтворення та прогресивного розвитку, розквіту продуктивних сил і виробничих відносин, примно-

ження культурних та духовних цінностей усього людства. Утім, права на життя і здоров'я для людини – це не подарунок від держави, ці права належать людині від природи, даровані Всевишнім як стартовий капітал для життєдіяльності, вважаються у науці та політико-правовій практиці невідчужуваними і непорушними [1–3].

У європейській філософії права ще за античних часів замість гасла «людина людині вовк» (*homo homini lupus est*) була сформульована

принципово нова максима – «життя людини священне» (*homo homini res sacra*) [4]. Значно пізніше відомий американський учений-правник Г. Гарт вдався до виведення найменшо го спільного знаменника, тієї ключової соціальної цінності, яка була би спільною для всіх людей, і дійшов висновку, що нею є життя і виживання людини. Він збудував мінімальну апіорну систему природного права, яка має бути заснована на таких засадах: оскільки право становить собою механізм регулювання поведінки індивідів у суспільстві, воно повинне мати певний основний, мінімальний зміст, щоб сприяти мінімальній задачі виживання; отже, для існування суспільства потрібно забезпечити можливість виживання для його членів [5].

Відтак, людина прагне до таких умов життя, які здатні забезпечити їй збереження цього права, його реалізацію в різних життєвих ситуаціях, підтримання належного рівня здоров'я, продовження свого життя і його відтворення в наступних поколіннях тощо. Це право (а точніше його здійснення на практиці) гарантує збереження самого людського роду, його культурний і цивілізаційний розвиток, наступність традицій від покоління до покоління тощо. Автономія людини дає можливість творити їй своє життя відповідно до власного образу бажаного майбутнього, фактично являє собою сутність людини (систему її особистісних цінностей) [2].

У більшості сучасних демократичних країн (і в Польщі та в Україні в тому числі) життя і здоров'я людини визнаються найвищою соціальною цінністю – благом, спрямованим на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних чи соціальних потреб [6].

В усі часи людське життя і здоров'я розглядалися не лише як тісно пов'язані між собою особисті немайнові блага людини, але і як одна з найвищих цінностей суспільства, що становлять основу економічного і духовного розвитку держави [7]. Природно, що, з огляду на статус найвищої соціальної цінності, життя і здоров'я людини підлягають особливому захистові з боку держави, її органів та посадових осіб. Отже, основний загальносоціальний «тягар» із забезпечення захисту й реалізації права людини на життя і здоров'я, як і інших фундаментальних людських прав, у сучасному світі бере на себе держава.

Інші права і свободи людини і громадянина пов'язані із правом на життя і здоров'я, зумовлюються ним, втрачають сенс при втраті цього права або його порушеннях у результаті соціальних, екологічних чи інших явищ або з боку різних суб'єктів – фізичних і юридичних осіб, стихійних лих, екологічних чи техногенних катастроф тощо.

Наприклад, право на вибір місця проживання, право на свободу переміщення, яке є однією із фундаментальних основ Європейського Союзу,

може зазнавати обмежень в силу епідемії на зразок COVID-19, політики держав щодо мігрантів, як це було у Західній Європі у 2019–2020 роках. Нестабільність, порушення прав людини, між-етнічні або громадські конфлікти, що існують у низці країн та регіонів, спричиняють масові потоки біженців, які намагаються мігрувати до безпечніших країн [8].

Тобто політичні фактори, тенденції та події залишаються вагомими чинниками інтенсифікації міграції і провокують порушення прав людини і громадянина. Але чи не найбільшу загрозу у цій царині несе порушення права на життя і здоров'я людині з боку іншої держави, коли остання вдається до силового (насильницького) способу вирішення зовнішньополітичних конфліктів, зокрема у вигляді збройного конфлікту [9], однією з найнебезпечніших, найкривавіших та людиноненависницьких форм якого є війна.

Слід визнати, що, незалежно від свого характеру (загарбницькі, національно-визвольні, громадянські та ін. війни) та типу (справедливі і несправедливі, агресивні та оборонні війни, збройні дії сепаратистів усередині країни або дії урядових військ із захисту конституційного ладу), війни та інші збройні конфлікти як такі ставлять під загрозу реалізацію більшості прав і свобод людини, в тому числі її найважливіше природне право – право на життя. Саме умови війни призводять до повсюдного та масового порушення людського права на життя і здоров'я, попри застереження сучасного міжнародного гуманітарного права, в якому розроблена система норм конвенційного характеру, відомих під назвою «законів та звичаїв війни» [10]. Проте їх дотримання досі є радше винятком, аніж правилом, про що красномовно свідчать численні приклади сучасних збройних конфліктів (колишня Югославія, Руанда, Ірак, Афганістан, Сирія, Україна). Отже, поняття «біженці» можна вважати неодмінною складовою будь-якої війни, воєнного конфлікту або соціально-політичних потрясінь у державі [11].

Зокрема, одним з таких порушень людських прав у ході війни є масове ураження цивільного населення, яке не бере безпосередню участь у бойових діях. Знищення ж цивільного населення нерідко супроводжується руйнуванням об'єктів цивільної інфраструктури, знищенням запасів продовольства, внаслідок чого проживання людей у відповідних населених пунктах стає дедалі проблематичнішим, а часом – унаслідок постійних обстрілів, бомбардувань, свідомого знищення об'єктів критичної інфраструктури – просто неможливим.

Щонайчастіше саме воєнні конфлікти є головними призвідцями того, що люди, захищаючи свої невід'ємні та природні права на життя і здоров'я, мусять скористатися й іншим своїм правом – правом на вільне пересування, зокрема

на залишення кордонів своєї держави та пошуку притулку (захисту) на території інших країн. Для багатьох людей, відтак, в умовах війни (збройного конфлікту) реалізація їхнього права на вільне пересування, зокрема за межі держави, є чи не єдиною формою захисту права на життя і здоров'я.

Якщо говорити про ситуацію з правами і свободами людини і громадянина в Україні, обумовлену російською війною проти України у 2014–2022 роках, треба відзначити, що необхідним елементом реалізації прав біженців є першопочаткова реалізація особою свого права на вільне пересування, що означає таке особисте немайнове право фізичної особи, яке забезпечує їй можливість вільного на власний розсуд і у будь-якому напрямку та будь-який спосіб, та час (крім обмежень, які встановлюються законом) пересування по території України, та вільного виїзду за її межі та безперешкодного повернення до України. Це право складається з двох правомочностей: благоволенням свободою пересування («фізична особа визнається носієм відповідного блага) та благовикористання свободи пересування (фізична особа може вільно, на власний розсуд, задля досягнення своєї мети та задоволення власних інтересів вільно пересуватись як по території України, так і за її межами чи іншим чином використовувати надану їй свободу)» [6].

На превеликий жаль, вся світова історія густо рясніє прикладами більш чи менш масового відтоку населення за межі власних держав у пошуках більш безпечного та захищеного проживання. З плином часу проблема біженців не зникає, як не зникають з порядку денного світового співтовариства збройні конфлікти, а, навпаки, дедалі загострюється, набирає нових форм, обрисів і масштабів. Останні значно зросли з початку XXI ст. під впливом глобалізації. Тож проблема біженців ускладнюється, посилюється його вплив на різні сфери економічного, соціального, політичного і духовного життя людства і кожного конкретного суспільства, внутрішньої і зовнішньої політики багатьох країн незалежно від того, чи є вони приймаючою стороною або слугують джерелом біженців. Задля вирішення проблем біженців щоразу більше акумулюється коштів та засобів державного впливу.

Одним з останніх надзвичайно актуальних та красномовних прикладів є неоголошену російська війна проти України, особливо широкомасштабна агресія з 24 лютого 2022 року, що підтвердило пророчий прогноз видатного американського політичного діяча і мислителя (поляка за походженням) Збігнева Бжезінського: «Без України Росія перестеє бути євразійською імперією» [12]. Саме прагнення відтворити цю імперію, врешті, зумовило російську агресію та призвело до катастрофічних наслідків для України, наслідків, що мають не лише соціаль-

ний, економічний, політичний, але й демографічний характер.

У результаті збройної агресії з боку Росії значна частина населення України перетворилася або на внутрішньо переміщених осіб (ВПО), шукаючи безпечніші місця на території України (це 7,1 млн на початок квітня 2022 р.), або на біженців за кордоном. За підрахунками Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, на 23 квітня 2022 р. з України виїхали понад 5,1 млн осіб, зокрема близько 2,9 млн – до Польщі, 774 тис. – до Румунії, 490 тис. – до Угорщини, 443 тис. – до Молдови, 354 тис. – до Словаччини. Як свідчать опитування, вибір біженцями країни обумовлений передусім наявністю в ній родичів або знайомих (48 %), а також близькістю до Батьківщини [14].

Зазначимо, що породжені російською війною проти України проблеми прав людини і громадянина та спричинений війною масовий потік біженців став предметом правового врегулювання як на рівні міжнародного і європейського права, так і на рівні національного законодавства України, Польщі, Словачки, Балтійських країн, Чехії та інших держав.

Так, відповідно до рішення Ради ЄС від 4 березня 2022 р. активовано Директиву 2001/55/ЄС [15] щодо надання тимчасового притулку (її ухвалили 2001 р. в умовах численних вимушених переміщень населення в результаті воєнного конфлікту в Боснії та в Косові). Директива регулює негайне забезпечення захисту громадян третіх країн, змушених масово рятуватися на території ЄС від війни або порушень прав людини, оскільки в умовах раптового прибуття багатьох біженців здійснити стандартну процедуру надання притулку, яка передбачає індивідуальний розгляд заяв, україн проблематично. Колективний захист переміщених осіб дає змогу без зволікань допомогти великій кількості людей в умовах надзвичайної ситуації, а також знизити тиск на систему органів надання притулку. Тимчасовий захист надають на рік із можливістю продовжити його до трьох років залежно від ситуації в Україні; він забезпечує право на перебування, працевлаштування, медичну та соціальну допомогу, освіту для дітей.

Найбільша кількість українців (понад 3,5 млн на останню декаду травня 2022 р.) опинилася в Польщі, яка фактично стала для них головним прихистком – основною країною Європейського Союзу, що взяла на себе «левоу частку» турботи про захист і забезпечення прав громадян України в умовах війни, що триває. Від початку конфлікту Польща стала важливим хабом для надання Україні міжнародної підтримки, включаючи гуманітарну, матеріальну та військову допомогу [16]. Безсумнівно, близькість кордонів, етнокультурна і мовна спорідненість польського та українського народів чимало прислужилися тому, що феномен українських біженців набув сво-

ерідного забарвлення саме в контексті україно-польських відносин.

Добре відомо, що останні ніколи не були простими й безхмарними: в далекому минулому часом між нашими народами точилися війни, мали місце гострі ідейні суперечки та тривалі політичні конфлікти на релігійній й етнічній основі тощо. Чимало сторінок спільної українсько-польської історії затьмарюють періоди непорозуміння, протистоянь, взаємного поборювання. Проте це історія. Враховувати її уроки, без сумніву, потрібно, але керуватися ними, вибудовуючи спільне майбуття

на засадах миру, співробітництва, толерантності та взаєморозуміння, навряд чи можна.

Не випадає заперечувати, що наші країни доклали багато зусиль останніми роками, аби позбутися обтяжливих стереотипів минулого, засвоїти уроки історії і відмовитися від діалогу одним з другим з позиції сили. Так, нині Польща є чи не найбільш послідовним прихильником і захисником євроінтеграційних прагнень України [13], послідовна підтримка з боку Польщі здійснення процесів європейської інтеграції України набуває особливого значення.

Список використаних джерел:

1. Kostytsky Wasyl. Podzial władzy w kontekście teologiczno-sociologicznego rozumienia prawa (eseje z sociologii prawa) / W. Kostytsky. Warszawa: Wydawca: Trybunał Konstytucyjny, 2023. 196 s.
2. Гришук О.В. Філософія конституційних цінностей : монографія. Київ : «Компанія ВАІТЕ». 2019. С. 18.
3. Костицький В. В. Теолого-соціологічна теорія права / В. В. Костицький // Соціологічні та філософські проблеми права очима молодих науковців та практиків: матеріали Всеукраїнської правової науково-практичної конференції. Тези доповідей. Випуск № 2 (Київ, 20 травня 2011р.) [гол. ред. колегії д.ю.н. Костицький В. В.]. Київ, 2011. С. 7–11.
4. Дяченко В.І. Міжнародне гуманітарне право : філософсько-правова доктрина регулювання збройних конфліктів. Ч. I : Історія становлення / В.І. Дяченко, М.В. Цюрупа, П.В. Шумський. Київ : Сфера, 1999. С. 16.
5. Hart H.L.A. The Concept of Law. Oxford : Oxford Clarendon Press, 1961. P. 152, 153.
6. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / відп. ред. Я.М. Шевченко. Київ : КНТ, 2007. С. 273.
7. Особисті немайнові права особи : навч. посібник / за ред. А.О. Дутко. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 109.
8. Касьянова М.М. Міграція громадян України до Білорусі, Молдови та Росії в умовах постбіполярної трансформації міжнародної системи : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» (052 – Політологія). Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ; Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, Чернівці. 2018. С. 177.
9. Сенаторова О.В. Права людини і збройні конфлікти : навч. посібник. Київ : Вид-во «ФОРМ» Голембовська О.О., 2018. С. 138–139.
10. Базов В.П. Порушення законів та звичаїв війни. Велика українська юридична енциклопедія. У 20-ти томах. Том 17 : Кримінальне право. Київ : Право; Національна академія правових наук України, 2017. С. 239–240.
11. Лавер О.Г. Біженці, вимушені переселенці та нелегальні мігранти ХХ – початку ХХІ століть як глобальна проблема людства. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. 2014. Вип. 2. С. 92.
12. Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / пер. з англ. О. Фешовець. Львів; Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. С. 46.
13. Моцик О.Ф. Інституційні чинники модернізації українсько-польських відносин у гуманітарній сфері в умовах процесів євроінтеграції : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Східно-європейський національний університет імені Лесі Українки; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2020. С.
14. Українські біженці війни за кордоном. Електронний ресурс : <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ukrayinski-bizhentsi-viynu-za-kordonom>.
15. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. *Official Journal of the European Communities*. 7.8.2001. P. L 212/12 – L 212/23.
16. Україна і Польща відкривають нову сторінку у спільній історії – дипломати. Електронний ресурс : <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3477945-ukraina-i-polsa-vidkrivaut-novu-storinku-u-spilnij-istorii-diplomati.html>.

UDC 342

DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.17

Tomasz Grzegorz Grosse

CHALLENGES FOR UKRAINE'S ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION

ВИКЛИКИ ДО ВСТУПУ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

The aim of the article is to analyse the process of Ukraine's accession to the EU from a geopolitical perspective. The acceleration of this process under the influence of Moscow's aggression against Ukraine in 2022 had a geopolitical dimension. Nevertheless, the obstacles piling up before Kyiv's accession to the EU often also have a geopolitical dimension. They mainly concern objections from Western European countries influential in the EU. The article will present these conditions in more detail, as well as geopolitical differences in the approach to Ukraine's accession on the part of Western and Central European Member States.

Key words: geopolitics, Ukraine's membership in the EU, Western Europe, Central Europe.

Метою статті є аналіз процесу вступу України до ЄС з геополітичної точки зору. Прискорення цього процесу під впливом агресії Москви проти України у 2022 році мало геополітичний вимір. Проте перешкоди, що накопичуються перед вступом Києва до ЄС, часто мають також геополітичний вимір. В основному вони стосуються заперечень з боку впливових у ЄС західноєвропейських країн. Ці умови, а також геополітичні відмінності у підходах до вступу України з боку держав-членів Західної та Центральної Європи будуть представлені в статті більш детально.

Ключові слова: геополітика, членство України в ЄС, Західна Європа, Центральна Європа.

Introduction. A few days after Moscow's aggression on the territory of sovereign Ukraine, on February 28, 2022, Kiev officially applied for membership of the European Union (EU). The Russian Federation's attack on Ukraine in 2014, renewed in February 2022, was an objective obstacle to this accession. It is difficult to include into the Community a country that is at war and part of its territory is occupied by Moscow. Vladimir Putin's attack to some extent justified the actions of many Western European countries that had been postponing Ukraine's entry into the EU for many years. Among the countries traditionally reluctant to this process were mainly France, Germany, the Netherlands and Denmark. The above-mentioned countries were afraid of the economic consequences of such accession, especially that it would "blow up" the EU budget and force generous financial transfers from cohesion policy and agricultural policy to Kiev. There were fears (e.g. in France) that Ukrainian agriculture would be too strong a competition on the internal market for Western European farmers. There were also geopolitical considerations. Western European countries did not want to irritate the Kremlin by drawing Kiev into the sphere of Western influence. Moreover, Paris and Berlin were afraid of losing influence in the European Union after its expansion to the east. Therefore, it was an intra-EU geopolitical aspect, very important for the future of European integration.

For all these reasons, before 2022, Ukraine's accession to the EU was basically rejected by most Western European elites. This attitude is quite well reflected in the famous statement of the President of the European Commission, Romano Prodi, who stated that the prospects of Ukraine's entry into

the EU are the same as those of New Zealand (Splidsboel Hansen, 2006). Shortly afterwards, in 2005, President Viktor Yushchenko was persuaded not to apply for membership in Ukraine (5 канал, 2021). This probably weakened the pro-European aspirations of the Ukrainian elites, as well as diminished Kyiv's geopolitical position vis-à-vis Moscow. It encouraged the ruling elites in the Kremlin to intensify their efforts to regain their former sphere of influence.

Moscow's firm refusal to let Ukraine join the EU as well as the North Atlantic Treaty Organization (NATO) resulted from Putin's geopolitical concerns. He did not want Ukraine – perceived as a sphere of Moscow's economic and political influence – to be included in the structures of the West. The acceleration of Kyiv's accession to the EU in 2022 also had a clear geopolitical context. It was caused by Moscow's aggression against Ukraine. The geopolitical context is also visible in relation to the concerns of some Western European countries regarding this accession. Both Paris and Berlin did not want to irritate Moscow and spoil their economic and political relations with Putin. Moscow has always been much more important for both capitals of Western Europe than Kiev and its pro-European, pro-Western and democratic aspirations. This resulted primarily from the geopolitical concept of the EU's strategic autonomy towards the US, as well as the concept of multipolarity, where, apart from Paris and Berlin, Moscow and Beijing were to be other important international poles. Both concepts were intensively promoted by French and German elites, and were also welcomed by Moscow and Chinese politicians.

The aim of the article will be to look at the process of Ukraine's accession to the EU from a geo-

political perspective. I intend to show, on the one hand, the geopolitical factors that accelerate this accession and, on the other, slow it down. In this context, the basic differences of interests will be shown between Kiev, Berlin and Paris on the one hand, and between the countries of Central Europe and Western Europe on the other. Putin's aggression against Ukraine in 2022 accelerated Kyiv's accession to the EU, but did not eliminate the structural factors that were present earlier and hindered this accession. In other words, both the acceleration and delay of the process of Ukraine obtaining EU membership are of a geopolitical nature, although, of course, these are not the only aspects and differences of interests accompanying this process.

Speeding up accession. It seemed that the war with Russia would prevent Ukraine from joining the European Union, and the war damage was an additional burden that would discourage the elites in Western Europe from supporting Kiev's accession. Nevertheless, Moscow's invasion of February 24, 2022, had such a strong geopolitical, humanitarian and media impact that it was difficult to refuse help to the fighting Ukraine, even in the declarative and symbolic dimension. Calling to accelerate the process of Ukraine's accession to the EU was also a form of support for Kiev.

Very strong pressure for that accession came from the so-called NATO's eastern flank countries. For example, on February 26, 2022, Polish President Andrzej Duda called for accelerating the process of Ukraine's admission to the EU. On February 27, 2022, Polish Prime Minister Mateusz Morawiecki and Slovenian Prime Minister Janez Janša proposed a plan for Ukraine's accelerated entry into the EU. Just a few days after Kiev's formal application to the EU, eight Central European Member States supported this application in a joint letter (Reuters, 2022). These were Bulgaria, Czech Republic, Estonia, Lithuania, Latvia, Poland, Slovakia and Slovenia. On the same day, Hungarian Foreign Minister Péter Szijjártó expressed support for Ukraine's accession. Earlier, in 2020, Poland, Lithuania and Ukraine established a tripartite political forum, the so-called Lublin Triangle, one of the main goals of which was to accelerate Ukraine's integration with the EU and NATO. It was an initiative arising from regular meetings of parliamentarians of these three countries. In addition, the United States of America strongly supported Ukraine's accession to the EU.

It is difficult not to realize that the attitude of Washington, as well as the capitals of Central Europe and the Baltic states, resulted from geopolitical, but also humanitarian and democratic reasons. It was widely recognized among the countries mentioned above that Ukrainians had the right to democracy and political independence. This is consistent with EU values as well as international law and human rights. In addition, the geopolitical context was also important. The countries most threat-

ened by Moscow's imperialism feared that Putin's aggression would not stop in Ukraine and would then be directed towards the Baltic states, Central European countries and further west. Support for Ukraine therefore meant defending its own freedom and security, as well as that of other EU Member States. This movement of solidarity was therefore of great geopolitical importance, as it concerned security and sovereignty.

At the same time, in 2022, differences in the perception of Russia and the geopolitical situation in the region became visible between the countries of Western Europe and the countries of Central Europe, including the Baltic states, Finland and Sweden. The geographical context, i.e. territorial proximity to Moscow, determined the sense of threat and the way of reacting to the war taking place in Ukraine, including support for Kiev's future membership in the EU.

Western European mistakes. It can be assumed that if Western Europe had previously had a different attitude towards Ukraine's accession to the EU and NATO, perhaps the war that started in 2014 would not have happened at all. Geopolitical omissions or even mistakes in Western Europe before 2022 are obvious and they probably influenced the drama of the events of February 2022. An example here is the decision of the German authorities to build and then expand the Nord Stream gas pipeline along the bottom of the Baltic Sea. This was a policy that allowed gas to be sent to the European Union bypassing Ukraine and Poland. This created an instrument of geoeconomic pressure on both countries and enabled the Russian attack on Kiev – in theory, without the need to interrupt gas supplies to Germany. Although events took a different course in 2022 and the Nord Stream gas pipeline was partially blown up, this did not change the fundamental vectors of Berlin's policy towards Moscow. The German elites sought to end the conflict in Ukraine as quickly as possible – of course, at the price of territorial concessions from Kiev to the aggressor, i.e. the Russian Federation.

According to German elites, admitting Ukraine to the EU and NATO would be difficult because it aroused resistance from Moscow. Moreover, Kyiv's possible accession to the EU could only be possible if the war with Moscow ended. Needless to say, that only territories actually controlled by the government in Kiev would then be admitted to the EU. This would mean that the price of accession to the EU would be for Kiev to come to terms with the loss of its eastern regions and Crimea.

The German goal was to renew geoeconomic cooperation with Moscow as quickly as possible, thus returning to the strategic situation in Europe before the war in Ukraine. This was consistent with the concepts of strategic autonomy and multipolarity preferred by a large part of the German elite. However, it is worth paying attention to the geopolitical price of implementing both of these concepts.

It was an informal division of spheres of influence in Central and Eastern Europe, according to which Central Europe was to remain in the orbit of German influence, while Eastern Europe (i.e. Belarus and Ukraine) was to fall to Moscow. The quick end of the war on conditions set mainly by the Kremlin – to a large extent, maintained these basic geopolitical conditions. It seems that they were present in the policy of "reconciliation" of Western Europe with Moscow long before the Russian aggression in 2014.

As I mentioned earlier, another mistake of Western Europe was delaying the entry of Ukraine and other Eastern European countries into the EU. Even the Russian invasion of 2022 was for some time a convenient alibi for Western Europe to delay Ukraine's accession. It was then that French President Emmanuel Macron informed the public that such accession might take several decades (BBC News, 2022). Member States asked the European Commission for an opinion on this matter, and at least some of them may have hoped that EU officials would multiply obstacles to this accession. Another pretext for delaying this membership has traditionally been plans to include first Croatia and then the Balkan states into the Union (Knaus, 2021). For example, German diplomats and the media insisted that talks on Ukraine's future membership in the EU take place only when the European perspective of the Western Balkans is settled (European press roundup, 2022).

Nevertheless, it was difficult not to take up the challenge of Ukrainian accession in the face of international pressure and violations of European values and international law by Russian troops in Ukraine. The improvement of pro-Ukrainian sentiment in Western Europe was particularly noticeable. The societies of this part of the continent increasingly supported Kiev's European aspirations. For many years, they have been clearly supported by the nations of Central Europe (with the exception of Hungary) (Finchelstein et al., 2022). Therefore, the position of the most important decision-makers in Western Europe slowly changed. This was expressed by the visit of the leaders of France, Germany and Italy to Kiev in June 2022, accompanied by the President of Romania. In this way, Western Europe succumbed to the expectations of the moment, although it did not intend to give up its vital economic and geopolitical interests. In June 2022, the European Commission presented a report in which it supported Ukraine's accession, although at the same time it indicated a number of conditions that the country's authorities must meet (Commission 2022). Shortly thereafter, all Member States agreed to grant Ukraine formal candidate status. In December 2023, the European Council agreed to start formal accession negotiations with Kiev (Camut et al., 2023).

It should be emphasized that Ukraine's membership prospects were subject to a number

of conditions. The entire process may therefore be suspended or even abandoned if, for example, in the opinion of Western European decision-makers, Ukraine's accession would be too costly. It could also be extended – when establishing the thirty-five so-called negotiation chapters – even indefinitely, as evidenced by the example of the accession talks with Turkey.

An alternative to accession? As I mentioned, French President Emmanuel Macron emphasized in May 2022 that the accession process may take several decades. At the same time, he sought to create a European Political Community that would cover European countries from the United Kingdom to Ukraine, Armenia and Azerbaijan (European Council, 2022). According to some opinions – including prominent Ukrainian politicians – this could have diluted Kyiv's accession or at least slowed down the process (Le Monde, 2023). It is worth noting that already in 2005, the Polish Minister of Foreign Affairs, Adam Rotfeld, decided in the face of similar discussions that concrete actions for Ukraine's accession were more important than talks about pan-European cooperation (Der Spiegel, 2005).

All the more so because a number of EU-Ukrainian initiatives, starting from the first summit of both parties in 1992, could both develop the prospect of Ukraine's membership and were also perceived as an alternative way of economic, regulatory and geopolitical ties between Kiev and Brussels in relation to formal accession. For example, this was the assessment of the Association Agreement between Ukraine and the EU (*The European Union–Ukraine Association Agreement*), which included an agreement on the Deep and Comprehensive Free Trade Area between both parties. The above-mentioned agreements, which entered into force on September 1, 2017, included Kiev's obligation to adopt many EU regulations and in many respects hampered the access of Ukrainian entrepreneurs and service providers to the EU internal market.

Another important experience of cooperation was the so-called Eastern Partnership with the participation of, among others, Ukraine, established on the initiative of Sweden and Poland in 2009. The partnership developed relations between the EU and the partner countries, but without even suggesting a future perspective of EU membership. On the Ukrainian side, this created a mood of disappointment towards the EU and demobilized society towards membership (Kapuśniak, 2010). According to American experts, this was a serious mistake of the European Union, which could have negative geopolitical consequences (Michta, 2015). On the other hand, the Eastern Partnership was perceived by the Russian side as a hostile encroachment on its sphere of influence and aroused growing distrust towards the EU (Mikalay, Neuman, 2023). In other words, the Eastern Partnership has neither met Ukraine's geopolitical expectations, nor has it appeased Moscow's geopolitical concerns.

A certain breakthrough was the social uprising in Ukraine called Euromaidan in 2013, when mass demonstrations against President Viktor Yanukovich took place. He refused to sign the association agreement with the EU, and thus blocked the European aspirations of a large part of society. A huge wave of public discontent led to Yanukovich's removal from power and the acceleration of the EU accession process. In 2014, an association agreement and an agreement on an in-depth free trade area were signed. In the same year, Moscow responded to Kiev's European aspirations with aggression in eastern Ukraine and annexed Crimea. In this way, it tried to prevent geoeconomic rapprochement between the West and Ukraine, and in fact it prevented the loss of the former sphere of influence in Ukraine.

The armed intervention of the Russian Federation in 2014 strengthened those forces in the west of the continent that did not want to provoke the Russian side to escalate military actions, and thus effectively froze Ukraine's accession process. Therefore, the President of the European Commission, Jean-Claude Juncker, informed all interested parties in 2016 that the perspective of Ukraine's membership in the EU and NATO would take at least 25 years (RadioFreeEurope/RadioLiberty, 2016), although even this time horizon seemed unrealistic at the time. Only the war of 2022 changed the course of events.

Geopolitical conditions for accession. In the opinion of politicians from Berlin and Paris, Ukraine's accession to the EU should not disturb the current power of the French-German tandem in this organization. That is why there were proposals put forward, among others by Chancellor Olaf Scholz, regarding changing the way of voting in the Union's intergovernmental institutions before its further enlargement to the east (von der Burchard, 2022). Other internal changes in the EU, which were to prepare the organization for Kiev's accession, could also be expected. First of all, fundamental changes were to be expected within the existing EU cohesion policy and the common agricultural policy. It was also probable that there was an attempt to negotiate special conditions from Ukraine, which would mean that it would operate under different rules in the EU's redistributive policies compared to other members of this organization. This was the case when Central European countries joined the EU in 2004-2007, which a dozen or so years later had substantially smaller financial transfers for farmers than those intended for Western Europe. It was also expected that a smaller number of votes would be granted to the Ukrainian government or a smaller presence of representatives of this country in EU institutions compared to other countries, especially the most populous ones from Western Europe. This type of change was introduced during the eastern enlargement of the Union in 2004-2007, when the Nice voting system was replaced by

the Lisbon voting system, also known as the double majority mechanism. It increased the power of France and Germany over the decision-making processes in the EU and limited the influence of the new Member States from Central Europe, in particular the largest country in this region, Poland (Cichocki, Życzkowski, 2010).

Additionally, the Commission presented a number of conditions (Commission 2022), on which it made the progress of the Ukraine's accession process dependent, including whether the status of a candidate country would be maintained (it was not final, but only conditional). The most important among them were reforms of the Ukrainian Constitutional Tribunal, introduction of changes in the judicial system, and increasing the scope of reforms aimed at systematically reducing corruption in Ukraine, especially in the field of money laundering. Moreover, the European Commission intended to weaken the Ukrainian economic elites, their influence on power, as well as their privileged position on the Ukrainian market. Oligarchs could also be serious competitors for Western corporations on the internal market in the EU. Further EU expectations concerned the introduction of changes to media law in accordance with EU regulations, which in practice could result in an increase in the role of European capital in these media, as well as in limiting the influence of the Ukrainian authorities on the media. The commission also put forward demands for increasing rights for ethnic and sexual minorities in Ukraine. All these changes led to a reduction in the influence of Ukrainian elites on their own economy, judiciary and democratic politics, and at the same time created privileged conditions for economic expansion and the development of political influence on the part of largely Western European entities.

During the war with Moscow, Ukraine continued preparations for EU membership and introduced a number of reforms, including those regarding the justice system. For example, the District Administrative Court in Kiev, which had been accused of a number of irregularities in the past, was closed down. The idea was to separate criminal cases for the Kiev region from administrative matters relating, in particular, to the functioning of the government administration located in the capital. Another change that met the expectations of the EU was the appointment of a new prosecutor to deal with anti-corruption cases. It is worth mentioning here that the European Commission should be primarily interested in institutional solutions, not personal ones, even when, as was the case with the previous anti-corruption prosecutor, a number of accusations of abuse were made. The institutional issue in this case should include provisions verifying such accusations, introducing appropriate mechanisms for controlling and disciplining prosecutors, as well as promoting regulations that prevent a person convicted by final judgments from performing a prosecutor's function.

Changes in the method of selecting judges to the Constitutional Court of Ukraine also sparked criticism among EU experts and officials (Melkozherova, 2022). It was decided that the new method of selecting them, and especially giving opinions on the candidates by the so-called advisory group, may raise doubts as to whether there is political influence on the appointment of members of the Tribunal. The primary goal was therefore to reduce the influence of democratic Ukrainian politics on the functioning of the national judiciary, and thus to actually limit Ukraine's sovereignty.

The European Commission sought to ensure the full political independence of judges, as well as their maximum independence from national authorities – elected democratically. These were actions previously also applied to some Central European Member States. They were controversial for three reasons. Firstly, because in a democratic system, although judicial power should be separated from the legislative and executive power, it should not be deprived of democratic control, as well as the influence of electoral democracy on the selection of the most important judges. We can refer here to the method of selecting Supreme Court judges in the United States of America. They are not only nominated by the incumbent president, but also should represent in their rulings the political values of the majority of voters who appointed the head of state. Political influence on judicial nominations also exists in many Western European countries (Romanowski, Poglódek, 2020). Secondly, the intervention of the European Commission in the organization of the judiciary in Member States or candidate countries was controversial. According to the European treaties, this is the exclusive competence of nation states, so it should not be influenced by EU institutions. Thirdly, the desire to make national judges apolitical, and especially their complete separation from national democracy, served to weaken the loyalty of the judicial apparatus towards their own state and voters (the so-called *demos*). At the same time, it was intended to strengthen political ties between national judges and the EU institutions, especially the EU courts. The main idea was to implement in a practical way the principle of the supremacy of EU law over national law, including that of constitutional one. This has been a long-running controversy in the European Union as a number of Member States and their Supreme or Constitutional Courts have questioned the supremacy of EU law over national constitutions and judgments of national constitutional courts.

These three contentious issues also became apparent in relation to the expectations of the European Commission regarding the change in the constitutional judiciary system in Ukraine. They announced not only much greater requirements for Ukraine than in the case of candidates from previous accessions, but also the use of this

opportunity by EU officials to increase their own competences in the EU. In addition, depriving local democracy of the ability to control the judiciary, as well as subordinating the Ukrainian judiciary more closely to the influence of EU institutions, was of great economic and political importance. It facilitated economic expansion and the extension of political influence in Ukraine by those interest groups that are most influential in the EU structures. Current practice proves that they come mainly from the largest countries in Western Europe.

Conclusions. The Muscovites' aggression in 2022 pushed Ukraine towards the West in geopolitical, economic and social dimensions. The countries of Central Europe became convinced that Moscow's imperialism was a threat not only to Ukraine itself, but also to NATO and EU countries, which is why they became involved in helping the fighting Ukrainians. In this way, a system of real security was formed in this part of Europe, which was based on Ukraine and the so-called NATO's eastern flank, including Sweden and Finland. The system is also actively co-created by other countries of the North Atlantic Alliance, mainly the USA and the United Kingdom.

The largest Western European countries distanced themselves from aid to Ukraine or delayed it and tried to minimize it. A few months after the Russian invasion, it was difficult to them to keep blocking Ukraine's accession process, therefore it was possible to decide to grant the status of a candidate country to Kiev. At the same time, this process was subject to numerous conditions, not to mention the fact that the war in this country must first end. Membership may also continue to be delayed or even abandoned – as was the case with the accession negotiations with Turkey. Even at the end of 2023, when Member States were negotiating formal consent to start accession negotiations with Ukraine, diplomats pointed to the reluctance to this process on the part of political leaders from Berlin and Paris. "*Despite its new rhetoric, France doesn't really want Ukraine in the EU and Germany is playing a cynical game*" (...). "*They [Germany] want to force changes in the EU treaty in the name of enlargement, such as more qualified-majority voting. The changes will give Berlin more power, but the Germans don't really believe Ukraine will join*" (Rettman, 2023).

Meanwhile, Ukraine's accession to the EU has great geopolitical significance. It can stabilize Central and Eastern Europe and thus enable its dynamic development. Therefore, it can bring a number of benefits to both Ukrainians and other inhabitants of Central and Eastern Europe. Accession, however, should not be based on asymmetric rules, i.e., above all, favourable to Western Europe and while maintaining power in the Union by the Franco-German tandem. On the contrary, the enlargement of the Union should be used to balance this organization between both parts of Europe, i.e. between the western and eastern sides of the EU.

The impulse for such a change is the emerging system of real security in the region, which is already increasing the geopolitical importance of Central and Eastern Europe (Michta, 2022; Grosse, 5.04.2022). The system is also relatively durable. It will function as long as Moscow's imperial ambitions remain a challenge to security on the Old Continent. Deepening cooperation in the discussed region on many other levels can only further strengthen this part of Europe geopolitically, and thus serve to balance the relations between the western and eastern sides of the EU.

An opportunity for cooperation in Central and Eastern Europe may be the post-war reconstruction of Ukraine, which should primarily involve the countries of NATO's eastern flank. Another opportunity to deepen cooperation in the region could be institutional cooperation between Kiev and Warsaw, organized following the example of Germany and France after World War II. It should be based on an international treaty and create a framework for permanent cooperation between government and parliamentary institutions, as well as in many

public policies, starting with foreign and European ones. It would also be necessary to strengthen the cooperation of the Lublin Triangle (i.e. between Poland, Lithuania and Ukraine), and in the future, expand this format to include a free Belarus.

Only deeper regional cooperation will strengthen Central and Eastern Europe in its relations with Western Europe. In this way, Ukraine's position in accession negotiations with Western Europe may also increase. This process could then be more beneficial for Kiev and less asymmetric in relation to the interests of the largest Western European countries. Kyiv's EU aspirations, supported by Central Europe, may counteract the temptation of influential capitals in the western part of the continent to slow down this process. In this way, the accession process can become fairer for all parties and, at the same time, pave the way to a more internally balanced Union. Thanks to this, the European Union can become a healthier and more resilient organization, and thus more resistant to crises and ready to compete with other powers on a global scale (Grosse, 2022).

Bibliography

1. Camut Nicolas, Moens Barbara, Barigazzi Jacopo, Hernández-Morales Aitor, EU leaders approve Ukraine accession talks, bypassing Orbán, Politico, December 14, 2023, <https://www.politico.eu/article/european-leaders-approve-opening-of-accession-talks-for-ukraine/> [27.12.2023].
2. Cichocki Marek A., Życzkowski Karol (eds.), Institutional Design and Voting Power in the European Union, Ashgate, Abingdon 2010.
3. Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union, COM(2022) 407 final, Brussels, 17.6.2022, <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-06/Ukraine%20Opinion%20and%20Annex.pdf> [27.09.2023].
4. EU enlargement: first Ukraine or the Western Balkans? European press roundup, 13 June 2022, <https://www.eurotopics.net/en/283044/eu-enlargement-first-ukraine-or-the-western-balkans> [27.09.2023].
5. Finchelstein Gilles, Clavaud Amandine, Peltier Jérémie, Les peuples européens derrière l'Ukraine. La guerre en Ukraine vue de France, d'Allemagne, de Pologne et d'Italie, Fondation Jean-Jaurès, 03 – 2022, Paris.
6. Gorzka lekcja, wywiad z ministrem Adamem Danielem Rotfeldem dla „Der Spiegel” [A bitter lesson, interview with Minister Adam Daniel Rotfeld for "Der Spiegel"] 2005, nr 9, www.msz.gov.pl/files/file_library/29/wywiad_spiegel_gorzka_lekcja_11472.html [27.09.2023].
7. Grosse Tomasz Grzegorz, Consequences of the war in Ukraine – the EU perspective, Strategy & Future, 5.04.2022, <https://strategyandfuture.org/en/consequences-of-the-war-in-ukraine-the-eu-perspective/> [27.09.2023].
8. Grosse Tomasz Grzegorz, Unia Europejska – krucha czy wzmocniona [The European Union – fragile or strengthened]? Społeczeństwo. Studia, prace badawcze i dokumenty z zakresu nauki społecznej Kościoła, Numer 3 (159), Rok XXXII, 2022, pp. 11–22.
9. Juncker Says Ukraine Not Likely To Join EU, NATO For 20–25 Years, RadioFreeEurope/RadioLiberty, 4 March 2016, <https://www.rferl.org/a/juncker-says-ukraine-not-likely-join-eu-nato-for-20-25-years/27588682.html> [27.09.2023].
10. Kapuśniak Tomasz, Wymiar Wschodni Europejskiej Polityki Sąsiedztwa Unii Europejskiej. Inkluzja bez członkostwa? / The eastern dimension of the European Union's Neighbourhood Policy. Inclusion without membership?, "Zeszyty natolińskie", 2010, no. 42, Centrum Europejskie Natolin, Warszawa.
11. Knaus Gerald, Action Plan for the Western Balkans and EU Neighborhood, DGAP Report, September 20, 2021, <https://dgap.org/en/research/publications/action-plan-western-balkans-and-eu-neighborhood> [27.09.2023].
12. Meeting of the European Political Community, European Council, 6 October 2022, <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/international-summit/2022/10/06/> [27.09.2023].
13. Melkozerova Veronika, Ukraine takes two steps forward, one step back in anti-corruption fight, Politico, December 26, 2022, <https://www.politico.eu/article/ukraine-takes-two-steps-forward-one-step-back-in-anti-corruption-fight-constitutional-court-reform/> [27.09.2023].
14. Michta Andrew A., After the Summit, The American Interest, 25 May 2015, <http://www.the-american-interest.com/2015/05/25/after-the-summit/> [27.09.2023].
15. Michta Andrew A., Ukraine: A battle over the future of Europe, Politico, December 26, 2022, <https://www.politico.eu/article/ukraine-battle-over-future-europe/> [27.09.2023].

16. Mikalay Mila, Neuman Marek, Framing the Eastern Partnership in the European Union's and Russia's institutional discourse, *Journal of Contemporary European Studies*, 2023, 31:3, 782–796, DOI: 10.1080/14782804.2022.2043256.
17. Presidents of 8 EU states call for immediate talks on Ukrainian membership, Reuters, February 28, 2022, <https://www.reuters.com/world/europe/presidents-8-eu-states-call-immediate-talks-ukrainian-membership-2022-02-28/> [27.09.2023].
18. Rettman Andrew, Russian mercenaries and diamonds in new EU sanctions, EUobserver, 16.11.2023, <https://euobserver.com/world/157706> [27.12.2023].
19. Ricard Philippe, Ukraine wary of Macron's 'European political community' project, *Le Monde*, January 20, 2023, https://www.lemonde.fr/en/international/article/2022/05/13/ukraine-wary-of-the-european-political-community-project_5983395_4.html [27.09.2023].
20. Romanowski Marcin, Poglódek Andrzej, Tryb powoływania sędziów i rola rad sądownictwa w wybranych państwach europejskich [The procedure for appointing judges and the role of judicial councils in selected European countries], Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2020.
21. Splidsboel Hansen Flemming, The EU and Ukraine: Rhetorical Entrapment?, *European Security*, 2006, 15:2, pp. 115–135, DOI: 10.1080/09662830600903561.
22. Ukraine bid to join EU will take decades says Macron, BBC News, 10 May 2022, <https://www.bbc.com/news/world-europe-61383632> [27.09.2023].
23. von der Burchard Hans, Germany's Scholz says EU must reform before it can admit Ukraine, Politico, June 22, 2022, <https://www.politico.eu/article/germany-scholz-say-eu-reform-admit-ukraine/> [27.09.2023].
24. Клімкін озвучив умови, за яких Україна може стати членом НАТО до 2030 року, 5 канал, 11.02.2021, <https://www.5.ua/polityka/klimkin-ozvuchyv-umovy-za-iakykh-ukraina-mozhe-staty-chlenom-nato-do-2030-roku-236642.html> [27.09.2023].

Ткаченко В. В.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри адміністративного та інформаційного права

Сумського національного аграрного університету

ORCID: 0000-0001-5432-4981

ДЖЕРЕЛА КОЛІЗІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКОВИХ ВІДНОСИН

THE CONFLICT REGULATION SOURCES OF INHERITANCE RELATIONS

Стаття присвячена дослідженню питань, що пов'язані із колізійним регулюванням спадкових правовідносин ускладнених іноземним елементом. Автором узагальнено підходи, що існують в юридичній літературі, щодо системи джерел колізійного регулювання спадкових відносин.

В ході дослідження було відзначено, що різноманітність умов виникнення спадкових у різних правових системах не дозволяє використовувати єдиний підхід, потрібно звертати увагу на суб'єктний склад цих відносин та їх належність до певної країни, історичні, культурні та інші передумови розвитку. Акцентовано на увагу на важливості процесів уніфікації та гармонізації норм в сфері міжнародного спадкування, оскільки необхідність приведення в передбачувану форму розрізаних і різноманітних норм права іноземних держав щодо спадкових прав громадян, дозволить забезпечити відповідну справедливість у такого роду суспільних відносинах, де кожна держава прагне забезпечити більш слабку сторону від дискримінаційного (несправедливого) ставлення.

Автор прийшов до висновків про те, що правове регулювання спадкування в міжнародному приватному праві відбувається як за допомогою міжнародних договорів, так і за допомогою внутрішнього законодавства. Проведений аналіз підходів до колізійного регулювання спадкових відносин, дозволяє зробити наступні висновки. Розвиток активних транснаціональних відносин зумовлює необхідність реформування національних правових систем, в тому числі найефективнішими шляхами зближення окремих правових систем, уніфікації та гармонізації. Цілі таких процесів можуть різнитися залежно від того, що держава може зробити для своїх громадян, починаючи від забезпечення правового регулювання приватних інтересів, спадкування різних видів майна і закінчуючи прагненням законодавця допомогти найбільш вразливим категоріям. Спільне регулювання у сфері колізійного права є бажаним і необхідним, у тому числі і з врахуванням євроінтеграційних прагнень України.

Ключові слова: міжнародне спадкування, колізійне регулювання, джерела правового регулювання, уніфікація, гармонізація.

The article is devoted to the study of issues related to conflict regulation of inheritance legal relations complicated by a foreign element. The author summarizes the approaches that exist in the legal literature regarding the system of conflict regulation sources of inheritance relations.

In the study, it was noted that the diversity of the conditions for the occurrence of inheritance in different legal systems does not allow the use of a single approach, it is necessary to pay attention to the subject composition of these relations and their belonging to a certain country, historical, cultural and other prerequisites of development. Emphasis is placed on the importance of processes of unification and harmonization of norms in the field of international inheritance, since the need to bring into a predictable form the scattered and diverse norms of the law of foreign states regarding the inheritance rights of citizens will allow to ensure appropriate justice in this kind of social relations, where each state seeks to ensure a weaker away from discriminatory (unfair) treatment.

The author came to the conclusion that the legal regulation of inheritance in international private law occurs both with the help of international treaties and with the help of domestic legislation. The analysis of approaches to conflict regulation of inheritance relations allows us to draw the following conclusions. The development of active transnational relations necessitates the reformation of national legal systems, including the most effective ways of convergence of separate legal systems, unification and harmonization. The goals of such processes may vary depending on what the state can do for its citizens, ranging from ensuring legal regulation of private interests, inheritance of various types of property, and ending with the legislator's desire to help the most vulnerable categories. Joint regulation in the field of conflict of laws is desirable and necessary, including taking into account Ukraine's European integration aspirations.

Key words: international inheritance, conflict of laws regulation, sources of legal regulation, unification, harmonization.

Вступ. Спадкові відносини є доволі багатогранним суспільним явищем, правове регулювання яких різниться залежно від країни похо-

дження їх учасників, звичаїв, законів та інших джерел. Існують різні підходи у регулюванні спадкування ускладненого іноземним елемен-

том, що обумовлюються вище наведеними причинами, тому сфера так званого міжнародного спадкування є доволі складною. Незважаючи на те, що ці питання широко досліджуються та є предметом практичних дискусій, однак вони все ще потребують подальших досліджень, особливо щодо визначення системи джерел регулювання спадкових відносин ускладнених іноземним елементом. Важливо, щоб законодавча база залишалася актуальною і як така відображала різні форми та способи спадкування. Система джерел колізійного регулювання спадкування відіграє дуже важливе значення, оскільки не можливо залишити поза увагою те, що незалежно від походження, країни в якій проживають, громадянами якої держави вони є, фізичні особи можуть бути суб'єктами спадкових відносин. На практиці при оформленні спадщини може виникати низка правових питань, серед яких важливе місце відводиться визначенню системи джерел правового регулювання спадкових відносин.

Метою нашого дослідження є узагальнення підходів, що існують в юридичній літературі, щодо системи джерел колізійного регулювання спадкових відносин.

Виклад основного матеріалу. Колізія у міжнародному спадкуванні постає у вигляді протиріччя між системами права в цілому і нормами права, зокрема, що стосуються міжнародного спадкування у різних країнах через їх здатність до взаємодії. Тому, колізію в міжнародному спадкуванні слід визначити як таку правову ситуацію, в якій відносини по спадкуванню пов'язані з двома або більше національними системами права, що шляхом взаємодії здатні їх регулювати [1, с. 175].

Колізійні норми в системі джерел правового регулювання спадкування в міжнародному праві відіграють дуже важливе значення. Це зумовлено тим, що будь-яка фізична особа незалежно від різних чинників рано чи пізно стає суб'єктом спадкових відносин. У будь-якому разі після смерті громадянина України за кордоном або якщо його майно чи майнові права знаходяться за межами України, виникає низка правових проблем, серед яких важливе місце відводиться питанням правового регулювання спадкових відносин. На думку Ю. Корнєєва та І. Коваль, хоча українське міжнародно-правове законодавство і регулює певні спадкові відносини, однак тих норм, що зараз є у наявності, не достатньо для повного і всебічного врегулювання усіх питань, що можуть виникнути у спадкових правовідносинах з іноземним елементом [2, с. 310–311].

Серед науковців існують деякі розбіжності щодо застосування колізійних критеріїв у спадкуванні ускладненому іноземним елементом. Одні віддають перевагу єдину (універсальному), інші зауважують на перевагах диференційованого підходу.

Так, Ланцева К. зазначає, що застосування єдиного колізійного критерію базується на римській концепції розуміння спадкування як універсальної правонаступності (коли до спадкоємця переходить усе спадкове майно у цілому, зокрема обтяжене боргами), яка пояснювалась тим, що померлий і його спадкоємець є в певному сенсі однією особою, чи тим, що спадкоємцем продовжується особа померлого. Принцип використання єдиного права до процесу спадкування розповсюджений по всьому світі. Більшість країн, як наприклад, Республіка Куба та Кодекс Бустаманте, зробили у своєму законодавстві вибір на одному праві, що найчастіше базується на особистому законі спадкодавця [3, с. 226–227].

Тоді як Хороша Т. зауважує, що спадкування з іноземним елементом не регулюється єдиними універсальними формулами, а, навпаки, вкрай диференційоване і нерідко визначається політичними мотивами. найбільш поширеними критеріями колізійних прив'язок у сфері спадкування є: закон громадянства спадкодавця; закон останнього місця проживання; закон звичайного (основного) місця перебування; закон місця знаходження майна; закон національного режиму. Регулювання спадкування нормами національного матеріального права забезпечується багатьма історично сформованими правовими інститутами, які від країни до країни відрізняються ступенем детальності регулювання, конкретним складом інститутів і деякими іншими параметрами. таким чином, норми спадкового права України досить демократично та детально регулюють питання, що стосуються спадкування іноземними громадянами майна на території України [4, с. 237].

Не можемо не погодитись із останньою думкою, оскільки різноманітність умов виникнення спадкових у різних правових системах не дозволяє використовувати єдиний підхід, потрібно звертати увагу на суб'єктний склад цих відносин та їх належність до певної країни, історичні, культурні та інші передумови розвитку.

Серед джерел колізійного регулювання спадкових відносин в країні, ми можемо виділити Розділ X «Колізійні норми щодо спадкування» закону України «Про міжнародне приватне право», низку двосторонніх та багатосторонніх договорів про правову допомогу, стороною яких є Україні та міжнародні акти у сфері спадкування.

Михайлів М. також, аналізуючи проблем колізійного регулювання спадкових відносин у міжнародному приватному праві України, приходить до висновків, що колізійне регулювання міжнародних спадкових відносин здійснюється як за допомогою норм закону «Про міжнародне приватне право», так і за допомогою норм двосторонніх чи багатосторонніх міжнародних договорів, проте у разі розбіжностей перевагу

у застосуванні будуть мати норми міжнародного договору; у зв'язку з різними підходами до колізійного регулювання спадкових відносин у міжнародних договорах доцільним видається проведення регіональної або універсальної уніфікації у сфері спадкування [5, с. 143–144].

Уніфікація в сфері міжнародного спадкування, на нашу думку, є виправданою неминучістю, оскільки необхідність приведення в передбачувану форму розрізаних і різноманітних норм права іноземних держав щодо спадкових прав громадян, дозволить забезпечити відповідну справедливість у такого роду суспільних відносинах, де кожна держава прагне убезпечити більш слабку сторону від дискримінаційного (несправедливого) ставлення.

На сьогодні найбільш вдалою для України вважається уніфікація колізійних норм у сфері спадкування проведена на двосторонньому рівні, шляхом прийняття двосторонніх міжнародних договорів у сфері надання правової допомоги з цивільних правовідносин. Проте поза увагою двосторонніх міжнародних договорів про правову допомогу з цивільних правовідносин залишається правове регулювання значної кількості питань, зокрема, колізійне регулювання: можливості складати ті чи інші види заповітів; визначення допустимих умов заповіту; меж розпорядження спадковим майном тощо. Таким чином, незважаючи на наявність незначної кількості міжнародних договорів, потреба в уніфікації як матеріальних, так і колізійних норм у сфері міжнародного спадкування залишається [6, с. 135].

Цінність таких договорів пояснюється декількома причинами:

– вони регламентують один із базових принципів регулювання спадкових правовідносин – принцип зрівнювання в правах;

– досліджувані договори в більшості випадків визначають право країни, яка компетентна визначати порядок спадкування рухомого й нерухомого майна. Щодо рухомого майна договори про правову допомогу дотримуються правила, що порядок спадкування визначається за законодавством тієї країни, на території якої спадкодавець мав останнє постійне місце проживання;

– договори про надання правової допомоги та правові відносини в цивільних, сімейних і кримінальних справах визначають компетентний правопорядок, який регламентує форму заповіту;

– досліджувані договори регулюють порядок провадження в справах про спадкування, де зазвичай вказується, що провадження в таких справах ведуть установи тієї договірної країни, на території якої перебуває нерухоме майно, що є предметом спору; – такі договори передбачають, що органи однієї договірної держави зобов'язані вжити весь передбачений національним законодавством комплекс заходів з охорони успадкованого майна [7, с. 28–29].

Так, наприклад, у Договорі між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах [8], окремий розділ присвячено питанням спадкових відносин. Зокрема, статтею 37 цього Договору визначено порядок застосування законодавства в спадкових справах: правові відносини в галузі успадкування рухомого майна регулюються законодавством тієї Договірної Сторони, громадянином якої був заповідач в момент смерті. Правові стосунки в галузі успадкування нерухомого майна регулюються законодавством тієї Договірної Сторони, на території якої знаходиться це майно. Визначення типу майна, що входять до складу спадщини, тобто, чи є воно рухомим чи нерухомим, регулюється законодавством тієї Договірної Сторони, на території якої знаходиться це майно.

Слід відмітити, що уніфікація та гармонізація важливі і з огляду на триваючі в Україні євроінтеграційні процеси та розглядаються як сприйняття принципів, інститутів, основних ознак правової системи Європейського Союзу в нашій національній правовій системі.

Діковська І. досліджуючи питання колізійного регулювання спадкових договорів, зауважує, що підходи до колізійного регулювання в Україні та Європейському Союзу мають принципові відмінності. Зокрема, законодавство України не містить спеціальних колізійних норм, застосовуваних до цього інституту. Із системного аналізу норм закону України «Про міжнародне приватне право» випливає, що до його колізійного регулювання в Україні застосовуються ті ж колізійні прив'язки, що й до усіх договірних зобов'язань, що не відповідає повною мірою правовій природі спадкового договору. Спадковий Регламент ЄС містить спеціальні норми щодо колізійного регулювання спадкових договорів, що є свідченням того, що Європейські законодавці виділяють його серед інших розпоряджень на випадок смерті. З іншого боку, не поширення на спадковий договір норм Регламенту Рим I вказує на те, що правова природа спадкових договорів визнається такою, що має особливості порівняно з іншими договорами. В основі колізійного регулювання спадкових договорів у Спадковому регламенті ЄС – принципи колізійного регулювання спадкових відносин. Адаптація їх до законодавства України потребує подальших досліджень регулювання спадкових відносин у Європейському міжнародному приватному праві, зокрема, дослідження категорії «звичайне місце проживання» відчужувача, її співвідношення із відомими українському міжнародному приватному праву категоріями «останнього місця проживання спадкодавця», «постійного місця проживання спадкодавця» [9, с. 118].

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок про те, що правове регулювання спадкування в міжнародному приватному праві відбу-

вається як за допомогою міжнародних договорів, так і за допомогою внутрішнього законодавства. Проведений аналіз підходів до колізійного регулювання спадкових відносин, дозволяє зробити наступні висновки. Розвиток активних транснаціональних відносин зумовлює необхідність реформування національних правових систем, в тому числі найефективнішими шляхами зближення окремих правових систем, уніфікації та гармоніза-

ції. Цілі таких процесів можуть різнитися залежно від того, що держава може зробити для своїх громадян, починаючи від забезпечення правового регулювання приватних інтересів, спадкування різних видів майна і закінчуючи прагненням законодавця допомогти найбільш вразливим категоріям. Спільне регулювання у сфері колізійного права є бажаним і необхідним, у тому числі і з врахуванням євроінтеграційних прагнень України.

Список використаних джерел:

1. Вусенко Ю. В. Проблеми спадкових відносин у міжнародному приватному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право. 2013. Вип. 21. Т. 1. Ч. 2. С. 173–175.*
2. Корнєєв Ю. В., Коваль І. О. Особливості правового регулювання спадкових відносин в міжнародному приватному праві. *Альманах права. 2019. № 10. С. 308–312.*
3. Ланцева К. В. Цивільно-правові аспекти колізійного регулювання шлюбно-сімейних відносин в Україні та Республіці Куба. *Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право). 2013. № 4. С. 222–227.*
4. Хороша Т. С. Сутність спадкового правонаступництва з іноземним елементом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право. 2013. Вип. 22. Т. 1. Ч. 1. С. 233–237.*
5. Михайлів М. О. Колізійне регулювання спадкових відносин у міжнародному приватному праві. *Право України. 2020. № 6. С. 127–147.*
6. Михайлів М. О. Уніфікація колізійних норм у сфері спадкових відносин. *Часопис Київського університету права. 2019. № 2. С. 131–137.*
7. Хороша Т. С. Міжнародні договори як засіб регулювання спадкових відносин з іноземним елементом. *Альманах міжнародного права. 2016. №1 2. С. 22–31.*
8. Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах: Міжнародний документ від 24.05.1993 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_174#Text
9. Діковська І. А. Підходи до колізійного регулювання спадкових договорів у спадковому регламенті ЄС та можливість їх адаптації до законодавства України. *Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 8 червня 2018 року / за ред. проф. Р.С. Мельника, відпов. ред. к.ю.н. Л.Ю. Малюга. К.: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 380 с. С. 116–118.*

Тюленєв С. А.,

кандидат економічних наук, директор

Національного наукового центру «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0001-9685-1536

РЕЙДЕРСТВО В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ ТА УМОВИ, ЩО СПРИЯЮТЬ УЧИНЕННЮ

RAIDING IN UKRAINE: CAUSES AND CONDITIONS OF ITS EMERGENCE

У статті наголошено, що проблематика щодо організації належної протидії суспільно небезпечним діянням рейдерської спрямованості вже тривалий час не втрачає своєї актуальності, у зв'язку із чим і теорія протидії рейдерству у правовій доктрині України продовжує залишатися на етапі свого формування. Обґрунтовано, що неодмінною умовою подолання та мінімізації негативних наслідків рейдерства є розроблення та впровадження превентивного механізму, котрий включатиме в себе комплексні заходи адміністративно-правового, економічного, а також кримінально-правового характеру.

Доведено, що реалізація заходів, спрямованих на виявлення, вивчення, узагальнення та усунення причин і умов, котрі сприяють учиненню рейдерства є необхідною, а в окремих випадках може набути обов'язкового характеру. За результатами узагальнення спеціалізованої літератури, матеріалів судової та слідчої практики з'ясовано, що типовими причинами, котрі сприяють учиненню рейдерства є: переслідування корисливої мети, що має на меті неправомірне підвищення майнового статку; мотив помсти щодо керівника або власника суб'єкта господарювання; низький рівень правової культури та правової свідомості окремих представників суспільства.

З'ясовано, що до умов, котрі сприяють учиненню рейдерства слід відносити: недосконалість механізмів притягнення особи до юридичної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством; корумпованість правоохоронних, судових та інших органів державної влади; низька інформаційна транспарентність суб'єктів господарювання; корпоративні конфлікти; невжиття належних заходів щодо захисту комерційної таємниці; не впровадження механізмів криптографічного захисту інформації, інформаційних систем; відсутність належних систем захисту комп'ютерних даних; неналежне ведення фінансової та бухгалтерської звітності тощо.

Обґрунтовано, що окреслена проблематика потребує подальших досліджень, зокрема в частині розроблення науково обґрунтованих рекомендацій подолання й усунення згаданих причин та умов, що використовуються рейдерами як сприятливі передумови для вчинення протиправних дій.

Ключові слова: рейдерство, іманентна ознака, причина, умова, соціальний чинник, злочинність, протидія, кримінальне правопорушення.

The article emphasizes that for a long time, the issue of organizing a proper response to socially dangerous acts of raiding has not lost its relevance. It was established that the theory of combating raiding in the legal doctrine of Ukraine continues to remain at the stage of its formation. It is substantiated that an indispensable condition for overcoming and minimizing the negative consequences of raiding is the development and implementation of a preventive mechanism, which will include complex measures of an administrative-legal, economic, and criminal-legal nature.

It has been proven that implementation measures aimed at identifying, studying, summarizing, and eliminating the causes and conditions that contribute to raiding is necessary, and in some cases may become mandatory. Based on the results of the generalization of specialized literature, and materials of judicial and investigative practice, it was found that the typical reasons that contribute to the commission of raiding are: the pursuit by raiders of a selfish goal, which aims to illegally increase property wealth; the motive for revenge against the manager or owner of the business entity; low level of legal culture and legal awareness of individual representatives of society.

It was found that the conditions for committing raiding can include: imperfection of the mechanisms of bringing a person to legal responsibility for committing criminal offenses related to raiding; corruption of law enforcement, judicial and other state authorities; low information transparency of business entities; corporate conflicts; failure to take appropriate measures to protect commercial secrets; failure to implement mechanisms for cryptographic protection of information, information systems; lack of proper computer data protection systems; improper maintenance of financial and accounting reports, etc. It is substantiated that the outlined problems require further research, particularly in terms of the development of scientifically based recommendations for overcoming and eliminating the mentioned reasons and conditions used by raiders as favorable prerequisites for committing illegal actions of a raiding nature.

Key words: raiding, immanent feature, cause, condition, social factor, criminality, opposition, criminal offense.

Постановка проблеми. Для забезпечення сталого економічного розвитку нашої держави важливо, щоб у розпорядженні суб'єктів господарювання були ефективні механізми забезпечення їхніх прав і законних інтересів, можливості для провадження законної господарської діяльності. У цьому контексті набуло неабиякої актуальності завдання щодо організації ефективної протидії протиправним посяганням на права та законні інтереси, активи, власність суб'єктів господарювання різної організаційно-правової форми та форми власності.

Безумовно така протидія передбачає як належну організацію досудового розслідування подібних фактів, так і процедуру справедливого та компетентного судового розгляду. Одним із напрямів діяльності у цьому контексті має стати ще й ефективна протидія подібним посяганням на етапі готування до вчинення «злочинного» посягання. Така діяльність вимагає аналізу причин та умов, що сприяють протиправному заволодінню та поглинанию підприємств, установ, організацій, порушенню прав їхніх законних власників, а також протиправному заволодінню земель сільськогосподарського призначення тощо.

Пильну увагу й актуальність цієї проблематики ми також можемо пояснити і тим фактом, що рейдерство – це соціальне явище, адже наслідки подібних протиправних діянь можуть стати відчутними для всіх представників суспільства, які можуть бути як простими споживачами продукції конкретного суб'єкта господарювання, а отже, відчути негативні наслідки в частині забезпечення гідних умов життя, так і найманими працівниками останнього, які через припинення діяльності підприємства можуть втратити робочі місця. Крім цього, якщо рейдерське захоплення спрямоване на досить велике підприємство, який у певному регіоні, є основним платником податків, з яких формується місцевий бюджет територіальної громади, то це може призвести до перерозподілу корпоративного контролю, який може перейти в некеровану та непрогнозовану площину криміналітету, стрімко посилюючи при цьому негативні тенденції надмірної концентрації власності [1, с. 125]. Викладене засвідчує потребу не просто розслідування фактів рейдерських захоплень, але і їх попередження.

Тим паче, що в юридичній літературі непоодинокими є пропозиції щодо віднесення категорії «причини та умови до переліку обставин, що підлягають доказуванню» [2, с. 134–136; 3, с. 111]. І хоча ми цілком не поділяємо цього підходу, якщо все ж таки розвиток сфери кримінального судочинства буде скеровано в цьому напрямі, то завдання щодо виявлення причин та умов, які сприяють учиненню кримінальних правопорушень стане обов'язковим до виконання.

Стан опрацювання. Проблематика захисту господарських прав, а також законних інтересів суб'єктів господарювання завжди привертала

увагу зарубіжних та українських вчених. Деякі аспекти проведення досудового розслідування та протидії кримінальним правопорушенням, що за окремими ознаками можуть бути віднесені до групи пов'язаних із рейдерством, висвітлено у працях С. Андрусенка, Л. Аркуші, О. Бандурки, С. Барган, В. Березняка, С. Бурбело, О. Гарагонича, С. Гусарова, В. Гусєвої, С. Довгуня, Р. Дударця, І. Кубарева, М. Коробченка, О. Подобного, В. Пчолкіна, Є. Пряхіна, М. Рябченка, Р. Степанюка, Н. Татарина, К. Фомічова, М. Цуцкірідзе, Г. Чигриної, А. Шевчишена, А. Шелехова, М. Шепітька та багатьох інших.

Деякі аспекти притягнення до кримінальної відповідальності й особливості здійснення практичної діяльності щодо досудового розслідування, доказування та протидії кримінальним правопорушенням, котрі за окремими ознаками можна вважати такими, що пов'язані з рейдерством, висвітлено у працях О. Бурбело, Н. Грищенко, В. Гусєвої, І. Кубарева, В. Кікінчука, О. Лук'яніхіної, О. Подобного, Є. Пряхіна, С. Рамазанова, М. Рябченка, Д. Санакоєва, Н. Татарина, а також багатьох іноземних науковців [4–7].

Щодо причин та умов, котрі сприяють учиненню рейдерства, то їм також приділяють увагу представники різних галузей науки. У цьому аспекті вважаємо за потрібне відмітити напрацювання В. Г. Воронкової і Н. Г. Метеленко зі співавторами [8], Т. О. Меліхової та Є. В. Меліхова [9], В. Ю. Нестеренка [10], Т. О. Пожуєвої [11], О. Б. Таращанської [1], В. О. Швеця [12] та ін. Водночас це питання у криміналістичному аспекті поки що не знаходили свого поглибленого дослідження, а отже, і висвітлення в юридичній літературі, через що вважаємо за потрібне зупинитися на них.

Метою статті є визначення причин та умов, що сприяють учиненню кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством.

Виклад основного матеріалу. Вітчизняне підприємництво та бізнес досить часто реалізують цілу низку операцій, пов'язаних зі злиттям, перетворенням і приєднанням суб'єктів господарювання. Якщо такі дії набувають агресивного характеру або за певними ознаками свідчать про порушення норм чинного законодавства, то подібне діяння може набути характер рейдерства [13, с. 42–44].

Наразі за окремими характеристиками, до групи «кримінальні правопорушення, пов'язані із рейдерством» відносять такі як: самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (ст. 197-1 Кримінального кодексу (далі – КК) України); підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб-підприємців (ст. 205-1 КК України); протидія законній господарській діяльності (ст. 206 КК України); протиправне заволодіння майном підприєм-

ства, установи, організації (ст. 206-2 КК України); доведення до банкрутства (ст. 219 КК України); незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю (ст. 231 КК України) [14, с. 245]; розголошення комерційної, банківської таємниці або професійної таємниці на ринках капіталу та організованих товарних ринках (ст. 232 КК України); шахрайство (ст. 190 КК України); викрадення, привласнення, вимагання документів, штамтів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження (ст. 357 КК України); підроблення документів (ст. 358 КК України); службове підроблення (ст. 366 КК України) [15, с. 126]. Окреслені злочини і кримінальні проступки відрізняються за своїми кримінально-правовими та криміналістичними характеристиками, тому цілком обґрунтованим вважаємо, що при визначенні причин та умов, котрі сприяли їх учиненню, важливо враховувати специфіку згаданих кримінальних правопорушень, зокрема їх характеристик.

«Причина» та «умова» – це дві самостійні категорії, кожна з яких відрізняється власне її притаманним внутрішнім змістом і зовнішнім проявом [16, с. 14]. Так, причини конкретного кримінального правопорушення визначають як активні чинники, що провокують у певної особи інтерес, мотив до його вчинення. Умови – пасивні фактори, що уособлені його навколишньою обстановкою, котрі узвичаєно класифікувати на суб'єктивні й об'єктивні [17, с. 63–64].

Основною причиною вчинення рейдерства є корислива умотивованість окремих громадян, які або обіймаючи певні посади в керівній ланці суб'єкта господарювання, або переслідуючи корисливі мотиви зорганізувалися з іншими особами з аналогічною мотивацією, задля протиправного заволодіння окремим підприємством, активами суб'єктів господарювання, земельними ділянками тощо. Також непоодинокими є випадки, коли дії рейдерського характеру вчиняються зацікавленими суб'єктами з метою помсти керівникові або власнику чи співзасновникам суб'єкта господарювання, або з ціллю усунення конкурента.

З огляду на те, що досить поширеним способом учинення рейдерства є підроблення та подальше використання завідомо підроблених документів, як правило, з метою учинення реєстраційних дій як співучасники залучаються представники органів державної влади, місцевого самоврядування, правоохоронних органів та ін. Залучення представників згаданих органів, які найчастіше є службовими особами (в розумінні відповідних положень КК України) здійснюється шляхом надання неправомірної вигоди, тобто має місце використання корупційних в'язків. Непоодинокими навіть стають ситуації, коли представники суддівської гілки влади також опи-

няються в мережі зв'язків рейдерів і після отримання неправомірної вигоди, в угоду протиправним інтересам рейдера вдаються до ухвалення неправосудних рішень.

Як зауважують в спеціальній літературі, судова система України вже тривалий час продовжує залишатися співучасницею недружніх злиттів і поглинань через свою недосконалість і корумпованість. Ураховуючи це, чинниками, що зумовлюють рейдерство називають: 1) слабкість правової системи; 2) недосконалість судової гілки влади; 3) корумпованість органів влади; 4) відсутність державних інститутів, які б ефективно захищали права власника; 5) низький рівень правової культури; 6) сумнівну передісторію приватизації об'єктів; 7) правовий нігілізм і суб'єктів господарювання, і представників органів державної влади тощо [1, с. 126; 18].

У цілому ми погоджуємося з такою позицією, адже, по-перше, чинним кримінальним законодавством дійсно не передбачено відповідальності за вчинення рейдерства. Подібні пропозиції знаходять своє висвітлення лише в проекті нового Кримінального кодексу. По-друге, чисельна кількість представників суспільства, які намагаються усупереч загальноприйнятими нормам, керуючись асоціальними мотивами, зумовленими низьким рівнем правової культури та правосвідомості, не просто реалізують подібні наміри, але й вдаються до реалізації комплексу заходів корупційної спрямованості – підкупу службових осіб правоохоронних і судових органів. По-третє, з огляду на те, що рейдерство досить часто вчиняється злочинними організаціями, можемо констатувати недостатню ефективність протидії діяльності таких злочинних угруповань, що покладається на сектор безпеки. Тобто ефективність правоохоронної діяльності в цьому напрямі продовжує залишатися заниженою.

Окрім перерахованих чинників, вважаємо, що сприяють учиненню рейдерства також несприятливі чинники матеріального характеру, такі як: зuboжіння населення, відсутність робочих місць, низький рівень життя тощо.

Досить широко трактували передумови рейдерства О. Бурбело та С. Рамазанова. Вчені віднесли до них: «низький рівень правової культури та правовий нігілізм на всіх рівнях: серед суб'єктів господарювання, представників органів влади та в суспільстві загалом; низький рівень ступеня відкритості суспільства і економіки; високий рівень корумпованості правоохоронних, судових і дозвільних структур; недосконалість ринкових інструментів перерозподілу власності та велика кількість управлінських внутрішньогосподарських помилок («резерв формальних приводів рейдерства»); відсутність регулярної ринкової оцінки ліквідних активів підприємств; ефемерність української моделі фондового ринку, а отже, і відсутність чіткої реалізації віль-

ного обігу акцій; нечітка і непрозора система реєстрації прав власності; низька інформаційна прозорість підприємств; зростання корпоративних конфліктів, пов'язаних з недосконалістю законодавства у сфері корпоративних відносин; недосконалість правової системи й відсутність державних інституцій ефективного захисту прав власності в Україні» [19, с. 60].

У контексті нашого дослідження з огляду на те, що до кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством належать ще й кримінальні правопорушення, пов'язані з порушенням комерційної таємниці, викраденням і подальшим використанням правовстановлюючих документів суб'єктів господарювання, можемо говорити про такі умови, що сприяють учиненню рейдерства, котрі мають віктимну природу. Їх ми вважаємо за доцільне виокремити в групі суб'єктивних умов, адже вони завжди зумовлені діяльністю самого потерпілого, зокрема діями його уповноважених осіб, керівників, засновників тощо. До них, на нашу думку, можуть бути віднесені: невжиття належних заходів щодо збереження (недопустимості розголошення) комерційної таємниці, примірників офіційних документів, їх бланків тощо. Також недостатніми є заходи щодо збереження комп'ютерних даних, цифрових документів (бухгалтерської та фінансової звітності), незахищеність інформаційних систем, котрі використовуються в діяльності суб'єктів господарювання, аналітичних відомостей про діяльність підприємства тощо.

З урахуванням викладеного, у контексті окресленої проблематики, що має криміналістичний дискурс, вважаємо, що перераховані й охарактеризовані чинники (передумови), можуть бути класифіковані на причини й умови, котрі сприяють учиненню рейдерству. Так, до причин учинення рейдерства (що завжди пов'язані з мотиваційною сферою особи злочинця) ми відносимо:

1) переслідування корисливої мети, що має на меті неправомірне підвищення майнового статку шляхом реалізації комплексу дій рейдерського характеру;

2) намір помститися конкретній особі, яка може бути власником, засновником, співзасновником, членом правління суб'єкта господарювання тощо, шляхом протиправного захоплення або заволодіння майном, корпоративними правами й іншими активами суб'єкта господарювання;

3) низький рівень правової культури та правової свідомості, що не викликають в особи усвідомлення потреби дотримання положень законодавства, урахування інтересів інших учасників суспільних, зокрема економічних відносин, а також дотримання вимог здорової економічної конкуренції.

Умови, що сприяють вчиненню рейдерства слід поділяти на:

1) *об'єктивні*, серед яких:

– недосконалість механізмів притягнення особи до юридичної відповідальності за вчинення рейдерства, зокрема правові прогалини та колізії в нормах кримінального законодавства;

– корумпованість правоохоронних, судових та інших органів державної влади;

– низька інформаційна прозорість суб'єктів господарювання;

– корпоративні конфлікти тощо;

2) *суб'єктивні*, а саме:

– невжиття належних заходів щодо захисту комерційної таємниці;

– не впровадження механізмів криптографічного захисту інформації, інформаційних систем;

– відсутність належних систем захисту комп'ютерних даних;

– неналежне ведення фінансової та бухгалтерської звітності, недосконалість системи документообігу, що зумовлює можливість отримання несанкціонованого доступу до примірників правовстановлюючих документів суб'єктів господарювання, інших офіційних документів, їх бланків тощо.

Висновки. Теорія протидії рейдерству у правовій доктрині України продовжує залишатися на етапі свого формування та є одним із найактуальніших напрямів наукового пошуку. Неодмінною умовою подолання та мінімізації негативних наслідків рейдерства є розроблення та впровадження превентивного механізму, котрий вбиратиме в собі як заходи адміністративного, економічного, управлінського, кримінально-правового характеру. Це своєю чергою зумовлює реформування системи кримінально-правової заборони, розроблення нормативно-правових засад взаємодії державних органів у напрямі протидії кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством. Також важливо реалізовувати заходи щодо виявлення, вивчення, узагальнення й усунення причин та умов, котрі сприяють учиненню рейдерства. За результатами узагальнення спеціалізованої літератури, матеріалів судової та слідчої практики вважаємо, що типовими причинами, котрі сприяють учиненню рейдерства є: переслідування рейдерами корисливої мети, що має на меті неправомірне підвищення майнового статку; мотив помсти щодо керівника або власника суб'єкта господарювання; низький рівень правової культури та правової свідомості окремих представників суспільства.

До умов, що сприяють учиненню рейдерству нами віднесено: недосконалість механізмів притягнення особи до юридичної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством; корумпованість правоохоронних, судових та інших органів державної влади; низька інформаційна прозорість суб'єктів господарювання; корпоративні конфлікти; невжиття належних заходів щодо

захисту комерційної таємниці; не впровадження механізмів криптографічного захисту інформації, інформаційних систем; відсутність належних систем захисту комп'ютерних даних; неналежне ведення фінансової та бухгалтерської звітності, недосконалість системи документообігу суб'єкта господарювання, що зумовлює можливості для несанкціонованого отримання доступу до примірників правостановлюючих документів

суб'єктів господарювання, інших офіційних документів, їх бланків тощо.

Вважаємо, що окреслена проблематика потребує подальших досліджень, зокрема в частині розроблення науково обґрунтованих рекомендацій подолання та усунення згаданих причин та умов, що використовуються рейдерами як сприятливі передумови для вчинення протиправних дій, котрі охоплюються межами їх умислу.

Список використаних джерел:

1. Таращанська О. Б. Рейдерство в Україні: причини виникнення та шляхи подолання. *Інвестиції: практика та досвід*. 2011. № 2. С. 123–126.
2. Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. Кримінальний процес України: підручник. Київ: Либідь, 1999. 639 с.
3. Удалова Л. Д. Кримінальний процес України. Загальна частина : підручник. Київ: Кондор, 2005. 152 с.
4. Dudorov, O., Kamenskyi, D., Tytarenko, S. Criminal Law Assessment of Abuses of State Registrars in the Context of Counteracting Raiding. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2021. № 26 (1). P. 118–130. DOI: <https://doi.org/10.33270/01211181.118>.
5. Fabuš M. Current development of business environment in Slovakia and Czech Republic. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*. 2017. №5 (1). P. 127–137. DOI: [https://doi.org/10.9770/jesi.2017.5.1\(10\)](https://doi.org/10.9770/jesi.2017.5.1(10)).
6. Kimaro J., Bukombe J., Leweri C. et al. Sociocultural Factors Shaping Responses to Wildlife Crop-Raiding in Communities Adjacent to Protected Areas in Southern Tanzania. *Hum Ecol*. 2023. № 51. P. 165–172. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10745-022-00373-x>.
7. Urbig D., Weitzel U., Rosenkranz S., van Wittenloostuijn A. Exploiting Opportunities at al. Costs? Entrepreneurial Intent and Externalities. *Journal of Economic Psychology*. 2012. № 33 (2). P. 379–393. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.joep.2011.03.003>.
8. Цифрова трансформація промислового менеджменту: теорія і практика : монографія за ред. д. філософ. н., проф. В. Г. Воронкової, д. е. н., проф. Н. Г. Метеленко. Львів. Торунь : Liha-Pres, 2023. 816 с.
9. Меліхова Т., Меліхов Ю. Інформаційне забезпечення фінансового аналізу промислових підприємств та вплив розміру витрат цеху на податкове планування на мікрорівні для підвищення ефективності управління. *Огляд економіки, фінансів та менеджменту*. 2023. № 4. С. 71–79. DOI: <https://doi.org/10.36690/2674-5208-2023-4-71-79>.
10. Нестеренко В. Ю. Рейдерство в Україні: оцінка сучасного стану, причини та перспективи розвитку. *Проблеми і перспективи розвитку підприємництва*. 2011. № 1. С. 20–23.
11. Пожуєва Т. О. Причини виникнення та шляхи подолання рейдерства в Україні. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2017. № 3. С. 43–47.
12. Швець В. О. Основні напрямки подолання рейдерства в Україні. *Європейські перспективи*. 2012. № 2 (2). С. 146–152.
13. Меліхов Є. В., Макаренко А. П. Захищеність від рейдерства банківської сфери. *Сучасні тенденції в розвитку банківської системи та фінансових ринків України* : матер. XXIV міжвуз. студ. наук. конф. Дніпро : ДНУ, 2019. С. 42–44.
14. Гусева В. О. Криміналістична класифікація кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством, елементи їх криміналістичних характеристик. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2022. № 3 (99). С. 242–252. DOI : <https://doi.org/10.33766/2524-0323.99.242-252>
15. Коломійчук В. О. Щодо криміналізації рейдерства як окремого складу кримінального правопорушення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 2. С. 123–127. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-2/27>.
16. Профілактика правопорушень (кримінологічні та експертно-криміналістичні аспекти): монографія / П. В. Мельник, Н. О. Данкович, І. Я. Фрідман та ін. Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2011. 170 с.
17. Волобуєв А. Ф. Профілактична діяльність при розслідуванні злочинів у сфері підприємництва. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2000. № 12 (1). С. 62–69.
18. Варналій З., Мазур І. Основні передумови та шляхи подолання рейдерства в Україні. Стратегічні пріоритети, № 2(3), 2007 р. С. 129–136. URL: https://www.libr.dp.ua/text/sp2007_2_15.pdf (дата звернення: 03.03.2024).
19. Економічна безпека підприємства в умовах рейдерських загроз: колективна монографія / [О. А. Бурбело, С. К. Рамазанова, О. М. Заєць, Т. С. Гудіма, О. М. Кузьменко / за наук. ред. О. А. Бурбело, С. К. Рамазанова]. Северодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2015. 285 с.

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.20>

Філатова Є. В.,
аспірантка кафедри адміністративного і кримінального права
юридичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
ORCID: 0009-0007-4045-2545

РОЗВИТОК СИСТЕМ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я НА РОЗВИТОК ТРАНСПЛАНТОЛОГІЇ. ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД КРАЇН АЗІЇ

DEVELOPMENT OF HEALTH CARE SYSTEMS FOR THE DEVELOPMENT OF TRANSPLANTOLOGY. ABROAD EXPERIENCE OF ASIA COUNTRIES

У статті розглянуто різні системи охорони здоров'я щодо розвитку трансплантації органів у країнах Азії. Для дослідження цієї статті було проаналізовано 14 країн, з яких у 13 країнах закріплено правову процедуру незгоди (Азербайджан, В'єтнам, Грузія, Ізраїль, Казахстан, Китай, Кіпр, Південна Корея, Саудівська Аравія, Тайланд, Туреччина, Японія) та у 1 країні процедура згоди (Сінгапур) на посмертне донорство. У дослідженні розрахований відсоток людей, які чекали на кінець 2022 року пересадку органів від кількості населення за кожною країною. Відповідно до результатів аналізу було створено 2 порівняльні діаграми, які графічно відображають числові дані даного дослідження. Стаття становить важливий внесок для покращення функціонування правової системи сфери трансплантації в Україні. А саме, проаналізувавши досвід успіхів та невдач держав, які застосовують різні підходи для вирішення проблем недостатчі органів для трансплантації пацієнтам, на цьому підґрунті можна зробити висновок, що для вирішення цієї проблеми необхідно вжити комплексних заходів, що включають у себе збільшення обізнаності населення про важливість донорства органів, покращення системи організації та координації донорської діяльності, а також державне фінансування медичної сфери. Тільки за умови спільних зусиль можна досягти значного поліпшення ситуації з донорством органів та зменшення кількості пацієнтів, які чекають на трансплантацію. У результаті проведеного аналізу стану донорської бази для трансплантації органів було виявлено, що нестача донорських органів є серйозною проблемою, яка перешкоджає ефективному функціонуванню програм трансплантації та погіршує стан здоров'я пацієнтів, які потребують пересадки органів. Недостатність доступних органів призводить до значного збільшення часу очікування на трансплантацію, а також до збільшення ризику смертності серед пацієнтів у черзі на пересадку.

Ключові слова: право, донор, реципієнт, закон, медицина, трансплантація, механізм державного управління, охорона здоров'я, публічне управління.

The article examines various healthcare systems and their impact on the development of organ transplantation in Asian countries. For this study, 14 countries were analyzed, of which 13 countries have established a legal procedure of dissent (Azerbaijan, Vietnam, Georgia, Israel, Kazakhstan, China, Cyprus, South Korea, Saudi Arabia, Thailand, Turkey, Japan), and 1 country has a procedure of consent (Singapore) for posthumous organ donation. The study calculated the percentage of people waiting for organ transplants at the end of 2022 relative to the population of each country. Based on the analysis results, two comparative diagrams were created to graphically display the numerical data of the study.

The article makes a significant contribution to improving the functioning of the legal system in the field of transplantation in Ukraine. By analyzing the experiences of successes and failures of countries that apply different approaches to addressing the shortage of organs for transplantation, it can be concluded that comprehensive measures are needed to address this issue. These measures include increasing public awareness about the importance of organ donation, improving the organization and coordination of donor activities, and state funding for the medical field. Only through joint efforts can significant improvements in organ donation and a reduction in the number of patients waiting for transplants be achieved.

The analysis of the donor base for organ transplantation revealed that the shortage of donor organs is a serious problem hindering the effective functioning of transplantation programs and worsening the health condition of patients in need of organ transplants. The lack of available organs leads to a significant increase in the waiting time for transplantation and an increased risk of mortality among patients in the transplant queue.

Key words: law, donor, recipient, legislation, medicine, transplantation, state management mechanism, healthcare, public administration.

Постановка проблеми. Оскільки, як у більшості країн Світу, так й в Україні є проблеми щодо нестачі анатомічних матеріалів людини для трансплантації, постає актуальне питання, як розв'язати цю проблему. Трансплантація органів є єдиним методом лікування кінцевої

стадії органної недостатності. Це дає можливість врятувати життя в ситуаціях, коли немає інших еквівалентних варіантів лікування. Тема є актуальною, оскільки дослідження висвітлює проблему нестачі донорських органів для трансплантації у зв'язку із розширенням можливостей медичної науки та підвищенням попиту на трансплантацію органів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Аналіз дослідження в цій області вказує на те, що популяризація донорства грає ключову роль у формуванні правового та етичного контексту трансплантології. Наукова спільнота висвітлює проблеми нестачі органів та супутні питання механізму державного управління у правовому регулюванні трансплантації органів. Серед авторів потрібно виділити роботи Мусієнко А. В., Стрілька В. Є., Міщук І. В., Майкут Х. В., Новицька М. М., Аніщенко М. А., Форманчук А. М.

Мета статті полягає у вивченні підходів різних країн Азії, які дають можливість проаналізувати чинники впливу (правова процедура презумпції згоди або незгоди на посмертне донорство, популяризація донорства серед населення), котрі позначаються на розвиток трансплантології всередині кожної країни та на яких зосереджується дана стаття, а саме висвітлення системами охорони здоров'я між країнами.

Виклад основного матеріалу. Кожна проаналізована країна має наступні дані: правова процедура згоди або незгоди на посмертне донорство; кількість пересаджених органів у 2022 році; кількість людей, які очікували трансплантацію у 2022 році та їх відсоток відповідно до населення.

Азербайджан. Презумпція незгоди. Трансплантація від померлого донора проводиться на основі смерті мозку. Якщо родичі померлого в реанімації від смерті мозку заперечують проти вилучення його органів, тіло передають родині. Координаційний центр донорства та трансплантації органів був створений у серпні 2022 року. Основними напрямками діяльності центру є організація та координація роботи з донорства та трансплантації органів у країні. Населення на 01.07.2022 оцінюється в 10358074 осіб [1]. У 2022 році було трансплантовано 41 органів (нирка, печінка) від живих донорів [2]. У списку очікування перебувало близько 1000 пацієнтів [3] (0,010%).

В'єтнам. Презумпція незгоди. Закон передбачає, що особи, які досягли 18 років і мають повну цивільну дієздатність, мають право на донорство тканин і органів свого тіла за життя або після смерті. У 2022 році було трансплантовано 1004 органів (нирка, печінка, легені), а саме: 49 посмертні органи, 955 органів від живих донорів [2]. Населення на 01.07.2022 оцінюється в 98186856 осіб [1]. Кількість зареєстрованих осіб, які очікували на трансплантацію органів – 3946 пацієнтів [4] (0,004%).

Місцеві лікарі зазначають, що потрібно приділяти більше уваги та сприяти зміні обізнаності про донорство органів від померлих донорів, щоб для жителів країни не було психологічним, культурним і духовним бар'єром, надавати згоду на посмертне донорство.

Грузія. Презумпція незгоди. Законом дозволено трупне донорство, люди мають право дати згоду на трансплантацію їхніх органів у разі смерті головного мозку. У 2022 році було трансплантовано 45 органів від живих донорів (нирка, печінка) [2]. Населення на 01.07.2022 оцінюється в 3744386 осіб [1]. Загальна кількість пацієнтів, які перебувають на обліку в трансплантологічному інформаційному банку асоціації: 473 [5] (0,013%).

Протест родин померлого та загалом негативне ставлення населення до донорства трупних органів, виною тому є недостатня поінформованість населення про те, наскільки важливою для збереження життя людини є трансплантація. Низький рівень трансплантології в країні можна пояснити частково відсутністю донорів, частково недостатністю законодавчої бази щодо трансплантації та недоліками в наданні супутніх медичних послуг.

Ізраїль. Презумпція незгоди. Донорство органів можливе лише після констатації смерті головного мозку. В країні є донорська карта, яка свідчить про бажання людини пожертвувати свої органи після смерті для порятунку життя пацієнтів, які чекають трансплантації. Унікальний і перший у своєму роді в Світі – який дає тим, хто підписує донорську карту, та їхнім найближчим родичам пріоритет у списку очікування на трансплантацію, якщо, їм знадобиться це у майбутньому [6; 7]. У 2022 році було трансплантовано 663 органів (нирка, печінка, підшлункова залоза, серце, легені), а саме: 337 посмертні органи, 326 органів від живих донорів [2]. Населення на 01.07.2022 оцінюється в 9038309 осіб [1]. На кінець 2022 року понад 1300 пацієнтів чекають трансплантацію органів [8] (0,014%).

Індія. Презумпція незгоди. Посмертним донором може бути будь-яка особа віком не менше 18 років, яка добровільно дає дозвіл на вилучення її органів після смерті. У 2022 році було трансплантовано 16038 органів (нирка, печінка, підшлункова залоза, серце, легені), а саме: 2700 посмертні органи, 13338 органів від живих донорів [2]. Населення на 01.07.2022 оцінюється в 1417173173 осіб [1]. Близько 300000 людей чекають операцію [9] (0,021%).

Відсутність донорських органів стає основною перешкодою для порятунку життів важких пацієнтів штату, яким потрібні життєві важливі органи, такі як нирки, печінка та серце. Наразі, країна активно займається підвищенням обізнаності серед громадян, що допомагає збільшити доступність потенційних донорів і поступово зменшувати список очікування органу, оскільки пере-

буває у серйозній ситуації через гостру нестачу донорів органів, особливо померлих донорів.

Казахстан. Презумпція незгоди. Посмертним донором може бути людина у разі смерті головного мозку, яка дала на це раніше згоду старше 18 років. Але, відповідно до законодавства, якщо родичі проти того, щоб у їх померлого родича вилучали органи – тоді забір органів проводиться не буде [10]. У 2022 році було трансплантовано 225 органів (нирка, печінка, серце, легені), а саме: 15 посмертні органи, 210 органів від живих донорів [2]. Населення на 01.07.2022 оцінюється в 19397998 осіб. В черзі знаходились 3340 пацієнтів [1]. Відсоток людей, яким потрібна трансплантація – 0,017%.

Через негативне ставлення населення країни до посмертного донорства, існує дефіцит органів.

Китай. Презумпція незгоди. Якщо громадянин висловлює незгоду з донорством своїх органів за життя, жодна організація не може отримати органи його органи. Посмертне донорство проводиться після діагностики смерті мозку або загибелі серця [11]. У 2022 році, кількість людей, зареєстрованих для очікування трансплантації органів у країні, перевищила 300000 осіб [12]. У 2022 році було трансплантовано 20318 органів (нирка, печінка, підшлункова залоза, серце, легені), а саме: 17044 посмертні органи, 3274 органів від живих донорів [2]. Населення на 01.07.2022 оцінюється в 1425887337 осіб [1]. Відсоток людей, яким потрібна трансплантація – 0,021%.

Кіпр. Презумпція незгоди. Померлою вважається особа, у якої протоколом діагностики смерті мозку встановлено наявність ознак, що вказують на остаточну і необоротну відсутність усіх рефлексів стовбура мозку. Якщо потенційний донор не висловив своєї згоди або відмови, вилучення може проводитися, якщо його родичі дають на це згоду. Рішення родичі приймають за відповідною черговістю: один з подружжя, повнолітні діти, батьки, і так далі [13]. У 2022 році було трансплантовано 16 органів (нирка), а саме: 8 посмертних органів та 8 органів від живих донорів [2]. Населення на 01.07.2022 оцінюється в 1251489 осіб [1]. Приблизно 150 людей чекали трансплантацію органів (0,012%).

Південна Корея. Презумпція незгоди. Кількість зареєстрованих, які висловили своє бажання стати посмертним донором органів і тканин становить 139 090 осіб. Більше як 7988 пацієнтів чекали трансплантацію органів [14]. У 2022 році було трансплантовано 3796 органів (нирка, печінка, підшлункова залоза, серце, легені), а саме: 1353 посмертні органи, 2443 органів від живих донорів [2]. Населення на 01.07.2022 оцінюється в 51815810 осіб [1]. Відсоток людей, яким потрібна трансплантація – 0,015%.

Найбільшою причиною невеликої кількості зареєстрованих реципієнтів органів з трансплантації є негативне суспільне сприйняття донорства органів. Важливо забезпечувати безперервну

освіту щодо донорства органів у школах, громадських організаціях і на робочих місцях, а також передавати правильну інформацію про донорство органів і створювати суспільний консенсус.

Саудівська Аравія. Презумпція незгоди. Національний центр донорства органів назвав низку початкових умов для того, щоб людина погодилася на пожертвування органу або його частини через свій офіційний сайт, вік донора повинен бути не менше 18 років, для чого необхідне підтвердження особи громадянами та регулярним проживанням протягом принаймні одного року для не громадян Саудівської Аравії, донорство має бути оформлено за згодою та переконанням. Особи, які бажають пожертвувати свої органи після смерті, підписують донорську форму, яка в центрі розглядається як вияв бажання донора пожертвувати свої органи й не вважається обов'язковим документом для отримання органів за життя чи після смерті, що полегшує процес родичам померлого дати згоду на донорство органів [15]. У 2022 році було трансплантовано 1693 органи (нирка, печінка, підшлункова залоза, серце, легені), а саме: 297 посмертні органи, 1396 органів від живих донорів [2]. Приблизно 21 000 пацієнтів чекали трансплантацію органів [16]. Населення на 01.07.2022 оцінюється в 36408820 осіб [1]. Відсоток людей, яким потрібна трансплантація – 0,058%.

Саудівський центр трансплантації органів надає щорічні звіти для підвищення прозорості та підвищення обізнаності. Ці звіти публікуються з метою просування відкритих даних, перевірки інформації, підвищення обізнаності про виклики та потреби трансплантації органів, а також сприяння культурі донорства органів і спираючись на надійні цифри з первинних джерел.

Сінгапур. Презумпція згоди. У Сінгапурі існує два законодавчі акти, які регулюють донорство та трансплантацію органів – Закон про медицину (терапію, освіту та дослідження) (MTERA), посмертним донором може бути будь-яка особа віком від 18 років, незалежно від національності, може взяти на себе зобов'язання стати донором органів, тканин або цілого тіла для цілей трансплантації, терапії або освіти та досліджень після смерті (потрібна згода сім'ї на донорство) і Закон про трансплантацію органів людини (HOTA), посмертним донором можуть бути усі громадяни Сінгапуру і постійні жителі, віком від 21 року та старші, які не мають психічних розладів, якщо вони не відмовилися при житті. Згода родичей на донорства не потрібна [17]. На 31.12.2022 всього очікували трансплантацію 489 пацієнтів [18]. У 2022 році було трансплантовано 106 органів (нирка, печінка, серце), а саме: 40 посмертні органи, 66 органів від живих донорів [2]. Населення на 01.07.2022 оцінюється в 5975689 осіб [1]. Відсоток людей, яким потрібна трансплантація – 0,008%.

Таїланд. Презумпція незгоди. Загалом кваліфікація донора органів: вік не більше 65 років;

померли від смерті мозку; не хворіли на інфекційні та ракові захворювання; не мали хронічних захворювань, таких як хвороби серця, нирок, високий кров'яний тиск, вірус гепатиту В, СНІДу тощо [19]. У 2022 році було трансплантовано 904 органи (нирка, печінка, підшлункова залоза, серце), а саме: 687 посмертні органи, 217 органів від живих донорів [2]. Населення на 01.07.2022 оцінюється в 71697030 осіб [1]. В черзі на 2022 рік знаходились 6279 пацієнтів [20] (0,009%).

Туреччина. Презумпція незгоди. Пожертвувати органи може будь-яка особа, яка досягла 18 років і є здоровою. Певні умови були визначені як медичними, так і юридичними процедурами трансплантації трупного донорства, а саме: для того, щоб провести трансплантацію органів, у людини має бути мертвий мозок у реанімації. Виходячи з цієї ситуації, рішення колегії має бути оголошено колегією, що складається з експертів; трупний донор не повинен мати хронічних/інфекційних захворювань з часів життя; трупний донор повинен мати заяву про те, що він хоче бути донором органів, поки він живий. Крім того, навіть якщо є заява, зроблена особою, її родичі мають надати згоду на трансплантацію органів відповідно до правових умов [21].

Станом на 2022 рік кількість пацієнтів, які очікують на трансплантацію становить 28952 [22]. У 2022 році було трансплантовано 5268 органів (нирка, печінка, серце, легені), а саме: 466 посмертні органи, 4802 органів від живих донорів [2]. Населення на 01.07.2022 оцінюється в 85341241 людей [1]. Відсоток людей, яким потрібна трансплантація – 0,006%.

У сучасному світі, де десятки тисяч пацієнтів чекають на донорство органів, метою є підвищення обізнаності громадськості для заохочення донорства органів. Трансплантація трупних органів, яка сьогодні широко проводиться, має значні переваги в порівнянні з трансплантацією органів від живих донорів. Серед цих переваг пріоритетом є більша різноманітність органів, які можна використовувати, а також менше проводити трансплантацій від живих донорів.

Японія. Презумпція незгоди. Донорство органів включає пожертвування органів після смерті мозку від померлої людини та пожертвування органів після смерті, коли серце зупинилося (пожертвування органів після зупинки серця). Свій намір пожертвувати органи можна через офіційний сайт трансплантації органів [23]. У 2022 році було трансплантовано 2295 органів (нирка, печінка, підшлункова залоза, серце, легені), а саме: 501 посмертні органи, 1794 органів від живих донорів [2]. Населення на 01.07.2022 оцінюється в 123951692 осіб [1]. На кінець 2022 року 16045 пацієнтів чекали на трансплантацію органів [23] (0,013%).

Причиною великої черги є мала кількість донорів органів. Вважається, що низька кількість донорів у Японії пояснюється тим, що смерть

мозку вважається смертю лише у разі донорства органів, а кількість установ, які можуть пожертвувати органи, є обмеженою. Щобільше, у медичній сфері немає чіткого плану щодо того, що робити, коли пацієнт втрачає мозкову смерть, і, як наслідок, реальність така, що більшість пацієнтів зі смертю мозку та їхні родини не інформуються про донорство. Як зазначають медичні працівники країни, щоб покращити донорство, повинна діяти система, яка вимагає від медичних установ зв'язуватися з організацією, що займається посередництвом органів, якщо виявлено пацієнта з мертвим мозком, наразі це добровільно.

Отже, для дослідження цієї статті було проаналізовано 14 країн Азії, з яких у 13 країнах закріплено правову процедуру незгоди (Азербайджан, В'єтнам, Грузія, Ізраїль, Казахстан, Китай, Кіпр, Південна Корея, Саудівська Аравія, Тайланд, Туреччина, Японія) та у 1 країні процедура згоди (Сінгапур) на посмертне донорство. У дослідженні розрахований відсоток людей, які чекають на пересадку органів від кількості населення за кожною країною. Відповідно до результатів аналізу було створено 2 порівняльні діаграми, які графічно відображають числові дані дослідження. Жовтим кольором позначено Сінгапур, у якої презумпція згоди та синім кольором інші країни, у котрих презумпція незгоди.

Відповідно до Мал. 1 «Відсоток пацієнтів, які знаходяться в листі очікування трансплантації на кінець 2022 року у країнах Азії», можна зазначити, що популяризація донорства відіграє велику роль у розвитку трансплантології, зменшення черги реципієнтів на отримання потрібного органу. В багатьох країнах, донор, який прижиттєво висловив згоду на посмертне донорство, все одно прислуховуються до рішення, яке виражають члени сім'ї. На сьогодні, однією з головних проблем для збільшення рівня донорства органів є вето родичів, часто незалежно від рішення донора. Якщо донорство не обговорювалося з померлим або не було записане в розширеній директиві, члени сім'ї можуть зробити вибір на основі власної думки або затримати процес, зробивши донорство неможливим. Отже, сім'я відіграє ключову роль у визначенні остаточного рішення про донорство, і відмова сім'ї може перешкодити донорству органів. Систематичний огляд виявив, що відмінності між країнами в донорстві пов'язані не тільки з наявністю законодавства про передбачувану згоду, поглядами родичів, брак знань серед громадськості щодо посмертного донорства, а через те, що мало уваги приділяється фінансуванню сфери трансплантології в деяких країнах Азії. Враховуючи те, що галузь в усіх досліджених країнах продовжує активний розвиток, її фінансова стабільність – один із пріоритетів держав. Водночас завдяки додатковій фінансовій допомозі від держави, галузь трансплантації анато-

мічних матеріалів зможе зберегти темпи росту та наблизиться до покриття потреби в наданні відповідних послуг.

Трансплантація є одним із найбільших досягнень сучасної медицини, яке може врятувати життя людини та значно покращити якість життя порівняно з тим, що було раніше. Однак процес донорства великою мірою залежить від членів сімей померлого, які мають змогу зробити рятівне пожертвування. Таким чином, популяризація донорства потрібне бути на національному рівні, щоб було суспільне усвідомлення, що трансплантація рятує життя, яка має перспективи розвиватися в кожній країні.

Рис. 1. Відсоток пацієнтів, які знаходяться в листі очікування трансплантації на кінець 2022 року у країнах Азії

Рис. 2. Кількість пересаджених органів за 2022 рік у країнах Азії

Висновки. Результати дослідження показують, що, на чергу очікування трансплантації впливає в основному 3 фактори: популяризація культури донорства; правова процедура не згоди посмертного донорства; фінансування сфери трансплантології.

Велику роль відіграє популяризація культури донорства, яке є пріоритетним завданням кожної країни, що робить вагомий внесок у досягнення важливої мети – зменшити час очікування пересадки органу реципієнту. Вирішення етичних

і моральних питань, а також ясність інформації, яку потрібно передати членам родини, мають великий вплив на рішення донорства органів. У більшості проаналізованих країн, в яких діє презумпція згоди вирішальне слово при вилученні органів мають родичі померлого.

Суспільна обізнаність про донорство органів зростає з кожним днем, і, отже, більше пацієнтів мають шанс на лікування. Трансплантологія є одним із найпередовіших напрямів медицини, який дає можливість відновити здоров'я та жити повноцінним життям тим, хто інакше не мав би жодного шансу. Крім того, здатність точніше підбирати донорські органи реципієнтам покращується з кожним роком завдяки розвитку різних процесів і технологій. Однак, попри ці технологічні досягнення, ключем до успіху трансплантації є бажання ділитися найціннішим – шансом подарувати комусь життя. Популяризація трансплантації органів і донорства серед громадян є довготривалим процесом, який, відповідно до досвіду інших країн, може тривати десятиріччя. Проведення інформаційно-просвітницької роботи із залученням громадських об'єднань, засобів масової інформації, а також суб'єктів взаємодії, які здійснюють заходи популяризації трансплантації анатомічних матеріалів людини, з використанням сучасних каналів комунікації, для підвищення рівня усвідомлення проблеми нестачі донорських органів, для застосування трансплантації як спеціального методу лікування, рівня поінформованості населення, може позитивно впливати на рішення про донорство органів, усвідомлюючи його важливість для людей, для яких це може бути єдиною надією і новим стартом у житті.

Фінансування сприяє новим відкриттям та інноваціям у дослідженнях, виконанні трансплантацій за допомогою сучасного обладнання, будівництво нових закладів охорони здоров'я, все це сприяє покращенню здоров'я та продовженню життя людей із небезпечними для життя та хронічними захворюваннями. В більшості досліджених країн, є брак фінансування медичної сфери. Це впливає на збільшення часу очікування трансплантації, відповідно негативно відбивається на здоров'я пацієнта. Відповідно до соціальних гарантій будь-якої країни, кожна людина має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

Список використаних джерел:

1. Wikipedia. List of countries by population (United Nations). URL: <http://surl.li/svsom> (дата звернення: 06.05.2024).
2. IRODaT. International registry in organ donation and transplantation. URL: <https://www.irodat.org/> (дата звернення: 06.05.2024).
3. Orqan Donorluğu və Transplantasiyası üzrə Koordinasiya Mərkəzi. URL: <http://surl.li/uewng> (дата звернення: 07.05.2024).
4. SỞ LƯỢNG NGƯỜI CHỜ GHÉP MÔ, TANG. URL: <http://surl.li/uewns> (дата звернення: 07.05.2024).
5. Georgian Association of Transplantologists. URL: www.transplantation.ge (дата звернення: 07.05.2024).
6. International Transplant center URL: <http://surl.li/tqxgt> (дата звернення: 14.05.2024).

7. אָדי – להשתלות ו. לאומי URL: <http://surl.li/rgsgf> (дата звернення: 14.05.2024).
8. עלייה ניכרת בשיעור ההסכמות לתרומות איברים בחודשי המלחמה. URL: <http://surl.li/uewmw> (дата звернення: 14.05.2024).
9. भारत में अंगदान URL: <http://surl.li/rgshc> (дата звернення: 14.05.2024).
10. Елімізде 8 мыңға жуық адам орган ауыстыруға мұқтаж: басым бөлігі – жастар. Azattyq Rýhy. URL: <http://surl.li/trln> (дата звернення: 14.05.2024).
11. 中国政府网. URL: <http://surl.li/uewml> (дата звернення: 14.05.2024).
12. 188家医院有器官移植资质. 深度健康时报记. URL: <http://surl.li/tryko> (дата звернення: 14.05.2024).
13. Ο Περί Αφαιρέσεων και Μεταμοσχεύσεων των Οργάνων Ανθρώπινης Προελεύσεως Νόμος του 2012. URL: <http://surl.li/tstlr> (дата звернення: 14.05.2024).
14. [국감]하루 6.8명 장기이식 대기 중 사망... 뇌사 기증자 수는 최근 5년 중 최저. URL: <http://surl.li/uewod> (дата звернення: 14.05.2024).
15. عمليات التبرع لمواجهة التجارة بالأعضاء البشرية.. تعرّف على شروط. URL: <https://sabq.org/saudia/kntchn> (дата звернення: 14.05.2024).
16. الانفتاح على ثقافة التبرع بالأعضاء يمنح المرضى أمالا بالحياة في السعودية. URL: <http://surl.li/uehxj> (дата звернення: 03.06.2024).
17. Ministry of Health, Singapore. URL: <http://surl.li/uewmf> (дата звернення: 04.06.2024).
18. Information accurate as of 31 December 2023. Ministry of Health, Singapore. URL: <http://surl.li/uewmh> (дата звернення: 04.06.2024).
19. ศูนย์รับบริจาคอวัยวะสภากาชาดไทย. URL: <https://www.organdonate.in.th/> (дата звернення: 05.06.2024).
20. รายงานประจำปี พ.ศ. 2565 ศูนย์รับ บริจาคอวัยวะ ๖ สภากาชาดไทย. URL: <http://surl.li/ugzvj> (дата звернення: 05.06.2024).
21. Türkiye'de Organ Nakli Kanunu, Şartları ve Ücret Durumu. URL: <http://surl.li/ugzwe> (дата звернення: 05.06.2024).
22. Türkiye Organ Nakli Vakfı. URL: <https://www.tonv.org.tr/akciger-nakli/> (дата звернення: 05.06.2024).
23. Japan OrganTransplant Network. URL: <https://www.jotnw.or.jp/> (дата звернення: 05.06.2024).

УДК 343.98 (477)

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.21>**Хорошун Д. В.,**аспірантка відділу організації освітньо-наукової підготовки
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0008-1624-1040**ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ПОТЕРПІЛОГО У КРИМІНАЛЬНОМУ
ПРОВАДЖЕННІ: МОЖЛИВОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ****PSYCHOLOGICAL EXAMINATION OF THE VICTIM IN CRIMINAL PROCEEDINGS:
POSSIBILITIES AND FEATURES OF THE APPOINTMENT**

У статті обґрунтовано, що психологічна експертиза є достатньо результативним дослідженням у вирішенні багатьох тактичних завдань, що виникають під час досудового розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи. З'ясовано, що за сукупністю іманентних ознак вона відрізняється від багатьох інших досліджень та є єдиною формою легального застосування такого технічного засобу як поліграф. Установлено, що такими ознаками є: 1) предмет дослідження, котрий полягає в з'ясуванні індивідуально-психологічних особливостей психіки здорової особи, мотивують чинників її поведінки; 2) ретроспективний і перспективний характер дослідження; 3) можливість легального використання під час проведення такого технічного засобу як поліграф; 4) здійснення оцінки поведінки та комунікативної діяльності особи, за результатами аналізу матеріалів, складених під час проведення за її участю слідчих (розшукових) дій; 5) проведення компетентної оцінки психічної активності та поведінкових проявів особи, що може мати значення для висновків юридичного змісту.

Обґрунтовано, що задля забезпечення результативності потенційного психологічного експертного дослідження важливо дотримуватися ряду вимог, зокрема не відтерміновувати його призначення, ґрунтовно підходити до з'ясування відомостей, що матимуть значення при вирішенні питань, покладених на розв'язання експерта (зокрема, про особу підекспертного, його спосіб життя, особливості поведінки під час проведення за його участю слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій), надавати експертові у повному обсязі всі зібрані під час розслідування матеріали кримінального провадження. Наголошено, що перспективами проведення подальших наукових досліджень у межах цієї проблематики мають стати аналіз та оцінка емпіричних даних щодо з'ясування потреб і помилок, котрі мають місце в правозастовній практиці, та на підставі цього розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо їх усунення та мінімізації в практичній діяльності.

Ключові слова: кримінальне провадження, потерпілий, психологічна експертиза, правосуб'єктність, залучення експерта.

The article substantiates that the psychological examination is sufficiently effective research in solving many tactical tasks that arise during the pre-trial investigation of crimes against the life and health of a person. It was found that it differs from many other studies by a set of features and is the only form of legal use of such a technical tool as the polygraph. It was established that such signs are: 1) the subject of research, which consists in elucidating the individual and psychological features of the psyche of a healthy person, the motivating factors of his behavior; 2) retrospective and prospective nature of the study; 3) the possibility of legal use during the conduct of such a technical tool as a polygraph; 4) carrying out an assessment of the person's behavior and communicative activity, based on the results of the analysis of the materials compiled during investigative (search) actions with his participation; 5) carrying out a competent assessment of mental activity and behavioral manifestations of the person, which may be important for conclusions of legal content.

It is substantiated that to ensure the effectiveness of a potential psychological expert study, it is important to comply with several requirements, in particular, not to postpone its appointment, to thoroughly approach the clarification of information that will be important in solving the issues assigned to the expert (in particular, about the identity of the sub-expert, his way of life, peculiarities of behavior during investigative (search) and other procedural actions with his participation), to provide the expert with all the materials of criminal proceedings collected during the investigation. It is emphasized that the prospects for conducting further scientific research within the framework of this issue should be the analysis and evaluation of empirical data to clarify the needs and errors that occur in law enforcement practice and based on this development of scientifically based recommendations for their elimination and minimization in practical activities.

Key words: criminal proceedings, the victim, psychological examination, legal personality, involvement of an expert.

Постановка проблеми. При вирішенні питань, що потребують застосування спеціальних знань сторонам кримінального провадження гарантовано право на залучення обізнаних осіб. Як свідчить аналіз слідчої та судової практики, у кримінальних провадженнях щодо розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи така потреба виникає досить часто, а в деяких випадках, передбачених кримінальних процесуальним законодавством, це взагалі обов'язково.

Нашу увагу привертають питання призначення та проведення психологічних експертиз щодо потерпілих від злочинів проти життя та здоров'я особи. Такі наукові пошуки зумовлені декількома чинниками. По-перше, означена категорія кримінальних правопорушень, найчастіше пов'язана з заподіянням особі фізичних і моральних страждань, що може позначитися на психологічному станові особи. По-друге, досить часто потерпілими від них стають малолітні та неповнолітні, на яких у подальшому здійснюється психологічний тиск особами, зацікавленими в результатах досудового розслідування, через що виникає тактичне завдання щодо спростування подібних сумнівів. Такий же тиск може здійснюватися і щодо повнолітніх потерпілих. По-третє, при визначенні розміру моральної шкоди слід застосовувати науково обґрунтовані методики. Одним із методів, що може бути застосований під час проведення судово-психологічної експертизи, результатом якої суд під час судового розгляду надасть об'єктивну оцінку та братиме їх до уваги під час ухвалення судового рішення, є судово-психологічна експертиза. Тобто значення висновку експерта, складеного за результатами проведення психологічної експертизи є досить вагомим у частині вирішення тактичних завдань розслідування, зокрема і злочинів проти життя та здоров'я особи. Тому безумовно важливим є проведення ґрунтовного аналізу таких аспектів як можливості згаданих видів експертних досліджень у певній категорії кримінальних правопорушень, особливості призначення, а також проблемні питання, що виникають на етапі призначення та оцінки отриманого висновку експерта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці вже тривалий час приділяють увагу дослідженню проблематики призначення та проведення судово-психологічних експертиз у кримінальному провадженні. Серед останніх досліджень у цьому контексті вирізняються роботи Н. В. Алікіної зі співавторами [1], О. А. Герасименко і С. В. Савкіної [2], Т. М. Єгорової та С. Г. Мороз [3], О. В. Землянської [4], О. П. Макарової [5], О. І. Мотляха та Т. В. Іщенко [6], І. М. Охрімєнка та Г. О. Лузанової [7], Т. В. Савкіної зі співавторами [8], І. О. Савченко, С. Л. Бабич та Р. Ускіли [9], О. І. Тищенко [10] та багатьох інших. Водночас специфіку призначення судово-психологічних експертиз потерпі-

лих у кримінальних провадженнях щодо розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи поки що не піддавали ґрунтовному аналізу. З огляду на те, що наукова розробленість цих питань може позначитися на результатах досудового розслідування цих кримінальних правопорушень, вважаємо, що вона потребує свого обов'язкового дослідження.

Метою статті є з'ясування особливостей призначення судово-психологічних експертиз у кримінальному провадженні щодо потерпілих у злочинах проти життя та здоров'я особи.

Виклад основного матеріалу. Превалююча частина злочинів проти життя та здоров'я особи представлена: умисними вбивствами, заподіянням тілесних ушкоджень різного ступеню тяжкості (зокрема, тяжкого та середнього ступеню тяжкості), а також учиненням щодо особи домашнього насильства. Потерпілими від цих кримінальних правопорушень найчастіше стають жінки, неповнолітні діти, а також особи похилого віку, тобто досить вразливі категорії суспільства. З метою вирішення вагової кількості тактичних завдань розслідування непоодинокими є факти призначення психологічної експертизи на стадії досудового розслідування у злочинах окресленої категорії щодо означених категорій осіб, які найчастіше є потерпілими від злочинів означеного виду.

Під судово-психологічною експертизою в юридичній літературі пропонують розуміти експертне дослідження, предметом якого є факти, пов'язані з психічною діяльністю особи, котрі мають значення для органів правосуддя [11, с. 157]. Передумовами призначення щодо окреслених та інших категорій осіб психологічної експертизи найчастіше є намір сторони кримінального провадження з'ясувати індивідуально-психологічні властивості цих осіб, а також мотивоутворюючі чинники їх поведінки та життя. Обов'язковою умовою її призначення є відсутність підстав, що свідчили б про наявність в особи ознак психічних розладів, психічних захворювань тощо, тобто сумнівів у психічному здоров'ї особи. У цьому полягає суттєва відмінність психологічної експертизи від судово-психіатричного дослідження.

Ще однією особливістю досліджуваного нами експертного дослідження є його ретроспективний і перспективний характер. Як слушно зауважує О. В. Ходанович, ретроспективний характер полягає в тому, що судово-психологічна експертиза досліджує психічне життя підекспертної особи в минулому, зокрема в ситуації, що має юридичне значення, а перспективний – дозволяє встановити глибину психологічної шкоди, котра була заподіяна, наявність і виразність дезадаптації, її зумовленість злочином, учиненим щодо особи тощо [12, с. 171–173].

Щодо предмету психологічних експертиз, то він зумовлений видом дослідження. Так, щодо

неповнолітніх, які є учасниками кримінального провадження, зокрема потерпілими або підозрюваними, психологічна експертиза призначається для вирішення питань про:

1) здатність особи правильно оцінювати обставини, що мають значення для справи, і давати правильні свідчення (із врахуванням індивідуально-психологічних і вікових особливостей, рівня розумового розвитку тощо);

2) наявність чи відсутність у неповнолітньої особи в момент учинення протиправних дій емоційного стану, що суттєво вплинув на її свідомість та поведінку;

3) здатність неповнолітніх, зокрема, які страждають на розумову відсталість, не пов'язану з психічним захворюванням, усвідомлювати обставини та контролювати свої дії;

4) можливість сприймати особою характер та значення дій особи, яка вчинила щодо неї кримінальне правопорушення, а також провідних мотивів поведінки неповнолітньої особи і мотивації конкретних, що характеризують її [2, с. 80]. Водночас вважаємо за потрібне наголосити, що стосовно неповнолітніх осіб, згідно з проведеним нами аналізом матеріалів кримінальних проваджень, усе ж таки частіше призначають комплексну психолого-психіатричну експертизу, аніж психологічну експертизу.

Разом із тим, одночасно зауважимо, що потреба у вирішенні означених питань існує і під час проведення психологічної експертизи повнолітніх потерпілих. Як зазначають І. М. Охріменко та Г. О. Лузанова, за допомогою судово-психологічної експертизи можна отримати дані, які дають змогу зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної активності та поведінкових проявів особи, що мають значення для висновків юридичного змісту [7, с. 106].

У контексті з'ясування можливостей психологічної експертизи потерпілих, вважаємо слушною позицію, що через вбивство близького родича потерпілі, якими найчастіше є батьки померлого, дружина, діти у кримінальних провадженнях про вбивства, можуть зазнавати значних моральних переживань. Тобто постає питання чи чинить подія злочину психотравмуючу дію на психіку потерпілого, що може свідчити про завдання останньому моральної шкоди [13, с. 208]. Оскільки об'єктивна оцінка таких станів, на нашу думку, передбачає обов'язкове застосування спеціальних знань, важливо наголосити на потребі обов'язкового призначення психологічних експертиз для вирішення питань, пов'язаних із заподіяння особі моральної шкоди.

Окрім цього, непоодинокими є випадки, коли судово-психологічна експертиза призначається під час розслідування домашнього насильства, зокрема такого його виду як психологічне. Як слушно зазначають в юридичній літературі, така потреба полягає в аналізі індивідуально-психологічних особливостей особистості,

її мотиваційної сфери, з'ясування специфіки інтелектуальної та емоційно-вольової сфер, особливостей діяльності в ситуації досліджуваного правопорушення та інших психологічних факторів. Це, зокрема, стосується механізмів і характеру ступеня вразливості особи, покірності, сугестивності, довірливості, необережності й легкодумства, невміння захистити себе, а також визначення ступеню самооцінки, невпевненості в собі, залежності від правопорушника [9, с. 538].

Як свідчить проведений нами аналіз вироків у кримінальних провадженнях щодо домашнього насильства, то найчастіше судові експерти у галузі психології вирішували питання про вчинення щодо потерпілого психологічного насильства, зокрема завдання психологічних страждань, що полягали у вигляді емоційного дискомфорту, відчутті страху та тривоги, побоюванні за життя та здоров'я [14]. Такі ситуації є досить поширеними у слідчій та судовій практиці. Тобто є підстави вважати, що на підставі висновку експерта, отриманого за результатами проведення щодо потерпілого від домашнього насильства психологічної експертизи можна засвідчити наявність у діях особи об'єктивної сторони складу цього злочину.

Важливе значення мають висновки експерта, складені за результатами проведення психологічної експертизи щодо спростування факту учинення тиску на особу під час проведення за її участю слідчих (розшукових) дій. У цьому контексті непоодинокими є ситуації, коли сторона обвинувачення звертається до експерта з метою здійснення аналізу складеного протоколу допиту та/або слідчого експерименту. Окрім цього, під час проведення такої експертизи можливо спростувати або підтвердити, що відтворені особою події відображають достатній комплекс ознак, що за своєю суттю є психологічними «слідками» минулого досвіду відносно реконструйованих подій. Так у справі, що розглядалася Шишацьким районним судом Полтавської області, судовий експерт надав висновок, що опис підекспертними особами подій, що розслідуються за справою, дозволяє скласти цілісний сюжет реконструйованої події, а в комунікативній поведінці підекспертних осіб констатуються психологічні особливості, властиві для самостійного відтворення подій, що розслідуються за справою. Щодо чинення тиску на особу, то експерт вказав, що суттєвих ознак психологічного впливу на них з боку осіб, які брали участь у проведенні даної слідчої (розшукової) дії, в основному, не виявлено [15].

У справі, що розглядалася Сторожинецьким районним судом Чернівецької області надано оцінку ще й протоколу допиту свідка. Згідно з отриманим висновком експерта переважна кількість питань, що ставилася слідчим є питаннями відкритого типу, котрі не мали активного

випереджального характеру та виключали несаможестійність відповідей свідка та стимулювали його до змістовного розширення повідомлень у відповідності до психологічної специфіки процедури допиту. Своєю чергою питання альтернативного типу за своїм змістом були уточнюючими, логічно та послідовно сформульовані за попереднім повідомленням свідка та суттєво не вплинули на процес розповіді про подію. Також експерт вказав, що суттєві питання не створювали додаткових умов для орієнтування на їх зміст, не змінювали логічну структуру та хронологічну послідовність, кількість сугестивних питань були статистично меншими у порівнянні із загальною кількістю питань. Комунікативна технологія допиту та проведення слідчого експерименту стимулювала активність комунікативної діяльності підекспертного та не мала ознак психологічного впливу на свідка. Водночас психологічна характеристика комунікативної діяльності підекспертного була ініціативною, характеризувалася цілісністю сюжету, наявністю специфічних деталей про подію. Під час проведення експертизи надано експертом також оцінку невербальним засобам комунікативної діяльності підекспертної особи, котрі, як вказав фахівець, зокрема, виконували функцію супутнього смислового навантаження, а тому ознак суперечностей між вербальними та невербальними поведінковими проявами підекспертного не виявлялося [16].

Ще одним напрямом проведення психологічної експертизи, є проведення дослідження з використанням поліграфу. Метою такого дослідження є отримання орієнтуючої інформації про окремі обставини вчинення злочину. Так у справі, що розглядалася Шевченківським районним судом м. Львова, згадано, що відповідно до висновку судової психологічної експертизи підтверджено виявлення психофізіологічних реакцій, що свідчать про те, що підекспертний наносив тілесні ушкодження потерпілому, в тому числі удар ножем в область шиї, що спричинила смерть останньому (т. 2 а. с. 127, 128, 129–137). Щодо свідка у цій справі, то висновком експерта, складеного за результатами проведення судової психологічної експертизи з використанням поліграфу, також виявлено наявність психологічних реакцій, котрі дозволяють припустити, що він був очевидцем нанесення тілесних ушкоджень обвинуваченим, у тому числі удар ножем в область шиї, що спричинив смерть потерпілому [17].

З урахуванням викладеного можемо узагальнити, що іманентними ознаками психологічних експертиз, котрі призначаються у кримінальному провадженні та відрізняють її від інших видів досліджень, є:

1) предмет дослідження, котрий полягає в з'ясуванні індивідуально-психологічних особливостей психіки здорової особи, мотивують чинників її поведінки;

2) ретроспективний і перспективний характер дослідження;

3) можливість легального використання під час проведення такого технічного засобу як поліграф;

4) здійснення оцінки поведінки та комунікативної діяльності особи, за результатами аналізу матеріалів, складених під час проведення за її участю слідчих (розшукових) дій;

5) проведення компетентної оцінки психічної активності та поведінкових проявів особи, що може мати значення для висновків юридичного змісту та ін.

З приводу особливостей призначення судово-психологічних експертиз щодо потерпілих у кримінальному провадженні від злочинів проти життя та здоров'я особи, першочергово слід зауважити про дотримання розумних строків. Неприпустимим вважаємо тривале відтермінування строків призначення цього виду дослідження, адже зрозуміло стає, що великий проміжок часу здатен мінімізувати наслідки події злочину для психологічного стану потерпілої особи.

Також важливо з'ясувати, чи не має ознак психологічного нездоров'я потенційний підекспертний. Це важливо навіть незважаючи на дію презумпції психічного здоров'я особи, про яку часто наголошують в юридичній літературі [18]. Адже у протилежному разі проведене дослідження буде визнано недопустимим доказом, а тому на його проведення тільки марно будуть витрачені строки досудового розслідування.

Важливо забезпечувати надання на дослідження експерта в галузі психології, для забезпечення вирішення завдань, котрі поставлено на його вирішення, усіх матеріалів справи. Це забезпечить дотримання засад об'єктивності та науковості, зокрема в частині ґрунтового з'ясування індивідуально-психологічних особливостей психіки особи та мотивують чинників її поведінки.

Висновки. Психологічна експертиза є достатньо результативним дослідженням для вирішення багатьох тактичних завдань, що виникають під час досудового розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи. За сукупністю іманентних ознак вона відрізняється від багатьох інших досліджень та є єдиною формою легального застосування такого технічного засобу як поліграф. Задля забезпечення результативності потенційного психологічного дослідження важливо дотримуватися ряду вимог, зокрема не відтермінувати його призначення, ґрунтовно підходити до з'ясування відомостей, що матимуть значення при вирішенні питань, покладених на розв'язання експерта, надавати у повному обсязі всі зібрані під час розслідування матеріали. Важливо з урахуванням потреб правозастосовної практики, здійснювати подальші дослідження проблемних аспектів призначення подібних досліджень та розроблювати науково обґрунтовані рекомендації щодо їх усунення.

Список використаних джерел:

1. Алікіна Н. В., Біленчук П. Д., Забудь М. А., Ромашко А. В. Психологічна експертиза в слідчій практиці : навч. посіб. Київ : Укр. акад. внутр. справ, 1993. 56 с.
2. Герасименко О. А., Савкіна Т. В. Судово-психологічна експертиза стосовно неповнолітніх за кримінальними справами. *Право і безпека*. 2017. № 4. С. 76–82.
3. Єгорова Т. М., Мороз С. Г. Щодо можливостей судово-психологічної експертизи потерпілих за злочинами, пов'язаними із торгівлею людьми. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. № 18. С. 552–557.
4. Землянська О. В. Особистість як об'єкт судово-психологічної експертизи : монографія / за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. 367 с.
5. Макарова О. П. Законодавча регламентація призначення судово-психіатричної експертизи у кримінальному та цивільному провадженні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 4. С. 227–232. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-4-227-232>.
6. Мотлях О. І., Іщенко Т. В. Специфіка призначення судово-психіатричних експертиз у розслідуванні домашнього насильства. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 212–215.
7. Охрімченко І. М., Лузанова Г. О. Проблематика призначення судово-психологічних експертиз щодо потерпілих під час розслідування статевих злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 4. С. 102–107.
8. Савкіна Т. В., Ячина А. С., Дереча Л. М. Звіт про науково-дослідну роботу: метод. рек. з проведення суд.-психол. експертизи неповнолітніх. Харків: Рукопис, 2011. 50 с.
9. Савченко І. О., Бабич С. Л., Ускіла Р. Деякі питання судової психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства (оглядова стаття). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2020. Вип. 22. С. 538–554. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.43>.
10. Тищенко О. І. Окремі питання примусового залучення особи для проведення амбулаторної психіатричної експертизи у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2022. № 6. С. 268–274.
11. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: підручник. Харків : Право, 2008. 240 с.
12. Ходанович О. В. Сучасні проблеми судово-психологічної експертизи неповнолітніх. *Вісник Академії адвокатури України*. 2014. Том 11. № 3 (31). С. 170–178.
13. Вуйма А. Г. Використання спеціальних знань під час розслідування вбивств: дис. д-ра філософії: 081 Право. Харків, 2023. 297 с.
14. Вирок Теофіпольського районного суду Хмельницької області від 10.11.2021 у справі № 671/1503/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/100976724> (дата звернення: 11.03.2024).
15. Вирок Шишацького районного суду Полтавської області від 17.12.2021 у справі № 541/2309/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/101996738> (дата звернення: 12.03.2024).
16. Вирок Сторожинецького районного суду Чернівецької області від 13.04.2023 у справі № 723/1403/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/110227053> (дата звернення: 10.03.2024).
17. Вирок Шевченківського районного суду м. Львова від 07.06.2021 у справі № 466/3872/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/97464885> (дата звернення: 12.03.2024).
18. Husieva V., Oderiy O., Petrova I., Fomina T., Vuima A. Features of the investigation of premeditated murders committed by persons with mental disorders in the practice of Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2021. № 10 (46). P. 109–117..

НОТАТКИ

Наукове видання

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

науково-практичний журнал

1–2 (46–47)

Журнал видається за сприянням:

*Національній академії правових наук України,
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
Державного університету інфраструктури і технологій,
Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
Асоціації українських правників, Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ,*

Коректура – *Н.С. Ігнатова*
Комп'ютерна верстка – *М.С. Михальченко*

Формат 60x84/8. Гарнітура Arial.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 13,48.
Замов. 0624/433. Наклад 300 прим.

Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Scientific publication

SOCIOLOGY OF LAW

scientific and practical journal

Issue 1–2 (46–47)

The journal is published under the auspices
*of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Yaroslav Mudryi National Law University, State University of Infrastructure and Technologies,
Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukrainian Bar Association,
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*

Proofreading – *N.S. Ihnatova*
Desktop publishing – *M.S. Mykhalchenko*

Format 60×84/8. Arial Font.
Offset. Digital printing. Conventional printed sheet 13,48.
Order № 0624/433. Edition of 300 copies.

Publishing House “Helvetica”
65101, Odesa, Inglezi str., 6/1
Phone +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Certificate of publishing entity
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.